

SLOVENSKÁ
AKADÉMIA
VIED
Jazykovedný ústav
Ľudovíta Štúra

Vedúci autorského kolektívu
a zostavovatelia

Prof. PhDr. JÁN HORECKÝ, DrSc.
PhDr. KLÁRA BUZÁSSYOVÁ, CSc.
PhDr. JÁN BOSÁK, CSc.

Autorský kolektív

PhDr. JÁN BOSÁK, CSc.
PhDr. JANA BRANICKÁ, CSc.
PhDr. KLÁRA BUZÁSSYOVÁ, CSc.
PhDr. LADISLAV DVONČ, DrSc.
Doc. PhDr. JURAJ FURDÍK, CSc.
PhDr. KATARÍNA HEGEROVÁ
Prof. PhDr. JÁN HORECKÝ, DrSc.
ČLEN KORESPONDENT JÁN KAČALA
PhDr. IVAN MASÁR
PhDr. SIBYLA MISLOVIČOVÁ
PhDr. MIRA NÁBĚLKOVÁ, CSc.
PhDr. EMÍLIA NEMCOVÁ, CSc.
PhDr. SLAVO ONDREJOVIČ, CSc.
PhDr. Mária PISÁRČIKOVÁ
PhDr. JANA SEJÁKOVÁ
PhDr. JURAJ ŠIKRA, CSc.

DYNAMIKA SLOVNEJ ZÁSoby súčasnej slovenčiny

Ján Horecký
Klára Buzássyová
Ján Bosák
a kolektív

Veda
vychovateľstvo
Slovenskej
akadémie
vied
Bratislava 1989

Vedecký redaktor

ČLEN KOREŠPONDENT ČSAV A SAV
JÁN KAČALA

Recenzenti

Prof. PhDr. ALOIS JEDLIČKA
Doc. PhDr. JURAJ DOLNÍK, CSc.

ÚVOD

© Ján Horecký
Klára Buzássyová
Ján Bosák a kolektív, 1989

ISBN 80-224-0047-5

Po prvý raz v dejinách našej jazykovedy sa v širšom zábere synchronne skúmajú tie javy v slovnej zásobe súčasnej slovenčiny, ktoré sú aktuálnym odrazom spoločensko-politickej a kultúrnej situácie v období budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti, ako aj odrazom postupujúceho vedecko-technického rozvoja, ktorý sa výrazne uplatňuje v rozvoji spoločenských funkcií jazyka. V dôsledku pôsobenia vonkajších, nímojazykových faktorov prehlbujú sa v slovanských jazykoch — vrátane slovenčiny — procesy, ktorých opis si vyžaduje prekročiť rámec systémového chápania jazyka, založeného na interpretácii vzťahov medzi prvkami, resp. v slovnej zásobe medzi slovami a označovanými predmetmi, a v posudzovaní jazykových prostriedkov uplatňovať aj komunikatívny prístup.

Objektívna nevyhnutnosť a požiadavka používať spisovný jazyk v celospoločenskom rámci znamená podstatné rozšírenie počtu aktívnych používateľov spisovnej slovenčiny a v súvislosti s tým aj prenikanie prvkov z nespisovných útvarov národného jazyka do úzu. Na druhej strane zložitost súčasného spoločenského života, náročnosť podmienok materiálnej výroby, hĺbka poznávania prírody a človeka si vyžadujú ďalšiu špecifikáciu vo vyjadrovaní nových poznatkov. Vzájomné dialektické pôsobenie obidvoch týchto najvýraznejších tendencií v súčasnej komunikácii vedie k posilňovaniu funkčnosti vo využívaní lexikálnych prostriedkov.

Z naznačených východísk možno aj v slovenčine obdobie od sedemdesiatych rokov vyčleniť ako novú etapu na základe ekonomických, politických, kultúrnych a vedeckých charakteristík, ktoré našli svoj odraz predovšetkým v novej stratifikácii národného jazyka, v rozširovaní hraníc spisovnosti.

Náš výskum vychádza z tejto novej, zmenenej jazykovej situácie: hoci hlavný dôraz kladieme na stav v spisovnom jazyku, berieme zároveň do úvahy aj situáciu v ostatných útvaroch (formách) národného jazyka. Základným východiskom našej práce bol dôraz na súčasné komunikačné potreby (tento prístup sa najčastejšie označuje ako komunikatívno-pragmatický). Zisťujeme, ako spoločenské a komunikačné potreby podmieňujú základné vývojové procesy a tendencie v slovnej zásobe súčasnej slovenčiny. Realizáciu a prejavy komunikačných potrieb skúmame v rámci jednotlivých komunikačných sfér, ktoré sú nadradené štýlom (resp. štýlovým vrstvám). Vychádzajúc z objektívneho pôsobenia spoločenských faktorov a meniacich sa komunikačných podmienok, centrálny význam sa prikladá skúmaniu dynamických javov v publicistickej sfére a náučno-

-popularizačnej sfére, pričom sa tieto sféry podľa potreby ešte špecifikujú (spoločensko-politická, technická, kultúrna, športová, esejistická a pod.). Mimo pozornosti nezostala ani sféra umeleckej literatúry, ktorá aj napriek strate bývalej dominantnosti si zachováva význam ako istý regulujúci činiteľ vyrovnávajúci jednostrannosť pôsobenia dvoch predchádzajúcich sfér.

Pohyb v tvorení nových výrazových jednotiek, resp. v reštrukturácii, preskupovaní už hotových jazykových jednotiek sledujeme v rámci komunikačných sfér, ako aj pri ich možných migráciách do ďalších komunikačných sfér. Na základe takéhoto postupu možno okrem neutrálnych vyčleniť aj príznakové jazykové prostriedky (slangové, hovorové, expresívne, príležitostné, knižné a pod.). Príznakovosť chápeme však širšie, ako je to bežné pri štýlovom hodnotení jazykových prostriedkov alebo pri lexikografickom spracovaní, a to z hľadiska fungovania jazykového mechanizmu ako celku, t. j. ako odraz dynamického napätia v jazykových útvaroch (formách), vo funkčných štýloch a napokon v jednotlivých mikrosystémoch.

Opis dynamiky slovnej zásoby súčasnej slovenčiny nestojí na skúmaní spisovnosti — nespisovnosti jazykových prostriedkov, nepetrifikuje poznatý stav, ale sa ho usiluje zachytiť v jeho mnohotvárnosti a dialektickej protirečivosti. Mnohé nové výrazové prostriedky majú skôr prechodný charakter (napr. sú viac príznakové ako neutrálne, sú na prechode do neutrálnej pozície, sú hovorové až slangové a pod.).

V zhode s domácou tradíciou za súčasný spisovný jazyk pokladáme slovenčinu od začiatku päťdesiatych rokov s hlavným dôrazom na obdobie posledných pätnástich rokov (1970—1985). Aj keď analyzujeme najnovší materiál, doteraz prevažne nezachytený v lexikografických príručkách alebo publikáciách, pri formulovaní záverov máme vždy na mysli slovnú zásobu slovenčiny ako celok. Ustavičné porovnávanie s touto bázou nám umožňuje posudzovať nové javy v slovnej zásobe z nového pohľadu a na druhej strane aj naznačiť, ako sú tieto nové tendencie, javy, procesy a ich výsledky začlenené do spoločného základu.

Proporcie, v akých sú zastúpené prostriedky jednotlivých komunikačných sfér, sú determinované cieľom výskumu: keďže najvýraznejšie sa vývinové tendencie prejavujú v publicistickej komunikačnej sfére, publicistické texty sú v opise zastúpené najväčšou mierou. Značne sú zastúpené aj odborné, najmä náučno-popularizačné texty, čo súvisí s objektívne významnou úlohou odbornej komunikačnej sféry v súčasnom období. Do novozaloženej kartotéky dynamických javov sa získavali doklady aj zo súčasnej umeleckej literatúry rozličných žánrov, ale v menšom rozsahu. Iba príležitostne sú niektoré dynamické javy doložené aj odpočutými vyjadreniami z rozhovorov v bežnej dorozumievacej sfére.

Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny je výsledkom tímovej práce kolektívu vedeckých a odborných pracovníkov, ako sa sformoval

v rokoch 1982—1987 v oddelení spisovného jazyka Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied; spoluautormi sú tiež niektorí pracovníci z oddelenia jazykovej kultúry, ako aj dvaja vysokoškolskí učitelia z Filozofickej fakulty Pavla Jozefa Šafárika v Prešove a z Pedagogickej fakulty v Nitre. S koncepciou projektu autori vystúpili v marci 1983 na konferencii o výskume a opise slovnej zásoby slovenčiny (Obsah a forma v slovnej zásobe, 1984, s. 107—211).

Napriek jednotnej východiskovej koncepcii aj priebežnému kolektívnemu posudzovaniu jednotlivé kapitoly nesú pečať svojich tvorcov. Záverečným redigovaním sa nesledoval zámer potláčať či zjednocovať individuálne prístupy autorov k témam, ktoré často predstavujú špecifickú problematiku. Nezjednocovala sa ani terminológia, autori si zachovávajú vlastný úzus (napr. formant — sufix — derivačná morféma — prípona a pod.).

Ako ukazuje bibliografia citovaných prác, autori sa opierali aj o predchádzajúce vlastné výskumy dynamických procesov prebiehajúcich v slovnej zásobe slovenčiny. Najzávažnejšie témy sa rozpracovali, resp. rozpracúvajú v šiestich kandidátskych a dvoch doktorských dizertáciách. Predkladané dielo je teda len istým výberom, navyše limitovaným aj vydavateľskými možnosťami.

Vo svojej výskumnej práci kolektív čerpal inšpiráciu a nové podnety z mnohých originálnych prác českých, sovietskych a poľských lingvistov a svoje zistenia konfrontoval aj s ich výsledkami.

Autormi koncepcie opisu dynamiky slovnej zásoby súčasnej slovenčiny a zároveň redaktormi publikácie sú J. Horecký, K. Buzássyová a J. Bosák. Jednotlivé časti vypracovali členovia kolektívu v tomto rozsahu: PhDr. Ján Bosák, CSc.: Skladanie slov, Knižnosť, Tendencia k demokratizácii, Hovorovosť, Univerbizácia, Slangovosť, Súčasná tendencie v preberaní slov; PhDr. Jana Branická, CSc.: Dynamika kvalifikačných adjektív; PhDr. Klára Buzássyová, CSc.: Slovtvorné hniezdo a slovtvorná paradigma v dynamike slovnej zásoby, Dynamické tendencie v abstraktnej lexike, Názvy vlastností a dynamické tendencie v ich tvorení, Názvy deja a dynamické tendencie v ich tvorení, Tendencia k intelektualizácii a demokratizácii, Štruktúrna charakteristika terminológie, Tendencia k internacionalizácii, Konkurencia slovtvorných typov s domácimi a internacionálnymi formantmi, Príležitostné slová (okazionalizmy); PhDr. Ladislav Dvonč, DrSc.: Pomenovanie príslušníkov etnických skupín a obyvateľské mená, Internacionalizácia slovnej zásoby; doc. PhDr. Juraj Furdík, CSc.: Úloha slovtvornej motivácie v lexikálnej dynamike; PhDr. Katarína Hegerová: Názvy miesta, Názvy inštitúcií, Hromadnosť (kolektívnosť); prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc.: Slovná zásoba, Vzťah pomenovania k objektívnej realite, Vzťahy medzi pomenovaniami, Názvy osôb, Terminologizácia, Neologizácia; PhDr. Ján Kačala, DrSc.: Tvorenie slovnodruhovým prechodom; PhDr. Ivan Masár: Názvy zvierat a rastlín; PhDr. Sibyla Misló-

vičová: Názvy nástrojov a prostriedkov; PhDr. Emília Nemcová, CSc.: Dynamické tendencie v sémantike slovies; PhDr. Mira Nábělková: Potencie a smery pohybov v adjektívnej lexike, Konkurencia adjektíva a pádu substantíva v prívlastkovej pozícii, Možnosti a spôsoby prekonávania obmedzení adjektívnej derivácie, Konkurencia adjektív s internacionálnymi a domácimi formantmi; PhDr. Slavo Ondrejovič, CSc.: Multiverbizačné procesy v spisovnej slovenčine, Homonymia, Konverzia; PhDr. Mária Pisárčiková: Synonymia, Antonymia; PhDr. Jana Sejáková: Adjektivizácia n/t-príčastí, Zdroj dynamiky publicistických pomenovaní a prostriedky ich tvorenia; PhDr. Juraj Šikra, CSc.: Dynamické tendencie vo vývine prísloviek. Menšou časťou prispeli PhDr. Eva Rísová (názvy výrobkov) a PhDr. Anna Oravcová, CSc. (druhotné predložky v rámci multiverbizačných procesov).

Ciele a metódy opisu

Medzi aktuálne úlohy lingvistického bádania patrí výskum dynamických tendencií v synchrónnom stave jazyka. Cieľom výskumu dynamiky slovnej zásoby súčasnej slovenčiny je opísať slovnú zásobu ako systém aj ako proces (systém v pohybe) s javmi charakteristickými pre lexiku predovšetkým v jej nominatívnom (pomenovacom), ale sčasti aj v komunikačnom aspekte.

Do systému slovnej zásoby vnášajú dynamiku viaceré všeobecnejšie i špecifickejšie faktory. Jeden faktor predstavuje kvalitatívne narastanie, dotváranie lexikálnych jednotiek podľa produktívnych slovotvorných typov. Druhým faktorom je pretváranie, reštrukturalizácia, prispôbovanie jazykových jednotiek novým, spoločensky podmieneným komunikačným potrebám. Autori chápu pod označením dynamika predovšetkým hybné sily, ktoré podmieňujú pohyb a vývinové tendencie v rozličných onomaziologických a slovotvorných kategóriách, ako aj v iných triedach slov (napr. v slovných druhoch, triedach slov, ktoré sú produktom istých procesov, napr. substantivizácie, adjektivizácie príčastí a pod.), t. j. ako tendencie uplatňujúce sa v čase (v časovom priebehu), ale aj hybné sily spôsobujúce pohyb vo fungovaní jazyka pri relatívne invariantnom čase, resp. v užšom časovom rozpätí. Takto vznikajú najmä konkurenčné a synonymické vzťahy, ktoré samy sú stimulmi ďalších zmien. Preto sa v predkladanej syntéze ako faktor dynamických zmien v slovnej zásobe interpretujú aj paradigmatické vzťahy v slovnej zásobe, najmä synonymia.

Ako dynamické javy sa interpretujú aj onomaziologické spôsoby a slovotvorné postupy (odvodzovanie, skladanie, analogická nominácia, univerbizácia, multiverbizácia). A, samozrejme, cieľom opísať systém slovnej zásoby v pohybe, teda procesuálne, je podmienené úsilie zachytiť v predkladanej syntéze všetky základné vývinové procesy charakteristické pre

súčasný spisovný jazyk vôbec, nielen pre slovenčinu. Najvýraznejšia je tendencia k demokratizácii a tendencia k intelektualizácii. Táto dvojica dialekticky protikladných tendencií je v istom zmysle nadradená ďalším tendenciám a procesom, s ktorými veľmi úzko súvisí, a to tendencii k terminologizácii a tendencii k internacionalizácii. Všetky tieto procesy a tendencie majú spoločného menovateľa v neologizácii.

Opis dynamiky slovnej zásoby súčasnej slovenčiny má štyri hlavné časti. V prvej časti (s. 17—48) sa predkladá teória pomenovania. Skúma sa v nej vzťah obsahu a formy, ale aj vzťah obsahom a formou vymedzených pomenovacích jednotiek k objektívnej realite. Na základe onomaziologického reťazca, resp. vzťahu pomenovania k objektívnej realite, sa slovná zásoba člení na onomaziologické a neonomaziologické pomenovania. Slovná zásoba sa chápe nie ako súbor slov, ale ako systém pomenovaní, ktoré môžu mať rozmanitú formálnu štruktúru: popri jednoslovných pomenovaniach veľký zástoj majú v súčasnej slovenčine aj zložené slová a pomenovania zložené z viacerých slov, v ktorých je základné slovo rozšírené o zhodný alebo nezgodný prívlastok. Prvky onomaziologického systému sú viazané rozličnými vzťahmi. Zo sémantického hľadiska východiskom je vzťah obsahu a formy, zo slovotvorného hľadiska sa ako výrazný organizujúci princíp v slovnej zásobe javí vzťah odvođenosti a zloženosti.

Naznačené teoretické východiská sa využívajú v druhej časti (s. 49—241), venovanej jednotlivým onomaziologickým typom. Autorom tu nejde o sémantický opis všetkých onomaziologických typov plnovýznamových slovných druhov a táto časť si nekladie za cieľ ani podať úplnú slovotvornú systematiku pomenovaní. Ide o zachytenie produktívnych a relevantných typov z hľadiska synchrónnej dynamiky. Pohľad na pomenovacie typy z dynamického, a teda procesuálneho aspektu vyžaduje určiť pri každom slovnom druhu faktory, ktoré predovšetkým „hýbu“ príslušnými pomenovaniami, zistiť a skúmať nielen zmeny významu jednotlivých slov, ale aj zmeny v rozsahu jednotlivých pomenovacích typov, ako aj presuny prostriedkov medzi komunikačnými sférami.

V oblasti substantív sa osobitná pozornosť venuje tým typom, ktoré sú pre rozvoj súčasnej slovnej zásoby prvoradé, a to nielen z hľadiska kvantitatívneho rastu jednotiek príslušných typov, ale aj z hľadiska možných kvalitatívnych zmien (preskupovanie, reštrukturalizácia jednotiek). Sú to na jednej strane názvy osôb, kde ustavične vznikajú nové pomenovania profesií (vznikajú pritom aj niektoré nové pomenovacie typy), na druhej strane pomenovania abstrákt (názvy vlastností a názvy dejov), ktoré ako označenia spredmetnených príznakov majú svojou produktívnosťou a dynamickosťou bližšie k primárnym pomenovaniám statických a dynamických príznakov — k adjektívam a slovesám. Konkrétnu lexiku (názvy nástrojov, názvy miesta a i.) charakterizuje predovšetkým kvantitatívne narastanie lexikálnych jednotiek v rámci jestvujúcich slovotvorných typov, preto je spracovanie stručnejšie.

Prekvapujúcim by sa mohlo zdať zaradenie kapitoly o dynamických tendenciách v názvoch zvierat jednak ako priveľmi špecifická a čisto terminologická problematika, jednak pre oprávnený predpoklad, že dynamiku do odbornej komunikačnej sféry vnášajú predovšetkým novo sa rozvíjajúce odbory, ako sú kybernetika, počítačová technika, mikroelektronika, genetika a pod. Zaradením tejto kapitoly sa sledoval zámer ukázať, ako sa v tejto oblasti, kde sa vyžaduje neobvyčajne veľký počet diferencovaných pomenovaní, využíva potenciál domácich slovtvorných prostriedkov.

Výrazným dynamickým slovným druhom sa ukázali adjektíva. Okrem prudkého kvantitatívneho rastu sa tu dynamika manifestuje kvalitatívnymi zmenami — reštruktúraciou spôsobenou vznikom kvalifikačných významov pri pôvodne vzťahových adjektívach, stálym obnovovaním prostriedkov na vyjadrenie vzťahového významu, najmä v odbornej komunikácii. V neposlednom rade adjektíva dynamizujú systém pomenovaní ako stavebné prvky dvojslovných a viacslovných združených pomenovaní, kde sa ich funkčná expanzivnosť prejavuje v konkurencii so substantívnymi prívlastkami. Pozoruhodnú problematiku tvorí aj prechod od prídavných k adjektívam a dynamické tendencie v oblasti prísloviak značne využívaných nielen v publicistike a v odborných textoch, ale aj v každodennej komunikácii.

Odlišné dynamické faktory vnášajú pohyb do slovesnej lexiky, pričom hlavný rozdiel je podmienený odlišnou zataženosťou slovík z hľadiska nominačnej a komunikačnej funkcie jazyka. Slovesá sú základným prvkom výpovedí (predikačných znakov v reči), ale nepatria k primárnym jazykovým prostriedkom z hľadiska nominačnej funkcie jazyka, najmä ak súčasne berieme do úvahy závažnosť a hierarchiu komunikačných sfér (napr. v terminologických sústavách a v odbornej komunikácii všeobecne sa procesy a činnosti pomenúvajú spravidla spredmetnene verbálnymi substantívami a inými dejovými menami). Dynamika v slovesnej lexike sa prejavuje výraznejšie v sémantickej derivácii (významové prenosy, analogická nominácia) než v raste nových pomenovacích jednotiek, hoci ani tento rast nie je najmä vďaka bohato využívanej prefixácii zanedbateľný. Významná úloha slovík v komunikácii je podmienená tým, že mnohé nové použitia slovík vznikajú v bežnej hovorenej reči, resp. v rámci slangového a inak štylisticky príznakového vyjadrovania.

Tretia časť syntézy (s. 243—317) je venovaná dialekticky protikladným tendenciám — demokratizácii a intelektualizácii, terminologizácii a determinologizácii, internacionalizácii, s ktorou je v komplementárnom vzťahu dotváranie slovných zásob prostriedkami z domácich zdrojov. Konkrétne prejavy týchto tendencií sa skúmajú v osobitných kapitolách, pričom sa ukazuje, aký je pri týchto tendenciách podiel jednotlivých spôsobov tvorby slov (odvodzovania, skladania, univerbizácie, multiverbizácie).

V štvrtej časti (s. 319—349) sa ako faktor dynamických zmien interpre-

tujú paradigmatické vzťahy; ukazuje sa, pravda, že podiel synonymie, antonymie, homonymie a konverzie nie je pritom rovnaký. Pri synchronnom pohľade na jazyk sa môže menej uplatniť homonymia. Vznik homonymie najmä rozpadom pôvodne polysémických jednotiek je proces principiálne dlhodobý, ktorý možno dobre sledovať pri diachronickom opise jazyka. Naproti tomu synonymia, ako ukazuje príslušná kapitola, je veľmi výraznou hybnou silou dynamiky synchronného stavu jazyka, a to najmä tým, že podmieňuje pohyb v mikrosystémoch slovných zásob, ako aj svojou dialektickou povahou v tom zmysle, že je aj príčinou dynamických zmien aj dôsledkom týchto zmien. Podporuje na jednej strane tendenciu k variantnosti v jazyku, na druhej strane tendenciu k štylistickej a sémantickej diferenciacii.

Dynamické tendencie v slovných zásobách súčasnej slovenčiny, ak sa má prostredníctvom nich zachytiť slovná zásoba ako systém v pohybe, sa pravdaže nemohli v predkladanom diele opísať vyčerpávajúco. Skúmaná problematika je oveľa zložitejšia a rozsiahlejšia, zaslúži si skúmanie v širšom aj hlbšom zábere. Okrem už spomenutých limitujúcich faktorov predkladaného opisu, ktorý nevyhnutne predstavuje časť celku, treba poukázať aj na okolnosť, že dielo vzniklo za päť rokov, pričom výskum aj opis prebiehal za priebežného budovania materiálovej bázy výskumu. Kartotéka dynamických javov obsahuje oveľa bohatší materiál, ako autori mohli predstaviť.

Z časových aj z priestorových dôvodov sme do tohto diela nezaradili pôvodne predpokladanú kapitolu, v ktorej by sa zhrňujúco opísal vznik nových lexikálnych jednotiek na základe (novej) lexikálnej spätosti a ich postupná lexikalizácia. Možnosť vzniku lexikálnych jednotiek, najmä združených pomenovaní na základe vstupovania slov do nových syntagmatických zväzkov s inými slovami niektorí autori v príslušných kapitolách iba naznačujú. Materiál zachytávajúci novú spätosť sa využije v práci na ďalšej výskumnej úlohe Slovenčina v súčasnej komunikácii, ktorá prehĺbi výskum novších vývinových tendencií v súčasnej slovenčine najmä zameraním sa na komunikáciu v jednotlivých sférach, na charakteristiku výrazových prostriedkov v týchto komunikačných sférach, ako aj na ústnu komunikáciu v bežných hovorených prejavoch a na postoje používateľov slovenčiny k svojmu jazyku.

Ako sme už spomenuli, metodologickým východiskom predkladaného opisu je komunikatívno-pragmatický prístup. Centrum našej práce je však v onomaziologicko-sémantickom opise procesov a tendencií prebiehajúcich v slovných zásobách súčasnej slovenčiny. Cieľ a zmysel tohto diela je zisťovaním toho, čo je v jazyku produktívne, ale aj sledovaním pohybu, vývinových zmien, konkurencií, diferenciacií a ohnísk napätia (dialektickej protirečivosti jazykových javov) prispieť k hlbšiemu poznaniu vývinových tendencií, objektívnejšiemu poznaniu jazykovej normy. Z podstaty vybranej metodológie vyplýva, že zmyslom našej práce nie je sledovanie

kodifikačných cieľov, ale vypracovanie takého poznávacieho základu, ktorý by sa mohol využiť pri ďalších kodifikáciách aj v syntetických dielach. Prehlbením poznania národného jazyka a jeho fungovania v súčasných spoločenských podmienkach, ukazovaním potencií jazyka aj individuálnej jazykovej tvorivosti autori by chceli prispieť ku kultivovaniu širokého okruhu používateľov slovenčiny, k zvyšovaniu ich celkovej kultúrnosti.

Bratislava, jún 1987

I. KAPITOLA TEÓRIA POMENOVANIA

Slovná zásoba nie je súhrn slov, ale súhrn pomenovaní a ustálených spojení rozličného typu, resp. zo semiotického hľadiska súhrn jazykových znakov. Jazykový znak sa však nerovná slovu. Medzi jazykovým znakom a pomenovaním, resp. slovom, sú tieto vzťahy: jazykový znak je reprezentovaný významom viacvýznamového slova, jazykový znak je reprezentovaný (jednovýznamovým) slovom, jazykový znak je reprezentovaný spojením slov rozličného typu.

Jazykový znak, presnejšie systémový jazykový znak sa chápe ako bilaterálny ideálny objekt, ktorého označovanú zložku tvorí obsah, označujúcu zložku forma (presnejšie vnútorná forma). Popri systémových jazykových znakoch jestvujú komunikačné jazykové znaky, ktorých označovanú zložku tvorí systémový znak, označujúcu zložku rad foném, resp. hlások (vonkajšia forma). Tento zvukový rad je nositeľom znaku pri komunikácii.

Obsah sa vo všeobecnosti vymedzuje ako súhrn vnútorných charakteristík a vlastností systému, zdrojov jeho jestvovania a rozvoja. Toto vymedzenie platí aj pre synchronný a diachrónny opis jazyka ako systému. Forma sa vymedzuje ako vnútorný vzťah a základné osobitosti štruktúry daného systému, spôsob vzájomného pôsobenia jeho elementov a častí (Suvorov, 1980). Toto vymedzenie platí predovšetkým pre vnútornú formu. Aj prvky vonkajšej formy už tvoria systém.

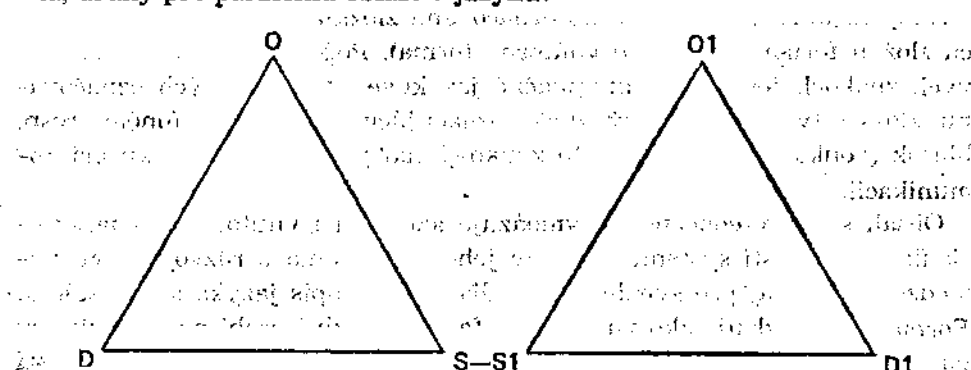
Vzťah pomenovania k objektívnej realite

Základné vzťahy medzi objektívnou realitou, myšlienkovou oblasťou a jazykovou oblasťou sa vyjadrujú v tradičnom sémantickom trojuholníku. Tieto vzťahy možno najjednoduchšie opísať tak, že meno je znak, predmet mena (pomenovania) je denotát a koncept denotátu je signifikát (Levickij, 1982). Pravda, nie všetky problémy, najmä v jazykovej oblasti — v oblasti MENA, sa týmto sémantickým trojuholníkom riešia uspokojivo.

Predovšetkým treba zdôrazniť, že z hľadiska teórie znaku sa tu predpokladá unilaterálny charakter znaku a že na príslušnom vrchole (MENO) niet miesta pre známe dve zložky jazykového znaku — signifiant a signifié, ani sa tu nedá dosť výrazne naznačiť vzťah medzi sémantickou a myšlienkovou oblasťou. Týmto unilaterálnym charakterom ukazuje trojuholník na situáciu pri používaní jazyka, nie na systémový charakter langue.

Vzťahy naznačené trojuholníkom totiž platia práve len pri používaní mena v komunikácii, pri ostenzii v zmysle Morrisovho chápania znaku. Sémantický trojuholník má teda zrejme znaky behaviorizmu a pragmatizmu.

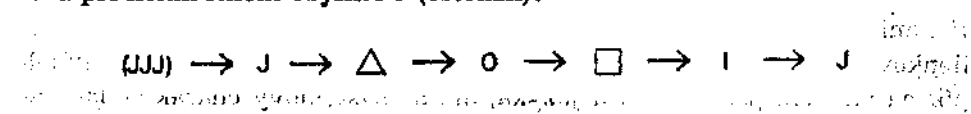
Závažný pokus o doplnenie sémantického trojuholníka z hľadiska teórie jazykového znaku predstavuje interpretácia A. A. Ufimcevej (1977), ktorá pri výklade o povahe jazykového znaku predpokladá vlastne dva sémantické trojuholníky. Celú oblasť zahrňovanú do myšlienkovvej a sémantickej zložky rozdeľuje na dve roviny: na rovinu vedomia a na rovinu jazyka, pričom na obidvoch rozvádza paralelnú trojicu pojmov. Na rovine vedomia to je objekt O, denotát D (ako odraz objektu vo vedomí) a signifikát S (ako pojem o objekte). Týmto trom pojmom na jazykovej rovine zodpovedá referent OI, denotatívna zložka významu DI a signifikatívna zložka významu SI. Z toho vyplýva, že na znázornenie celej skúmanej oblasti sú potrebné dva sémantické trojuholníky, jeden pre oblasť vedomia, druhý pre paralelnú oblasť v jazyku:

Znaková zložka súvisí podľa A. A. Ufimcevej s obidvoma rovinami, a to tak, že ich vlastne spája.

Aby sa zreteľnejšie naznačili vzťahy medzi opisovanými zložkami sémantického trojuholníka i jazykového znaku a aby sa tým vyhlo aj zložitej terminológii, možno sémantický trojuholník rozvinúť do refazca, ktorý umožňuje skúmať jednak proces nominácie (zľava doprava — od objektu k jeho jazykovému pomenovaniu), jednak proces sémantickej diferenciácie (sprava doľava — od pomenovania k objektu). Pretože pri postupe zľava doprava ide o typický onomaziologický proces, možno tento refazec označiť ako onomaziologický refazec OR.

Lineárny OR vychádza od objektívnej reality J, resp. od generalizovaných objektov J, prechádza cez myšlienkovú oblasť (cez konceptuálny systém), potom cez jazykovú oblasť (zložitý jazykový systém) a cez oblasť používania jazyka, resp. jazykovej komunikácie (interakčný systém) a končí sa pri konkrétnom objekte J (ostenzii):

Poznávané javy sa ľudským myslením spracúvajú pojmovo, pojmové štruktúry sa odrážajú v sémantických štruktúrach a tie sa zase vyjadrujú formovými štruktúrami (v zmysle vnútornej formy). Na pomenovanie konkrétnych (jednotlivých) javov sa používajú komunikačné jazykové znaky, resp. ich vonkajšia forma ako nositeľ systémového znaku.

Do obsahovej zložky systémového jazykového znaku patria sémantické príznaky (označované často aj ako sémy).

Sémantické príznaky sa vyznačujú rozličným stupňom abstrakcie. Najvyššie stoja kategoriálne, resp. klasifikačné gramatické príznaky. Práve pre svoj abstraktný a teda gramatický ráz však nepatria do obsahovej zložky jazykového znaku, ale do onomaziologickej zložky formovej časti. Sú to také sémantické príznaky ako substantia, vlastnosť, názov osoby, názov vzťahu, preto tvoria onomaziologickú bázu.

Nižšiu abstrakciu predstavujú označenia rodového pojmu, genus proximum danej lexikálnej jednotky. To sú identifikačné čiže kategoriálnosémantické príznaky. Tieto príznaky sa v polysémickom vzťahu prejavujú ako spoločný sémantický prienik, vlastnosť spoločná všetkým významom daného slova. Preto sa často označujú aj ako archisémy.

Na nižšej rovine abstrakcie stoja špecifikačné (konkrétnelexikálne, individuálne) príznaky, zodpovedajúce differentia specifica. Pomocou týchto sémantických príznakov sa diferencujú blízke významové štruktúry (Periška, 1980; Blanár, 1984). Ich vzťah k pomenúvanej realite je najbezprostrednejší.

Osobitnú skupinu tvoria príznaky, ktoré nie sú vlastné javom v objektívnej realite, ale vyjadrujú postoj komunikanta k objektu komunikácie. Ak ide o vlastnosti inherentné pomenovaniám, patria do obsahovej zložky systémových jazykových znakov.

Formová zložka systémového jazykového znaku sa člení na onomaziologickú a onomatologickú štruktúru. Onomaziologická štruktúra je tvorená onomaziologickou bázou a onomaziologickým príznakom, resp. viacerými onomaziologickými príznakmi. Onomaziologickou bázou je vyjadrená aj príslušnosť k slovnému druhu (či už priamo — substantia substantívom, vlastnosť adjektívom, dej slovesom, alebo nepriamo — osoba, ktorá vykonáva istú činnosť; vzťah k istému slovu a pod.), teda sú v nej implicitne obsiahnuté aj príslušné gramatické kategórie. Onomaziologická štruktúra sa člení na základ a formant, pričom základ korešponduje s onomaziologickým príznakom, formant s onomaziologickou bázou.

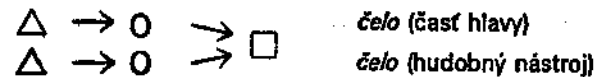
Formová zložka komunikačného znaku $\square$, teda vlastne vonkajšia forma je reprezentovaná radom foném. Obsahová zložka komunikačného znaku je tvorená obsahom a formou systémového jazykového znaku.

Vzťahy medzi pomenovaniami

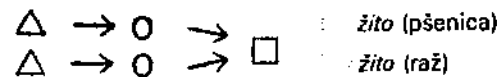
Pomocou obsahu a formy v ich dialektickej jednotke možno vymedziť rozličné typy prvkov slovnej zásoby (pomenovaní) a vzťahov medzi nimi.

Typy priamej nominácie

Ak sa na jednu formu (to je prvá základná skupina) viažu dva rozdielne obsahy (ktoré nemajú ani jeden spoločný sémantický príznak), ako aj dva pojmy, ide o vzťah homonymie:

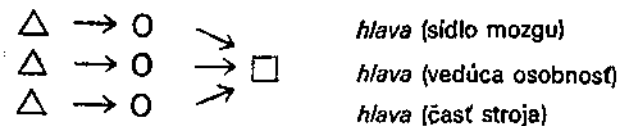

Ide tu často o tautonymiu, ktorá sa uplatňuje najmä v terminológii, ale aj pri skúmaní slovnej zásoby v teritoriálnom rozvrstvení:

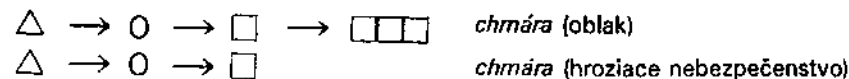
Pravda, nie vždy sa dá rozhodnúť, či ide o rozdielnú alebo totožnú formu. Preto sa otázka homonymie v konkrétnych lexikografických dielach rieši rozlične, v závislosti od celkovej koncepcie slovníka, ale aj od typu a veľkosti slovníka.

Ak sa na jednu formu viažu dva obsahy (často i viacero obsahov) tak, že sú v nich niektoré zhodné (archisémy) a viaceré odlišné sémantické príznaky, ide o vzťah polysémie:

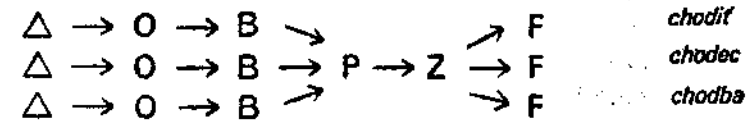
Ak zaniknú vzťahy medzi obsahovými zložkami, mení sa polysémia na homonymiu. Stále je však predmetom diskusií otázka, kedy a ako tento vzťah zaniká.

O významový odtienok, nie o osobitný význam ide vtedy, keď sa pridáva konotačný sémantický príznak k celému komunikačnému obsahu:

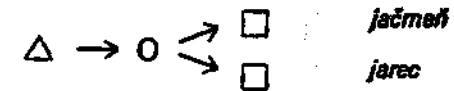
Prirodzene, veľmi často sa konotačný sémantický príznak presúva do obsahovej zložky systémového jazykového znaku a potom vzniká nový význam.

Ak je obsahová zložka dvoch alebo viacerých jazykových znakov charakterizovaná pripájaním sémantických príznakov, t. j. ak sa na rozdielne onomaziologické bázy pripájajú onomaziologické príznaky so spoločným prvkom, čo sa v onomaziologickej štruktúre prejavuje spoločnou koreňovou morféomou, ide o slovotvorné hniezdo. Tento vzťah je rozlične odstupňovaný v tom zmysle, že ak slová *chodiť*, *chodec*, *chodba* sú viazané na koreň *chod-*, v ďalšom stupni sú na slovo *chodba* viazané slová ako *chodbár*, *chodbový*. Schematicky možno slovotvorné hniezdo v jeho základnej podobe znázorniť takto:

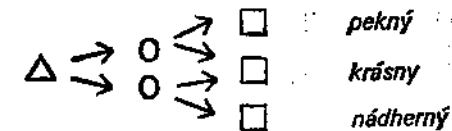

kde B = báza, P = príznak, F = forma.

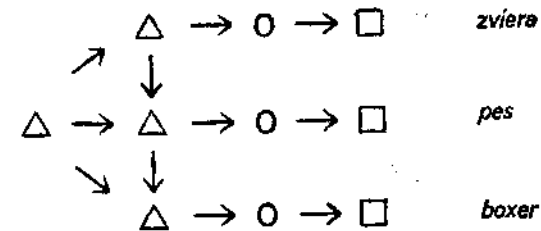
Druhú skupinu pomenovaní tvoria prípady, keď ide o jednu obsahovú zložku a viaceré formové. Základný tu je vzťah synonymie, resp. z hľadiska terminológie alebo aj teritoriálneho rozvrstvenia vzťah heteronymie:

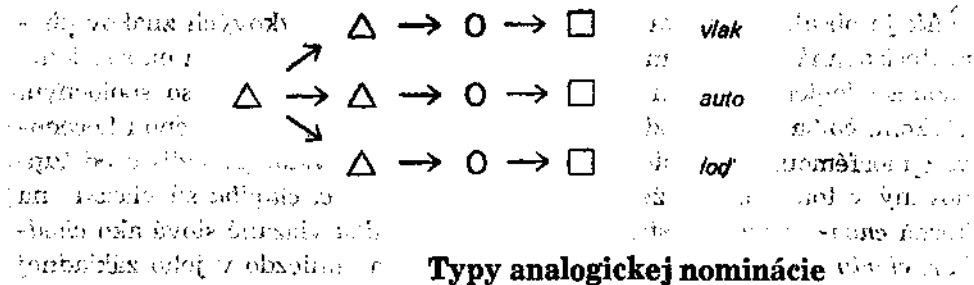
Špecifický prípad predstavujú synonymické rady, kde ide aj o vzťah medzi obsahovými zložkami:

Tretiu skupinu pomenovaní tvoria štruktúry, v ktorých sa na jeden nadradený pojmový prvok viažu dva alebo viaceré obsahy i formy. Najbežnejší je tu vzťah hyponymie:

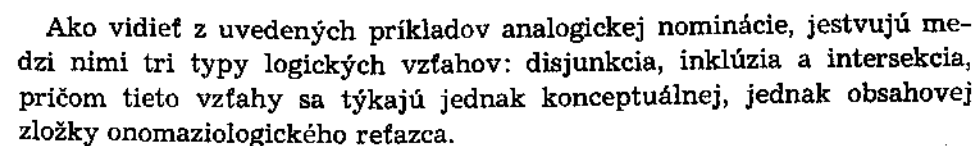
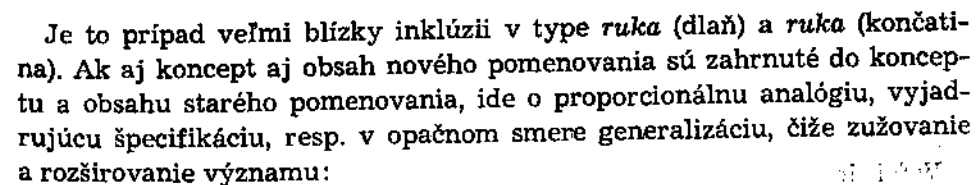
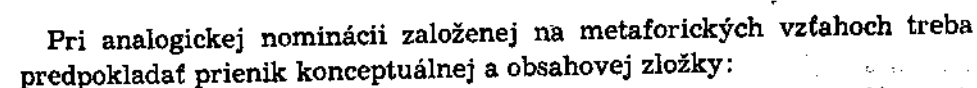
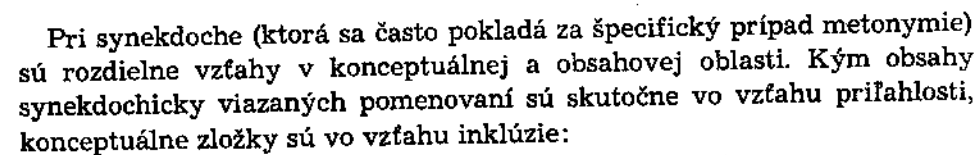
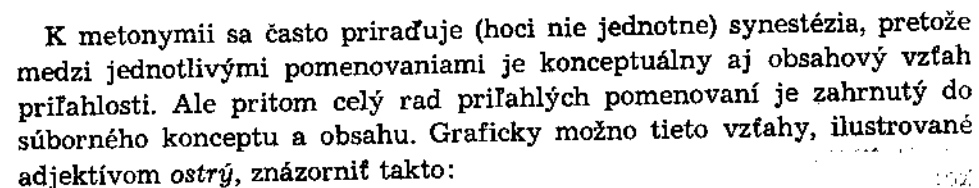
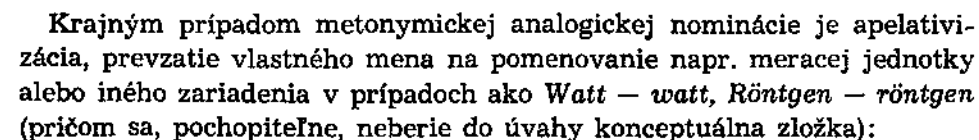
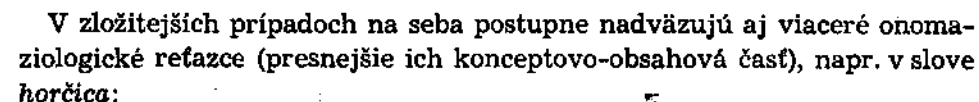

Ak medzi pojмами i obsahovými zložkami viazanými na rozličné formy jestvuje viacero spoločných logických predikátov i sémantických príznakov, ide o sémantické pole:

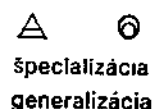
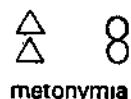
Z onomaziologického hľadiska možno rozlišovať dva základné typy analogickej nominácie. V prvom prípade sa na jednu formu viažu odlišné obsahy, v druhom prípade na jeden koncept a obsah sa viažu dve, spravidla inkluzívne späté formy, ale jestvujúce popri sebe (teda analogicky, analogujúco).

nebuť ani sa nepodobať v **orech** (strom) [a. orech]
orech (plod)

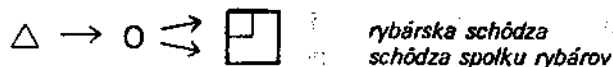

24

metonymické vzťahy, intersekcia obidvoch zložiek pre metaforické vzťahy. Medzi týmito krajnými prípadmi sú vzťahy špecializácie a generalizácie charakterizované inklúziou konceptuálnej i obsahovej zložky. Pre synekdochické vzťahy je charakteristická inklúzia konceptuálnych zložiek, ale disjunkcia obsahových zložiek, kým v synestetických vzťahoch ide o disjunkciu konceptuálnych a obsahových zložiek, pričom však všetky sú zahrnuté (vzťah inklúzie) vo všeobecnej konceptuálnej i obsahovej zložke:

Vzťah analógie v zmysle „jestvovať popri sebe“ možno však vidieť aj vo formovej zložke onomaziologického refazca. Logicky tu ide o vzťah inklúzie dvoch formových zložiek. Z explicitnej podoby pomenovania (prvá forma) sa vyberá najvýraznejší príznak a slovo či slová, ktoré ho vyjadrujú. Tak z explicitného pomenovania „streda, v ktorú sa hrajú pohárové zápasy“ vzniká zjednodušené pomenovanie *pohárová streda*. Podobne napr. „schôdza spolku rybárov“ → *rybárska schôdza*:

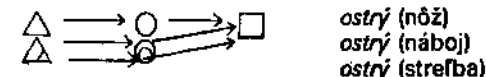

Mnohé z takýchto pomenovaní sú sprvu príznakové, ale nezriedka sa ušatujú aj ako neutrálne pomenovania.

Vzťah inklúzie vo formovej zložke treba napokon vidieť aj v rozličných typoch mechanického spájania morfémm (blending) typu *smoke + fog = smog*, *endogénny morfin = endorfin*, ale aj (ba predovšetkým) v rozličných akronymách typu LD – *letálna dávka*, GAS – *generálny adaptačný syndróm*. Akronymický typ pomenovaní možno znázorniť takto:

Od mnohých analogických pomenovaní vznikajú ďalšou analógiou nové odvodené pomenovania. Tento proces možno právom označiť ako druhotná, lepšie povedané druhostupňová analogická nominácia (na rozdiel od V. N. Telijovej, 1981). Ide o také prípady ako *ostrá streľba* – *streľba s ostrými nábojmi*, kým prvotná, prvostupňová analógia je v dvojici *ostrý nôž* – *ostrý náboj*. Kým na prvom stupni ide o vzťah disjunkcie, na druhom stupni je vzťah inklúzie formy:

Vcelku možno zhrnúť, že analogická nominácia je výrazný a častý spôsob pomenovania.

Základné nominačné kategórie

Základné nominačné kategórie sú substančnosť (SUB), procesualnosť (PROC), kvalitatívnosť (QUAL), okolnosť (CIRC), kvantitatívnosť (QUANT) a pronominálnosť (PRON).

Podľa výskytu, resp. nevýskytu onomaziologického refazca sa pomenovacie jednotky (nie slová v tradičnom zmysle) členia na onomaziologické a neonomaziologické (vcelku zhodne so starším členením na autosémantické a synsémantické slová – pravda, v našej klasifikácii nejde o slová, ale pomenovania – znaky). Z toho je zrejmé, že k neonomaziologickým pomenovaniám patria spojky (CONJ) a predložky (PREP), resp. spájacie a predložkové výrazy. Medzi dva krajné póly – onomaziologické a neonomaziologické – sa zaraďujú pomenovania kvantity (QUANT), ktoré síce majú isté onomaziologické kategórie, ale neuplatňujú sa pri nich sekundárne onomaziologické kategórie, ako je zdobenosť, kolektívnosť. Ďalej sem patria pronominálne pomenovacie útvary (PRON), ktoré nie sú podložené onomaziologickými refazcami, ale stoja za onomaziologické pomenovanie. Osobitne stoja interjekcie (ITJ), ktoré nemajú nijaké onomaziologické kategórie (všeobecné ani špecifické) ani gramatické kategórie. Schematicky:

onomaziologické			neonomaziologické	
SUB	PROC	QUAL	QUANT	CONJ
	CIRC		PRON	PREP
			ITJ	

Pomenovania neonomaziologického typu (nepodložené onomaziologickým refazcom) majú jasný pragmatický, resp. syntakticko-morfologický charakter. Slúžia na pomenovanie vzťahov medzi slovami, resp. vetnými členmi vo vete (predložkové výrazy), na pomenovanie vzťahov medzi ve-

tami a vetnými členmi (spájacie výrazy), ako aj na vyjadrovanie vzťahov medzi prvkami textu (konektory).

V porovnaní s členením slovnej zásoby na slovné druhy, o ktorom sa predpokladá, že je základným systémovým prvkom slovnej zásoby, je v našom chápaní zrejmý rozdiel najmä v tom, že onomaziologické skupiny charakterizované všeobecnými onomaziologickými kategóriami sa nezhodujú so slovnými druhmi, a to nielen tam, kde sú nejasnosti o slovnodruhovom charaktere jednotlivých výrazov, ale najmä v tom, že prvky onomaziologických skupín nie sú nevyhnutne jednoslovné, ale často ide o viacslovné spojenia a že toto členenie zahrnuje aj možnosť multiverbizácie a univerbizácie. Z onomaziologického hľadiska je navrhnuté triedenie pomenovaní dostatočne jednoznačné a môže tak tvoriť spoľahlivý rámec na opis inventára slovnej zásoby chápanej ako súhrn pomenovaní.

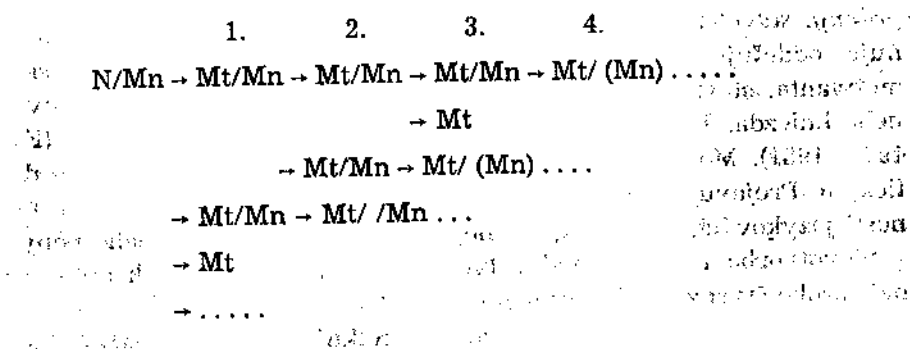
Úloha slovotvornej motivácie v lexikálnej dynamike

Jedným zo základných princípov, ktoré zaisťujú vnútornú organizáciu slovnej zásoby a tým zároveň aj jej stabilitu, ale zároveň usmerňujú aj jej dynamický rozvoj, je princíp slovotvornej motivácie. Je to dialektický, synchronne uvedomovaný formálno-sémantický vzťah prinajmenej medzi dvoma slovami, z ktorých jedno — východiskové, motivujúce — je formálne (súhrnom morfému okrem gramatických) aj sémanticky obsiahnuté v druhom, utvorenom, motivovanom.

V dvojici slov spätých vzťahom slovotvornej motivácie (motivačná dvojica) je aspoň jedno slovo formálne i sémanticky dvojčlenné. Pozostáva z časti totožnej s motivujúcim slovom (slovotvorný základ) a z časti, ktorá ho od motivujúceho slova odlišuje (v kompozitách druhý slovotvorný základ, v derivátoch slovotvorný formant).

V motivačnej dvojici východiskové (motivujúce) slovo (motivant) nemusí, ale môže byť slovotvorne motivované. Nemotivované slovo sa nedá členiť na slovotvorný základ a slovotvorný formant, štruktúra jeho lexikálneho významu nie je signalizovaná ani formovaná jeho slovotvornou štruktúrou. Má však dôležitú úlohu ako východisko motivačného vzťahu, resp. viacerých motivačných vzťahov. V slovenčine tvoria slovotvorne nemotivované slová asi tretinu slovnej zásoby. V prevažnej väčšine sú to slová z centra slovnej zásoby, štylisticky bezpríznakové, s bohatou sémantickou štruktúrou. Ak patria do slovotvorne aktívnych slovných druhov (slovesá, substantíva, adjektíva), tieto vlastnosti ich usposobujú na to, aby sa stali motivantmi aj v celých súboroch motivačných dvojíc. Tak sa okolo nemotivovaných slov zoskupujú množiny nimi motivovaných slov (motivátov). Usporiadany súbor motivátov zoskupených okolo jedného motivanta a tvoriacich s ním motivačné dvojice sa v súčasnej teórii tvorenia

slov nazýva slovotvorná paradigma (Buzássyová, 1974, s. 72; Tichonov, 1985, s. 41). Motiváty takejto paradigmy sú samozrejme slovotvorne motivované; zároveň sú samy vo väčšej-menšej miere schopné byť motivantmi ďalších slov, t. j. východiskovými slovami ďalších motivačných dvojíc. Sled takto na seba nadväzujúcich motivačných dvojíc tvorí slovotvorný rad (Dokulil, 1962, s. 11; Tichonov, 1985, s. 41, používa termín slovotvorný reťazec). Každý člen slovotvorného radu sa opäť môže stať východiskom osobitnej slovotvornej paradigmy. Súbor slovotvorných paradigiem a radov vychádzajúcich od jedného spoločného nemotivovaného slova (východiskového motivanta) tvorí slovotvorné hniezdo. Teoretický model slovotvorného hniezda možno zjednodušene znázorniť napr. takto:

Vysvetlenie symbolov: N — nemotivované slovo, Mn — motivant (motivujúce slovo), Mt — motivát (motivované slovo), → — smer motivácie, N/Mn — nemotivovaný motivant, Mt/Mn — motivovaný motivant, (Mn) — potenciálny motivant; tri bodky znázorňujú možnosť ďalšieho dopĺňania hniezda na danom mieste; číslica označuje stupeň motivácie (vzdialenosť motivačných krokov od východiskového motivanta).

Motivačný vzťah je teda základným konštituentom slovotvorných hniezd (Tichonov, op. cit., s. 36—37). Sú ním vzájomne späté slová nemotivované (ako východiskové motivanty) aj motivované. Úplne izolované slová, ktoré nie sú späté motivačným vzťahom s nijakým iným slovom, tvoria iba malú časť slovnej zásoby (v ruštine necelé 4 %; pozri Tichonov, op. cit., s. 4). Teda množina slovotvorne motivovaných slov (asi 66 % slovnej zásoby súčasnej slovenčiny) je iba podmnožinou množiny slov spätých motivačným vzťahom (asi 96 % slovnej zásoby). Slovotvornú motiváciu možno teda pokladať za takmer univerzálny princíp, zahŕňajúci a ovplyvňujúci v podstate celú slovnú zásobu.

Slovotvorná motivácia je princíp sám osebe dynamický („Motivácia má rôzne stupne a vývojom sa často zatemňuje...“ — Filipec — Čermák, 1985, s. 36), ale dynamizuje aj slovnú zásobu ako celok. Uplatňuje sa jednak v tvorení slov ako procese, jednak pri začleňovaní utvorených alebo prevzatých slov do slovnej zásoby. Vzťah motivačného princípu v lexike ako celku je dialektický: motivácia je hýbateľom aj výsledkom pohybu

v slovnej zásobe. Aktívna slovotvorba je priamo založená na princípe motivácie; pri preberaní slov je motivácia následným javom, pomocou ktorého sa prevzaté slovo vo väčšej alebo menšej miere integruje do lexikálneho systému. Oslabenie motivácie, tzv. sémantická dekorelácia medzi motivujúcim a motivovaným slovom (Tichonov, 1985, s. 40) je výsledkom kvalitatívnych sémantických zmien istej lexikálnej jednotky (porov. *druhdružstvo, stavať → stavba*), ale práve pôsobením motivačného princípu sa od tohto čiastočne demotivovaného slova môžu tvoriť ďalšie slová (*družstevný, družstevník, družstevníčka, družstevnícky, združstevniť, združstevňovať* atď.; *stavebný, stavbár, stavbárka, stavbársky, stavbárčič, stavbárčina; stavebník, stavebnícky, stavebníctvo, stavebnina, stavebninový, stavebnica, stavebníčka, stavebnicový*, kompozitá *stavbyvedúci, stavebnoprávny, stavebnomontážny* atď.); tým sa dané slovo postupne osamostatňuje, oddeľuje sa od slovotvorného hniezda pôvodného východiskového motivanta, stáva sa však východiskovým motivantom nového slovotvorného hniezda. Tento proces možno nazvať demotivačným cyklom (Furdík, 1976; 1981). Motivačný princíp je teda princípom par excellence dialektickým. Prejavuje sa v ňom jednota a boj protikladov: totožnosti a odlišnosti jazykových jednotiek, hybnej sily a výsledku lexikálneho pohybu.

Slovotvorba ako celok a slovotvorná motivácia ako jej jadro plní v slovnej zásobe štyri základné funkcie:

a) Vo vzťahu k slovnej zásobe ako celku plní systemizačnú funkciu. Vzťahmi slovotvornej motivácie sa slová zoskupujú do skupín, tried a kategórií slovotvorného systému. Najbezprostrednejšie sa motivačný vzťah prejavuje v rámci slovotvorného hniezda. Formálno-obsahová súvzťažnosť slov patriacich do jedného slovotvorného hniezda signalizuje ich spoločná koreňová morféma; jej formálnej totožnosti zodpovedá v rovine obsahu totožný onomaziologický príznak. Keďže prevažná väčšina slov v slovnej zásobe sa zaraďuje do slovotvorných hniezd buď vo funkcii motivantov alebo motivátov, možno slovnú zásobu chápať (popri iných systémotvorných princípoch) aj ako súbor slovotvorných hniezd. Pritom slovotvorné hniezda nie sú od seba izolované, ale prostredníctvom zložených slov (ich slovotvorné základy odrážajú motivovanosť dvoma navzájom nezávislými motivantmi) časť z nich je navzájom prepojená. Reprodukčná schopnosť členov slovotvorných hniezd (t. j. schopnosť stať sa motivantmi nových motivátov) je nerovnaká, závisí od viacerých činiteľov: od príslušnosti do slovného druhu, od stupňa vlastnej motivovanosti, od miery sémantickej korelácie so svojím motivantom, od rozvinutosti sémantickej štruktúry, od intencnej hodnoty a valenčného potenciálu, od štylistickej hodnoty, od frekvencie, od príslušnosti k produktívnemu alebo neproduktívnemu slovotvornému typu atď. (bližšie o tom Bartoš, 1974; Buzássyová, 1974; Furdík, 1976; Jakabčinová, 1976; Žabková, 1981). Každé slovotvorné hniezdo ako celok je však potenciálne reproduktívne a v prípade spoločenskej (ale okazionalizmy ukazujú, že

aj individuálnej) pomenovacej alebo výrazovej potreby môže sa rozrastať a obohatiť o nové lexikálne jednotky.

V slovotvornom hniezde sa zoskupujú slovotvorne motivované slová s rovnakým onomaziologickým príznakom, ale odlišnými onomaziologickými bázami (Horecký — Blanár — Sekaninová, 1984). Komplementárnym útvarom k nemu je slovotvorná kategória; zaraďujú sa do nej motiváty s totožnou onomaziologickou bázou a odlišnými, ale onomatologicky rovnako stvárnenými onomaziologickými príznakmi. Slovotvorná kategória je najvšeobecnejším pomenovacím rámcom, v ktorom sa môžu tvoriť slovotvorne motivované slová. Zároveň je potenciálnym východiskom obohacovania sémantickej štruktúry pomenovania. Na základné sémantické črty obsiahnuté v onomaziologickej báze a v onomaziologickom príznaku môžu sa navrstvovať nové sémantické príznaky, ktoré môžu viesť k odchylke lexikálneho významu od slovotvorného. Napr. sloveso *hospodáriť*, utvorené od synchronne už nemotivovaného slova *hospodár*, má slovotvorný význam „byť hospodárom“: *Naše JRD hospodári na 3000 ha pôdy*. V súčasnosti sa však pri ňom vyvíja sémantický príznak „dobrý, šetrný“: *Musíme hospodáriť s pitnou vodou*. Ohraničený počet slovotvorných kategórií teda upravuje „na spoločného menovateľa“ zdanlivo neprehľadnú masu slovotvorne motivovaných slov; takto sú slovotvorné kategórie najvšeobecnejším klasifikačným rámcom slovotvorného systému v jednom slovnom druhu. Tento všeobecný rámec však pri konkrétnych motivátoch poskytuje dostatok priestoru na obohacovanie ich lexikálneho významu o nové sémantické príznaky, teda na svojský sémantický vývoj každého motivátu, vedúci až k potenciálnej sémantickej dekoreláci voči jeho motivantu. Slovotvorné kategórie teda vnášajú do slovotvorby systém, ale sú aj potenciálnym zdrojom pohybu v tomto systéme.

Komplementárny vzťah nejestvuje len medzi slovotvorným hniezdom a slovotvornou kategóriou, komplementárnosť existuje medzi všetkými komplexnými jednotkami slovotvorného systému, a to v takej podobe, že párovo súvzťažné sú na jednej strane slovotvorná kategória a jej podradený slovotvorný typ, na druhej strane slovotvorné hniezdo a jemu podradená slovotvorná paradigma (Zemskája, 1978, s. 68). Pritom každé motivované (odvodené) slovo je zároveň členom rozličných komplexných jednotiek (porov. ďalej).

Slovotvornú kategóriu utvára množina 1-n slovotvorných typov. V slovotvornom type je vyjadrovateľ onomaziologickej bázy konkretizovaný slovotvorným formantom. To značí, že rovnaká onomaziologická štruktúra, zjednocujúca slovotvornú kategóriu, môže sa v motivovaných slovách realizovať prostredníctvom niekoľkých slovotvorných typov. V tom je jeden z najdôležitejších zdrojov pohybu v slovotvornom systéme. Slovotvorné typy patriace do tej istej slovotvornej kategórie sú totiž vo vzťahu slovotvornej synonymie (Ohnheiser, 1979), ale zároveň vo vzťahu stálej vývinovej konkurencie. Táto konkurencia je mnohorozmerná. Na úrovni

slovotvornej formy sa dá postihnúť — hoci nie v úplnosti — štatistickým vyčíslením počtu motivátov utvorených podľa jednotlivých slovotvorných typov. Výsledkom takéhoto výskumu môžu byť údaje o absolútnej početnosti každého slovotvorného typu v danom vývinovom období; porovnaním absolútnych početností možno zistiť percentuálny podiel jednotlivých slovotvorných typov v príslušnej slovotvornej kategórii. Porovnaním takto zostavených štatistických súborov v niekoľkých po sebe nasledujúcich vývinových obdobiach možno sledovať priebeh konkurencie slovotvorných typov, zvyšovanie/znižovanie ich frekvencie, postup/ústup ich produktivity v porovnaní s ostatnými slovotvornými typmi (Furdík, 1971).

Pravda, pomer slovotvorných foriem je iba jednou stránkou konkurenčného pohybu vnútri slovotvornej kategórie. Na úrovni obsahu treba sledovať vzájomné sémantické vzťahy medzi slovotvornými typmi. Konkurencia medzi nimi sa môže prejavovať jednak vo vzťahoch jednotlivých paralelne tvorených derivátov, jednak vo vzťahoch celých slovotvorných typov (Buzássyová, 1983 a; 1986). Podľa slovotvorných typov patriacich do rovnakej slovotvornej kategórie môžu sa tvoriť absolútne (slovotvorným aj lexikálnym významom totožné) synonymá (*leninovec* — *leninista*, *naivnosť* — *naivita*, *regulácia* — *regulovanie*), dvojice lišiace sa štylistickou hodnotou (*rozkrádanie* — hovor. *rozkrádačka*, *listáreň* — arch. *listovňa*), protikladmi sémantických príznakov („miesto na výrobu“ — „miesto na skladovanie“: *strojáreň* — *strojovňa*, *kniháreň* — *knihovňa*), resp. slovotvorné typy sa môžu vzájomne diferencovať ako celok (slovesno-menný základ + *-isko* „názov otvoreného miesta“, napr. *letisko*, *zemiačisko* — slovesno-menný základ + *-áreň/-iareň* „názov uzavretého miesta“: *striháreň*, *pančucháreň*). Ustavične sa meniace vzťahy medzi slovotvornými typmi sú teda zdrojom stáleho pohybu v slovotvornom systéme.

Hierarchicky vyšším pojmom, prekračujúcim aj rámec slovného druhu, je typ slovotvornej kategórie. Ide o známu trichotómiu mutačných, transpozičných a modifikačných kategórií (Dokulil, 1962, s. 29 n.; Martincová, 1983, s. 35), pri slovesách doplnenú o typ reprodukčný (Dokulil, 1982 b). Veľmi názorne sa v trichotómii slovotvorných kategórií odráža trojaký zmysel fungovania slovotvorného systému v jazyku: tvorenie názvov nových javov na základe ich súvislosti s existujúcimi javmi (mutácia), pomenovanie existujúceho javu v inej slovnodruhovej podobe pre potreby syntakticko-štylistického formovania textu (transpozícia) a obohatenie sémantickej štruktúry už existujúceho pomenovania o ďalší sémantický príznak (modifikácia). Z toho vyplývajú aj dôsledky pre dynamiku slovných zásob. Produktivita slovotvorných typov, prediktabilita lexikálneho významu slovotvorne motivovaného slova aj možnosti zmien vo vzťahu medzi slovotvorným a lexikálnym významom (sémantická dekorelácia, lexikalizácia, demotivácia) sú do značnej miery determinované príslušnosťou slovotvorne motivovaného slova do slovotvornej kategórie mutačného, modifikačného alebo transpozičného typu (Dokulil, 1978).

Vzťahy slovotvornej motivácie sa teda osobitným spôsobom premietajú v celom slovotvornom (a cezeň aj v lexikálnom) systéme; podmieňujú jeho stabilitu, ale zároveň sú aj vnútrosystémovými zdrojmi vývinových tendencií v ňom.

b) So systemizačnou funkciou slovotvornej motivácie je bezprostredne spätá integračná funkcia. Každé novoutvorené alebo novoprevzaté slovo sa nevyhnutne zaraďuje do slovných zásob na základe pozitívnych alebo negatívnych motivačných vzťahov. Absolútne negatívne je postavenie nemotivovaných izolovaných slov, napr. *džirga*, *chural*, *abbé*, *vaquero*, *džamahírija* atď. Slovotvorná neintegrovateľnosť takýchto jednotiek je aj prejavom ich periférneho postavenia v slovných zásobách ako celku. Väčšina nemotivovaných slov je integrovaná do slovotvorných hniezd vo funkcii východiskového motivanta. Každé motivované slovo je členom slovotvorného hniezda ako motivát, prípadne aj ako motivant; zároveň patrí do istého slovotvorného typu, jeho prostredníctvom do slovotvornej kategórie, resp. na najabstraktnejšej úrovni aj do typu slovotvornej kategórie. Napr. odborný termín *polohovadlo* je súčasťou slovotvorného hniezda slovesa *položiť* (→ *poloha* → *polohovať* → *polohovadlo*) ako motivát 3. stupňa; zároveň patrí do slovotvorného typu mutačných deverbatívnych názvov prostriedkov so slovotvornou štruktúrou slovesný základ + *-dlo* (*držadlo*, *počítadlo*, *strúhadlo* a pod.). Okazionálne sloveso *odkabátovať* (vo vete zo súkromného rozhovoru r. 1984: *Okamžite odkabátovať predizbu!*) je bezprostredným motivátom substantíva *kabát*, patrí do mutačného typu desubstantívnych dokonavých slovies tvorených prefixálno-sufixálnym spôsobom (slovotvorná štruktúra: *od-* + substantívny základ + *-ovať*) so slovotvorným významom „odstrániť (z niečoho) to, čo je pomenované motivantom“ (*odkôstkovať*, *odklincovať*, *odzátokovať* a pod.). Prefixálne tvorené substantívum *exbeatlesovec* je nepriamym potvrdením integrovateľnosti vlastného mena *Beatles* do slovných zásob súčasnej slovenčiny. Možno pri ňom predpokladať slovotvorný rad *Beatles* → *beatlesovec* (člen resp. stúpenec skupiny Beatles) → *exbeatlesovec*. Substantívum *exbeatlesovec* je teda motivátom 2. stupňa, súčasťou slovotvorného typu desubstantívnych substantív tvorených prefixom *ex-* (*exkráľ*, *expredseda*, *exslovanista*, *Exprešovčan* atď.) so slovotvorným významom „bývalý + Substmotiv“; ide o tvorenie modifikačného typu. Slovotvorná motivácia je tu rozhodujúcim integračným činiteľom.

V slovných zásobách však treba počítať aj s dezintegračnými pohybmi ako s dialektickým protikladom integračných tendencií. Za prejavy dezintegrácie možno pokladať oddelenie slova od pôvodného slovotvorného hniezda v súvislosti s oslabením jeho motivácie. Tak sa napr. od slovotvorného hniezda slovesa *myslieť* osamostatnilo substantívum *zmysel* a stalo sa východiskovým motivantom osobitného slovotvorného hniezda (*zmyslový*, *zmyslovošť*, *mimozmyslový*, *zmyselný*, *zmyselne*, *zmyselnosť*, *nezmysel*, *nezmyselný*, *dvojzmyselný* atď.). Podobne za dezintegračnú tendenciu mož-

no pokladať vnútornú diferenciáciu slovotvorného typu, napr. vznik osobitného slovotvorného typu *chorobnosť, rozvodovosť* so slovotvorným významom „počet, množstvo toho, čo je pomenované motivujúcim substantívom“. Aj tieto príklady však svedčia o tom, že integračná funkcia slovotvornej motivácie je dominantná, pretože čiastkové dezintegračné pohyby (odtrhnutie od slovotvorného hniezda, resp. typu) vedú k novej integrácii – ku konštituovaniu nového hniezda alebo typu.

c) Vo vzťahu k viacslovným lexikálnym jednotkám (združené pomenovania, frazémy), ale aj k voľným syntagmatickým spojeniam, ba neraz aj k výpovediam plní slovotvorná motivácia výraznú kondenzačnú funkciu. Najzreteľnejšie sa táto funkcia prejavuje pri tvorení aj pri úprave združených pomenovaní. Tvorenie združených pomenovaní je relatívne najjednoduchším pomenovacím postupom (Dokulil, 1962). Združené pomenovania tvoria značnú, ba prevážajúcu časť terminologických sústav v rozličných odboroch vedy, výroby a spoločensko-politickej praxe.

Najjednoduchším typom združených pomenovaní je typ s adjektívno-substantívnou štruktúrou. Nositeľom onomaziologického príznaku v takýchto pomenovaniach je prívlastkové adjektívum. Obidva členy pomenovania môžu byť slovotvorne motivované aj nemotivované. Ukazuje sa však, že zastúpenie slovotvorne motivovaných slov v združených pomenovaniach je značne vyššie ako percentuálne zastúpenie motivovaných slov v slovnej zásobe ako celku. Adjektívny komponent pomenovania je slovotvorne motivovaný až v 80 %, substantívny v 56 % prípadov. Združené pomenovanie pozostávajúce z dvoch nemotivovaných slov je zriedkavosťou: *cudzí jazyk, hus divá, celá nota, úzky profil, hladký sval, žltá škvrna* a i. Najčastejší je typ so slovotvorne motivovaným adjektívnym komponentom: *domáci trh, prospechové stipendium, polárny zajac; časovo-priestorové štruktúry, dvojkariérová rodina, kovoobrábacie stroje* atď. Odvodené alebo zložené vzťahové prídavné meno sústreďuje v sebe mnohostranné sémantické súvislosti: *dvojkariérová rodina* (sociologický termín) „rodina, v ktorej sa obidvaja partneri usilujú o kariéru“; *nákladová návratnosť* „obdobie, za ktoré sa vrátia vynaložené investičné náklady“; *dvojstolové otočné polohovadlo* „robot na uloženie manipulovaného predmetu do želanej polohy, schopný otáčať sa, upevnený na dvoch stoloch“ atď. Menej častá je paralela slovotvorne motivovaných jednotiek s frazémami. Kompozitá typu *päťlízáč, drážgroš, šturivareška* a podobne sú nepochybne motivované frazémami, ale tento typ je v súčasnosti uzavretý. Motivácia slova frazémou je však živý jav, potenciálne realizovateľný aj derivačnými prostriedkami. Porov. substantívum *ulitníctvo* „uťahovanie sa do ulity“, t. j. úsilie izolovať sa od spoločnosti: *Dom na sídlisku, kde nepoznajú „ulitníctvo“* (Pd).

O formálnu aj sémantickú kondenzáciu ide pri univerbizácii. Je to jav organicky spätý s tvorením a existenciou združených pomenovaní, ale zároveň jav, ktorý nepochybne patrí do oblasti slovotvornej motivácie.

Univerbizované substantívne i slovesné pomenovanie je implicitnejšie, sémanticky kondenzovanejšie ako združené alebo multiverbizované pomenovanie, ostáva však v ňom formálne vyjadrený onomaziologický príznak: *bytová jednotka* → *bytovka*, *učiteľ slovenčiny* → *slovenčinár*, *vykonávať dozor* → *dozorovať*, *riešiť rozpory* → *rozporovať*, *podat pripomienky* → *pripomienkovať* a pod. Univerbizáciu teda nemožno striktne oddeľovať od vlastnej slovotvorby; motivačné vzťahy sú v univerbizovanom pomenovaní rovnako ako v bežnom deriváte, univerbizované pomenovanie sa zaraďuje do slovotvorného hniezda ako motivát toho slova, s ktorým ho viaže morfelematická paralelnosť, a zároveň sa zaraďuje aj do príslušného slovotvorného typu a slovotvornej kategórie.

Hoci sufixálne univerbizačné prostriedky sú vo veľkej miere štandardizované, aj pri nich sa môže objaviť konkurencia slovotvorných typov. Napr. slovotvorný význam „pracovník podniku/inštitúcie pomenovanej motivantom“ (mutačná slovotvorná kategória názvov podľa príslušnosti) sa môže realizovať slovotvornou štruktúrou substantívny základ + *-ák* (*rozhlasák, odevák*), substantívny základ + *-ár* (*frucónár* – pracovník podniku Frucona), substantívny základ + *-čan* (*chirančan*). Implicitnosť, kondenzovanosť, sémantická kapacita (pojemnosť značeniowa – porov. Hownowska, 1979, s. 66), existencia „skrytých sém“ v slovotvornom význame (Kubriakova, 1981, s. 175) nie je len osobitosťou univerbizovaných pomenovaní, ale potenciálnou vlastnosťou slovotvorne motivovaných slov vôbec, najmä derivátov mutačného typu. Slovotvorne motivované slovo je „informačnou skratkou“, „zovretou deskripciou“ (Judýcka, 1970), ktorá umožňuje ekonomické a efektívne vyjadrovanie v pomenovaní aj v usúvzťažňovaní (porov. Kubriakova, 1981, s. 197–198). Nejde pritom len o kondenzáciu priamych významov; slovotvorná motivácia je schopná vyjadriť aj sekundárne, metaforické významy, ba význam motivátu nezriedka odráža iba tento sekundárny význam motivanta. Porov. *dopad* „dôsledok“ (← rozhodnutie dopadlo nepriaznivo na obyvateľov); *výpadok* prúdu (← prúd vypadol = jeho dodávka na čas prestala), *sklíz v stavbe* (← sklízla do nasledujúceho obdobia), *finišér* „mechanizmus na dokončenie stavby“ (← finišovať na stavbe). V tejto kondenzačnej schopnosti slovotvornej motivácie možno vidieť jeden z dôležitých impulzov na využívanie slovotvorných možností jazyka v súčasnosti.

d) Napokon si treba všimnúť úlohu, ktorú hrá princíp slovotvornej motivácie pri ďalšom typickom procese lexikálnej dynamiky – pri internacionalizácii slovnej zásoby. Integračná funkcia slovotvorby pri preberaní slov sa prejavuje ešte intenzívnejšie než pri domácich lexikálnych prvkoch. Slovotvorný systém sa aktivizuje už pri morfolologickej adaptácii prevzatého slova do ohýbateľnej podoby pomocou slovotvorných formantov s gramatikalizačnou, resp. flektivizačnou funkciou: *tax-ík, naiv-ný, dirig-ovať* (porov. Furdík, 1967; Buffa, 1982). Ďalším stupňom adaptácie je tvorenie derivátov od prevzatého slova podľa kategoriálne produktív-

nych slovotvorných typov, najmä z transpozičných a modifikačných slovotvorných kategórií: *kaskadérka*, *byrokratík*, *metaforickosť*, *dirigovanie*, *outsiderský*, *barbotážny*, *normovať* a i. Za ďalší stupeň možno pokladať utváranie čiastkových slovotvorných hniezd, ktorých členy sa zaraďujú do slovotvorných kategórií všetkých typov: *trénovať* — *tréning* — *tréner*, *montovať* — *montáž* — *montér* — *montovňa*, *realizovať* — *realizácia*/*realizovanie* — *realizátor*/*realizovateľ* a i. Prejavom maximálnej slovotvornej adaptovanosti prevzatej lexémy alebo morfémy je ich voľná spájateľnosť s domácimi slovotvornými základmi alebo formantmi: *mamutovina*, *bioťažba*, *biovoda*, *kultúrotvorný*, *makro- a mikrokrása*, *mimoelitný*, *nekapotovaný*, *spraktičňovať*, *zhumánnieť* atď. Prevzatý slovotvorný prostriedok sa môže stať konštituentom nového slovotvorného typu, ktorý sa buď využije na realizáciu predtým slovotvorne nevyjadreného významu, buď sa dostáva do konkurencie s ostatnými slovotvornými typmi tej-ktorej slovotvornej kategórie (porov. konkurenciu typov *integrácia* — *integrovanie*, *naivnosť* — *naivita* a i., s. 279; 281). Pri začleňovaní prevzatého slova do lexikálneho systému má teda slovotvorná motivácia funkciu adaptátora.

Osobitné typy motivácií

Slovotvorná motivácia sa bežne chápe ako vzťah slov — motivanta a jeho bezprostredného motivátu: *dom* → *dom-ček*, *učil* → *uči-teľ*. Je to síce najdôležitejší, ale nie jediný vzťah, ktorý možno zahrnúť do tohto pojmu. Motivačný vzťah je základným konštitutívnym vzťahom v slovotvornom hniezde (Tichonov, 1985, s. 36–37). Práve v jeho rámci sú najlepšie viditeľné všetky možnosti, ktorými sa komplikuje jednoduchá schéma motivant → motivát. Najviac pozornosti sa v tejto súvislosti venovalo problematike viacnásobnej motivácie (polymotivačnosť — porov. Grzegorzcykova — Puzynina, 1979; Bosák — Buzássyová, 1985), ktorá vystupuje v niekoľkorakej podobe:

1. ako paralelná existencia bezprostrednej a sprostredkovanej motivácie (o druhoch motivácie pozri Uluchanov, 1977, s. 34 n.):

a) v rámci toho istého lexikálneho významu:

vyhrať → *výherca* (porov. Dokulil, 1962, s. 110)

výhra

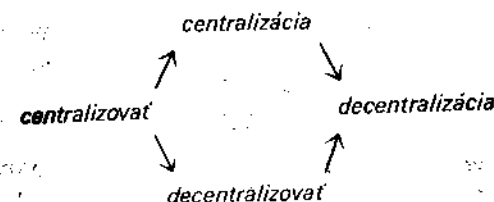
b) s odlišnosťou lexikálneho významu:

betón → *betonárstvo* (výroba betónu)

betonár → *betonárstvo* (zamestnanie betonára)

(porov. Bosák — Buzássyová, 1985)

2. ako paralelná existencia dvoch rovnocenných bezprostredných motivácií:

Ako vidno, motivačné vzťahy tohto typu možno vysvetliť len na pozadí slovotvorného hniezda, prípadne jeho časti, vždy je však potrebné „prekročiť“ vzťah bezprostrednej motivácie. Podobne treba až v rámci celého slovotvorného hniezda vysvetľovať jav do istej miery protikladný spomínanej viacnásobnej motivácii — reštrukturáciu motivačných vzťahov podmienenú chýbajúcim článkom v motivačnej reťazi, podrobne skúmanú v sovietskej derivatológii pod názvom medzistupňové odvodzovanie (Furdík — Buzássyová — Bosák, 1975, s. 59). Mechanizmus medzistupňového odvodzovania, vychádzajúci z analógie (Furdík, 1970), umožňuje tvoriť lexikálne jednotky bez ohľadu na existenciu ktoréhokoľvek predchádzajúceho článku motivačnej reťaze, a tým sa stáva dôležitým činiteľom pri obohacovaní slovnej zásoby (Tichonov, 1985, s. 47).

Z toho vyplýva, že pojem slovotvornej motivácie nemožno zužovať len na vzťah dvoch morfe maticky a sémanticky korešpondujúcich slov, ale motivované slová treba posudzovať z hľadiska ich príslušnosti k celému slovotvornému hniezdu. Substantíva *úsvit*, *úkon* nemajú bezprostredného motivanta v predponových slovesách, ako ich majú napr. substantíva s rovnakou slovotvornou štruktúrou *ústup* (← *ustúpiť*), *úsmev* (← *usmievať sa*), *únos* (← *uniesť*). Napriek tomu patria do slovotvorných hniezd sloves *svitať*, *konať*, s ktorými sémanticky aj formálne korešpondujú, takže ich možno pokladať za slovotvorne motivované. Vzhľadom na svoju morfe maticko-slovotvornú štruktúru patria zároveň do toho istého slovotvorného typu ako spomenuté deverbatívne dejové substantíva tvorené transflexným derivačným postupom. Teda aj príslušnosť do slovotvorného typu je zárukou slovotvornej motivovanosti slova. Prítom v krajnom prípade môže dôjsť aj k tomu, že slovo patrí do istého slovotvorného typu, hoci nesplňa všetky základné podmienky, ktorými sa konštituuje slovotvorný typ (rovnaký typ slovotvorného základu, rovnaký formant, rov-

naký slovotvorný význam). Napr. substantíva *rybačka*, *hubačka* možno pokladať za dejové (lov rýb, zbieranie húb), sú utvorené sufixom produktívnym pri tvorení dejových substantív (*poľovačka*, *oberačka*, *tancovačka*), nie sú to však deverbátiva, lež desubstantíva, teda zdanlivo by nemali patriť do toho istého slovotvorného typu ako uvedené deverbatívne názvy spredmetneného deja. Práve tento slovotvorný význam, signalizovaný nie slovotvorným základom, lež sémanticky špecializovaným slovotvorným formantom, však rozhoduje o príslušnosti slov *rybačka*, *hubačka* do slovotvorného typu patriaceho do slovotvornej kategórie názvu deja. Podobne aj substantíva *zubadlo*, *baranidlo* napriek svojmu desubstantívnemu charakteru patria do slovotvorného typu názvov prostriedkov tvorených sufixom *-dlo*, hoci tieto názvy sú takmer napospol tvorené od slovík (*strúhadlo*, *hryzadlo*, *kŕmidlo* atď.).

Slovotvorné hniezdo a slovotvorný typ ako dve organizujúce kategórie slovotvorného systému nie sú teda navzájom nezávislé, naopak, veľmi úzko súvisia. Spája ich princíp slovotvornej motivácie: slová z rovnakého slovotvorného typu musia byť rovnakým spôsobom motivované (napr. dejové substantíva slovesami, prechýlené substantíva názvami mužských osôb a pod.), teda rovnakým spôsobom začlenené do slovotvorného hniezda. Tzv. analogické tvorenie slov (chápané v zmysle citovanej štúdie Furdík, 1970, nie v zmysle, v akom tento termín používa napr. Kubriakova, 1980, s. 152) je možné vďaka súhre vlastností týchto dvoch systémotvorných kategórií. Ak je napr. „porušená“ zásada bezprostrednej motivovanosti, uplatní sa pri motivovanom slove integračná sila slovotvorného typu; naopak, ak sa neuplatní niektorá konštitutívna črta slovotvorného typu, „zastúpi“ ju sila slovotvornej motivácie.

Slovotvorné hniezdo a slovotvorná paradigma v dynamike slovnej zásoby

Výklad o úlohe slovotvornej motivácie v lexikálnej dynamike ukazuje závažnosť nielen motivačných dvojíc, ale aj celých súborov motivátov (odvodených slov) zoskupených okolo jedného motivanta (základového slova). V systematizácii slovotvorného podsystému jazyka hrajú teda dôležitú úlohu komplexné jednotky, akými sú slovotvorné hniezda a slovotvorné paradigmy. Slovotvorné hniezda sú v syntagmatickom pláne súhrnom slovotvorných radov (reťazcov), v paradigmatickom pláne súhrnom slovotvorných paradigiem ako usporiadaných súhrnov všetkých bezprostredných derivátov jedného základového slova. Každé motivované slovo je pritom zároveň členom rozličných komplexných jednotiek. Je členom slo-

votvorného hniezda ako odvodené slovo, motivát, prípadne aj ako základové slovo ďalšieho odvodeného slova, motivant, zároveň patrí do istého slovotvorného typu a jeho prostredníctvom do slovotvornej kategórie.

Slovotvorné hniezdo

Komplexnou jednotkou iného druhu ako slovotvorný typ je slovotvorné hniezdo. Kým starší termín slovotvorná čeľaď označoval súhrn slov z toho istého koreňa navzájom pospájaných vzťahom odvodenosti, pričom sa výslovne nepostuloval princíp odvodenosti z hľadiska synchronie (mohlo ísť o príslušnosť do jednej slovotvornej čeľade iba podľa etymologickej spätosti s koreňovým slovom), slovotvorné hniezdo sa definuje ako usporiadaný súbor slov s tým istým koreňom, medzi ktorými sú reálne vzťahy odvodenosti (motivačné vzťahy) živo pocitované príslušníkmi jazykového spoločenstva v súčasnom jazyku. Opis slovotvorného systému pomocou slovotvorných hniezd už nie je iba opisom binárnych vzťahov „základové slovo – odvodené slovo“, lež odráža celú stupňovitú deriváciu procesu. Slovotvornú štruktúru slova odvodeného na vyššom stupni odvodzovania predstavuje takýto opis ako „derivačnú históriu v synchronnom zmysle“, t. j. ako reťazec postupných binárnych členení, derivačných krokov (tak-
tov), ktoré vedú k utvoreniu slova.

Optimálnym prostriedkom na zachytenie slovotvorného systému jazyka pomocou slovotvorných hniezd je slovotvorný slovník (porov. Tichonov, 1985). Ako heslová stať slovníka tu vystupuje slovotvorné hniezdo, v ktorom sa pri každom odvodenom slove ako člene hniezda ukazuje, na základe ktorého slova, pomocou akého slovotvorného prostriedku (formantu i postupu) bolo utvorené. Pri hniezdovom spracovaní sa zároveň manifestuje slovotvorný potenciál východiskového slova aj ďalších odvodených slov, t. j. počet ďalších slov, ale aj to, aké slovotvorné významy tieto slová predstavujú. Na ilustráciu uvádzame (v skrátení) slovotvorné hniezdo slovesa *rezať* (ako príklad deverbatívneho hniezda):

rezať	rez-ač	— rezač-ka		
	rez-ačka			
	rez-ák			
	rez			
	reza-nie			
	rez-ba	— rezb-ár	rezbár-ka	
			rezbár-stvo	— rezbár-sky ¹
			rezb-ársky ²	
	rez-ivo			
	rez-eň	— rezn-ík		
	rez-ina			
	rez-ky			

rez-aci
 reza-teľný — rezateľn-ost
 rez-aný — rezan-ka
 rezan-ec

odrezať — odrez-ok
 vrezať — vrezat sa
 narezať — nárez
 nareza-nie

atď.

Opis slovotvorne motivovanej časti slovnej zásoby pomocou slovotvorných hniezd si vyžaduje nové osvetlenie mnohých základných otázok teórie tvorenia slov, resp. novú, presnejšiu formuláciu mnohých otázok, ktoré pri iných slovotvorných opisoch nevystupovali tak naliehavo do popredia, alebo ostali nevyriešené. Ide najmä o problém synchronných hraníc slovotvorného hniezda, o stavbu hniezd, problém východiskového slova v hniezde, určovania smeru odvodenosti. Aktuálny je ďalej celý blok slovotvorno-sémantických problémov: vzťah slovotvorného a lexikálneho významu, sémantické vzťahy medzi motivujúcimi a motivovanými slovami, otázka, do akej miery sa polysémia východiskového slova odráža v jeho derivátoch, problémy slovotvornej homonymie, a to homonymie odvodených slov aj homonymie formantov a i. Naliehavo vystupuje do popredia aj skúmanie morfonologických otázok slovotvorby: vzájomný vzťah členiteľnosti a odvodenosti, rozlíšenie morfematickej a slovotvornej štruktúry slov, problém asémantických prvkov v slove a i. (porov. Tichonov, 1971; Aktuálne problémy ruského slovoobrazovania 1–2, 1972; Furdík — Buzássyová — Bosák, 1975).

Slovotvorné hniezdo umožňuje detailne skúmať demotiváciu, stratu istých významových vzťahov medzi odvodenými slovami predovšetkým zo synchronného pohľadu. Vo väčšine domácich slov v slovnej zásobe slovenčiny možno vyčleniť slová s výraznou hranicou medzi slovotvorným základom a slovotvorným formantom (nielen binárne, ale aj v derivačnej postupnosti). Existuje však istá prechodná oblasť, kde je hranica medzi slovotvorným základom a slovotvorným formantom nepevná, posúva sa smerom k jednej alebo druhej zložke a je výrazne potenciálna (celá oblasť tzv. viazaných koreňov).

Výrazným znakom slovotvorného hniezda je systémovosť štruktúrno-sémantických vzťahov medzi odvodzujúcim a odvodeným slovom. Pri binárnom chápaní slovotvornej štruktúry sa zanedbávala analýza formálnej (výrazovej) štruktúry slova: tým, že sa neuvažovali predchádzajúce derivačné kroky, nebolo potrebné skúmať unikátne, nemotivované segmenty ako výsledok tzv. interfixácie, trunkácie (odsekávania) a prekrývania morféme (porov. Bosák — Buzássyová, 1985). Obidve tieto triedy segmentov sa vydeľujú v závislosti od smeru motivácie: pri interfixácii sa rozširuje príslušný tvar, pri trunkácii sa skracuje. Slovotvorná moti-

vácia vzťahuje slovo k systému dvoch koordinát (slovotvorný základ a slovotvorný formant) a takto sa proti motivujúcej časti vyčleňuje aj nemotivujúca, kde sa popri pravidelných segmentoch vyskytujú aj unikátne a nepravidelné útvary. Vyčlenenie „neplnohodnotných“ segmentov (napr. vydeľovanie minimálnych, iba štruktúrne relevantných segmentov v morfematickej analýze) je zvýraznením systémovosti motivačných vzťahov.

Viacere problémy tvorenia slov si vyžiadali pohľad na odvodené slová z perspektívy celých derivačných reťazcov, a teda v začlenení do slovotvorného hniezda (porov. napr. sémantické komponentové analýzy odvodených slov v sústavách deverbatívnych a desubstantívnych odvodenín: Horecký, 1973; 1974 b; 1978). Hlbšie sa preskúmali motivačné vzťahy abstrákt s formantom -stvo ako derivátov tvorených na vyšších stupňoch odvodzovania, pričom sa ukázalo, že pri druhostupňových a trestupňových odvodeninách sa udržiava motivačný vzťah nielen k bezprostrednému základu odvodzovania, ale aj k slovám, ktoré sú základovými slovami predchádzajúcich derivačných krokov (Bosák — Buzássyová, 1985). Viac motivácií pri tom istom deriváte podmieňuje nejednoznačnosť slovotvornej štruktúry a tým aj počet slovotvorných významov slova, ako to ukázali jednak už spomenuté prípady paralelnej existencie bezprostrednej a sprostredkovanej motivácie vedúce k derivátom s odlišnosťou lexikálneho významu (*betonárstvo* = 1. výroba betónu; 2. zamestnanie betonára), jednak prípady, keď dvojmotivačnosť a dvojaká slovotvorná štruktúra vedie k dvom slovotvorným významom, ktoré sa z lexikografického hľadiska zvyčajne nevyčleňujú, ostávajú v rámci jednej lexikálnej jednotky a sú rozlíšiteľné spravidla iba pri kontextovom použití derivátu. Napr. deriváty *riešiteľstvo*, *zberateľstvo* sú dvojmotivačné, majú dvojakú slovotvornú štruktúru a v súlade s ňou dva slovotvorné významy: význam „funkcia riešiteľa“, „práca zberateľa“, t. j. štruktúrny význam označovaný v poľskej lingvistickej tradícii ako *nomen essendi* „bytie kým“ — tu ide o motiváciu substantívami *riešiteľ*, *zberateľ* a členenie *riešiteľ-stvo* (výsledok dvoch binárnych členení: *riešiť* — *riešiteľ*; *riešiteľ* — *riešiteľstvo*). Druhým významom týchto derivátov je význam „aktuálnej činnosti“, čiastočne synonymný s významom verbálnych substantív ako dejových mien *riešenie*, *zbieranie*, ktorému zodpovedá motivácia východiskovým slovesom a členenie *rieši-teľstvo*, *zbera-teľstvo* (podrobnejšie v časti o dejových menách, s. 134).

Obdobná situácia vzniká pri objasňovaní významovej stránky adjektív typu *budovateľský*, *vydavateľský*, *učiteľský*, *zastupiteľský*, pri ktorých rozdielny slovotvorný význam (ako sa manifestuje v rozličných prívlastkových syntagmách) je podmienený práve tým, že ich môžeme odvodzovať priamo od slovesa, napr. *vydávať* (*vydavateľská prax* = prax pri vydávaní kníh a časopisov, t. j. s členením *vydava-teľský*), alebo od substantíva *vydavateľ* s členením *vydavateľ-ský* (napr. *vydavateľské skúsenosti*), alebo napokon od abstraktného mena s formantom -stvo (napr. *vydavateľský pracovník* = pracovník vo vydavateľstve; Horecký, 1985).

Zobrazovanie slovotvorných vzťahov hniezdovým spôsobom umožňuje odhaliť aj rozličné osobitosti a nepravidelnosti v slovotvorných hniezdach, resp. v ich refazcoch. Patrí k nim sémantická rekurzívnosť, cyklickosť derivačného procesu, akási „slovotvorno-sémantická reduplikácia“ (porov. i Brodowska-Honowska, 1967, s. 61) v prípadoch, keď utvorenie derivátu na vyššom stupni odvodzovania, a teda väčší počet derivačných krokov sa odráža vo väčšej formálnej zložitosti výrazu, ale neznačí podstatne väčšiu významovú zmenu: východiskové slovo a druhostupňový derivát sú si sémanticky blízke a v širšom kontexte sa môžu synonymicky zastúpiť (napr. póza — pozérstvo z refazca póza — pozér — pozérstvo). Nepravidelnosťou je tzv. medzistupňové odvodzovanie, pri ktorom sa niektoré členy refazca vynechávajú, preskakujú, napr. stena — stenovanie (utvorené priamo bez sprostredkujúceho slovesa *stenovať), slovo známostkárstvo (utvorené priamo od slova známy, prípadne známosti, bez členov refazca *známostkár, *známostkársky; Bosák — Buzássyová, 1985).

Pri sledovaní dynamiky slovnej zásoby je pojem-termín slovotvorné hniezdo dôležitý predovšetkým na uvedenie si tej jazykovej skutočnosti, že nové slová nepribúdajú do slovnej zásoby ako izolované jednotky, lež ako súbory motivačne navzájom spätých jednotiek schopných splňať v komunikácii rozličné nominačné (pomenúvacie) funkcie a aj schopných fungovať v syntagmaticky rozdielnych konštrukciách. Keď napr. vznikne nejaká nová vedná disciplína, súčasne so vznikom pomenovania tejto disciplíny vzniká aj pomenovanie osoby — odborníka v tejto vednej disciplíne. Vzniká aj najmenej jedno, ale zvyčajne viac adjektív, ktoré v rozličných spojeniach fungujú ako prívlastkové pomenovania vzťahových či kvalifikačných vlastností; spravidla vznikne aj príslovka ako určenie slovesa a prostriedok na prevod atributívnej konštrukcie na adverbialnu a naopak (napr. prognostické pôsobenie — prognosticky pôsobiť). Možno to dokumentovať na slovotvornom hniezde slov, ktoré sa pomerne nedávno utvorili okolo slova prognóza:

prognóza — prognost-ika
 prognost-ický¹ — prognosticky
 prognost-ik
 prognóz-ovať
 prognózova-nie
 prognost-ický²
 prognóz-ny — prognózn-e

Medzi názvom vednej disciplíny a názvom osoby — odborníka v tejto disciplíne, je vzťah odvodenosti, ale smer odvodenosti sa na základe formálneho a súčasne sémantického vzťahu nedá presne určiť (mnohé internacionálne slová majú viazaný základ), iba logicky je elementárnejší pojem vednej disciplíny a názov odborníka od nej je sekundárny. Adjektívum prognostický sa vyskytuje v hniezde dvakrát, lebo je pomenovaním vlastnosti aj k substantívnemu názvu vednej disciplíny, aj k činnosti vyjadre-

nej slovesom prognózovať. Porov. Za ostatných 15 až 20 rokov sa utvorili v mnohých vyspelých krajinách prognostické inštitúcie (= zamerané na prognózovanie). Iné dnes bežné spojenia sú napr. prognostické pracovisko, prognostická funkcia vedy, prognostická štúdia. Príslovka prognosticky má zvyčajne zreteľový význam: ... zásahy sú terapeuticky účinnejšie, a preto prognosticky hodnotnejšie. O relatívnej novosti celého slovotvorného hniezda svedčí aj to, že sa ešte vyskytuje váhanie pri utvorení názvu osoby (popri prognostik i prognózista), resp. úsilie obidve pomenovania vecne odlišiť: V rokoch 1971, 1975, 1980 zorganizovala spoločnosť kongresy, na ktorých sa zúčastnilo niekoľko tisíc prognostikov (teoretikov) a prognózistov (praktikov) [NP, 16, 1983, č. 23].

V súčasnosti sme svedkami pribúdania takých jednotiek do niektorých slovotvorných hniezd, ktoré vedú k rozpadávaniu hniezd na samostatné podhniezda. Za takéto podhniezda možno pokladať odvodeniny okolo slova apel:

apelatívum — apelatív-ny¹
 apelatív-izovať sa
 apelativiz-ácia
 apelovať („naliehavo sa prihovárať“)
 apelatív-ny² — apelatív-n-e
 apelatív-n-osť
 apelovať („odvolávať sa na vyššiu inštanciu“)
 apel-ácia
 apelatív-ny³ práv. zastar.

Slovo apelatívum (lingv. všeobecné meno) patrí z hľadiska súčasnej slovenčiny už medzi neodvodené, aj keď členiteľné slovo, ku ktorému sa viaže adjektívum apelatívny (apelatívna slovná zásoba), zvrtné sloveso apelativizovať sa a dejové meno apelativizácia. V lingvistike sa používa aj slovo apel = výzva a adjektívum apelový (napr. apelová funkcia jazyka). Adjektívum apelatívny ako právnický termín (= „odvolávajúci sa, apelu-júci na vyššiu inštanciu“) v súčasnosti zastaralo. V bežnej (neterminologickej) reči sa práve v súčasnosti rozšírilo adjektívum apelatívny s významom „naliehavý“, „burcujujúci“, a to najmä v kultúrnej publicistike ako výraz s priznakom knižnosti. Jeho životnosť sa prejavila aj v tom, že sa súčasne začala používať v obdobnom význame aj príslovka a abstraktum na -osť. Porov. ... apelatívna funkcia mýtu (Slobodník); ... mohli vzniknúť najmä apelatívno-etické polohy (Javisko); ... všetko to zvýšilo myšlienkovú apelatívnosť hry (Film a divadlo).

Funkciu slova byť vhodným základom na tvorenie ďalších potrebných slov si veľmi dobre uvedomujú pracovníci pri tvorení terminologických sústav. Keďže ide o oblasť, v ktorej sa relatívne najviac prejavuje vedomá jazykotvorná činnosť, často o výbere konkrétneho termínu, ktorý sa kodifikuje, resp. ktorý sa aj bez kodifikácie ustáli, rozhodne jeho tzv. derivatívnosť (nosnosť), t. j. to, do akej miery sa od neho budú dať tvoriť ďal-

šie slová, najmä adjektíva. Napr. v genetike ako oblasti, ktorá sa dnes prudko rozvíja, sa v začiatočných štádiách používali popri sebe termíny *gén, faktor, vloha, dedičný činiteľ*, a to aj pri spracúvaní genetickej terminológie (nielen v textoch). O tom, že časom ostalo iba jedno terminologické pomenovanie *gén*, rozhodla okrem internacionálneho charakteru aj derivatívnosť tohto slova (*génový, genetický* atď.): od spojenia *dedičný činiteľ* by sa tak dobre adjektíva netvorili.

Na konkrétne miesto derivátu v slovotvornom hniezde (hoci sa u nás pohľad častejšie redukuje na jeden konkrétny derivačný refazec ako súčasť hniezda) sa neraz treba odvolávať v jazykovoporadenskej praxi, keď si používatelia jazyka nevhodne zamieňajú niektoré odvodené adjektíva, nevedomujúc si, s ktorými substantívami je to-ktoré adjektívum v slovotvornom hniezde bezprostredne slovotvorne späté (porov. napr. výklad o slovách *výstavný, výstavnícky, vystavovateľský* — Masár, 1985 b).

Slovotvorná paradigma

Prakticky zároveň so záujmom o opis slovotvorného systému pomocou slovotvorných hniezd, teda o opis postupujúci od slovotvorných základov, nie od slovotvorných formantov, vzniká úsilie postihnúť to, aké zákonitosti podmieňujú slovotvorný potenciál slov nie ako jednotlivín, lež ako istých tried slov.

V rámci slovotvorného hniezda slovotvornú paradigmu tvorí usporiadaný súbor všetkých bezprostredných derivátov (motivátov) toho-ktorého motivanta (základového slova). V tomto zmysle je slovotvorná paradigma užší pojem, podradený pojmu slovotvorné hniezdo. Keďže však pojem slovotvorná paradigma vznikol v úsilí postihnúť to, aké zákonitosti podmieňujú slovotvorný potenciál slov nie ako jednotlivín, lež ako istých tried slov, možno slovotvornú paradigmu chápať aj širšie (a pritom s dôrazom na slovotvorný význam derivátov), t. j. ako súhrn slovotvorných významov reálne alebo potenciálne vyjadrovaných na podklade základových slov rozličných slovných druhov, prípadne užších tried, ako sú lexikálno-sémantické skupiny alebo inak vymedzené triedy slov. Slovotvorné paradigmy potom tvoria rovnakokoreňové deriváty toho istého slovotvorného hniezda vytvárajúce v rozličných hniezdach paralelné slovotvorné významy.

Pojem slovotvornej paradigmy postulovali nezávisle od seba viaceri bádatelia, pričom ich chápania tohto pojmu sa postupne zblížujú. Vychádzajúc z predpokladu, že slovotvorný potenciál, odvodzujúce možnosti slova sú do značnej miery podmienené sémantikou slova, postuluje K. Buzássyová (1974) pri skúmaní derivačného potenciálu slovies v slovenčine a pri slovotvorno-sémantickej analýze deverbatívnych substantív a adjektív pojem deverbatívnej slovotvornej paradigmy. Definuje ju ako trie-

du slovies, od ktorých sa odvodzujú substantívne a adjektívne deriváty s rovnakým kategoriálnym slovotvorným významom (op. cit., s. 75). Zo sémantiky základového slova sa hypoteticky predpokladala, aj konkrétnou analýzou dokázala ako rozhodujúca všeobecná sémantika, ako sa odráža v intenčnej a valenčnej štruktúre základového slovesa. Počet aj význam derivátov, ktoré možno od konkrétneho slovesa odvodiť, závisí od rozvinutosti jeho intenčnej a valenčnej štruktúry (k pojmu intencia porov. Pauliny, 1943; Morfológia slovenského jazyka, 1966).

Najbohatšie slovotvorné možnosti jestvujú pri slovesách prvého intenčného typu vyjadrujúcich externú akciu agensa (zameranú na objekt) a označujúcich konkrétne výrobné a spracovateľské činnosti, napr. *rezať, strúhať, pliesť* atď. (porov. slovotvorné hniezdo slovesa *rezať*, s. 39—40), od ktorých sa môžu odvodzovať substantívne deriváty s významom činiteľa deja, nástroja, deja, spotrebnej látky, výsledku, ostatku (odpadu) po deji, objektu, miesta, ďalej adjektíva s významom pasívnej možnosti na-teľný, ako aj adjektivizované prídavia a abstraktá na -osť. Abstraktnosť lexikálneho významu základového slovesa pôsobí ako obmedzujúci faktor voči možnosti tvoríť deriváty, ktorých význam je vždy konkrétny, t. j. nástroj, spotrebnú látku, ostatok po deji a miesto deja.

Pre slovesá druhého intenčného typu (subjektové), napr. pre verba dicendi a slovesá označujúce zvuky je charakteristické tvorenie dejových mien s formantom -osť, možnosť tvoríť činiteľské mená a názvy nástrojov je do značnej miery oslabená (obmedzuje sa na expresíva), pravidelné je tvorenie dejovej vlastnosti s aktívnym významom (*hundravý, štrkotavý*).

Od slovies tretieho intenčného typu (nepredmetových, s internou akciou agensa), ktorých reprezentantmi sú najmä slovesá pohybu, nemožno odvodzovať deriváty s významom objektu. Významy výsledku a deja sa často realizujú v tom istom polysémickom deriváte (*ústupok, poklesok*). Pre slovesá pohybu je charakteristické aj tvorenie názvov s významom pomocného nástroja (*bežky, skočky*) a tvorenie polysémických derivátov s významom deja a miesta deja (*obchádzka, výbeh*) atď.

Slovotvorný potenciál stavových slovies štvrtého intenčného typu vyjadrujúcich nadobúdanie, trvanie alebo zmenu stavu je obmedzený na zriedkavejšie sa realizujúci význam nositeľa stavu (*zúfalec*), na význam samotného stavu (*zúfanie si, zúfalstvo*), na význam dejovej vlastnosti (*zúfalý*) a spredmetnenej vlastnosti (*zúfalosť*). Od slovies označujúcich zmenu stavu sa odvodzujú deriváty s významom miesta (*trhlina, prasklina*).

Najobmedzenejší je slovotvorný potenciál neosobných bezpredmetových slovies šiesteho intenčného typu označujúcich atmosférické javy, od ktorých sa môžu tvoríť iba dejové mená s fakultatívnym príznakom intenzifikácie (*mrholenie, prška, hrnavica, lejavica*).

Pojem slovotvornej paradigmy sa vžil aj v sovietskej jazykovede (porov. diskusiu v zborníku Aktuálne problémy ruského slovoobrazovania 1—2, [1972]). Perspektívnejším chápaním slovotvornej paradigmy —

nielen ako súhrnu foriem v rámci hniezda (Ginzburg, 1973) — sa ukázala jej interpretácia ako súhrnu slovotvorných významov reálne alebo potenciálne vyjadrovaných na podklade odvodzujúcich základov podľa motivačných vzťahov vlastných danému jazyku (Manučarian, 1972; 1984). Okrem slovotvornej paradigmy ako súboru odvodených slov majúcih ten istý základ a nachádzajúcich sa na tom istom derivačnom stupni zavádza sa aj pojem typovej slovotvornej paradigmy (Zemskaja, 1978) ako zovšeobecnenie konkrétnych paradigiem, v ktorých sa realizuje ten istý súbor slovotvorných významov, pričom sa abstrahuje od konkrétneho formálneho vyjadrenia týchto významov. Napr. adjektíva s významom farby majú rozličné konkrétne paradigmy podľa toho, akými rozličnými slovotvornými prostriedkami sa tie-ktoré významy vyjadrujú (porov. pri význame abstraktného príznaku názvy *bel-oba*, *čiern-ota*, *čern*, *červeň*, substantivizované adjektíva *zelená*, *žltá*). Existuje však iba jedna typová paradigma adjektív s významom farby a v nej sa realizujú tieto „sémantické miesta“, t. j. slovotvorne vyjadrené významy: pomenovanie abstrahovaného príznaku, prechodné sloveso s významom „robiť akým“, neprechodné sloveso s významom „stávať sa akým“ alebo „javíť sa akým“, názvy predmetov a osôb ako nositeľov príznaku, modifikačné deminutívne a zveličujúce odvodeniny (napr. *čern*, *čierniľ*, *černiet sa*, *černoch*; *černastý*, *čiernučký*). Obdobne možno určiť napr. typovú paradigmu zemepisných mien (obyvateľské meno, prechýlené meno, vzťahové adjektívum), pomenovaní zvierat (prechýlené meno a deminutívum ako modifikačné deriváty, mutačný derivát s významom mäsa [kože] zvierat, adjektívum s druhovo prívlastňovacím významom) a pod.

Súčasný stav v derivatológii potvrdzuje užitočnosť pojmu slovotvorná paradigma ako systemizačného a typizačného prostriedku, ale aj ako prostriedku na porovnávanie slovotvorby v rozličných jazykoch. Slovotvorná paradigma je prirodzenejšia komplexná opisná jednotka jazyka než slovotvorné hniezdo, lebo fixuje prvé derivačné kroky hniezda, na ktorých sa zväčša realizuje najviac derivátov a ktoré sú dôležité tým, že sa opakujú pri mnohých základových slovách. Slovotvorná paradigma je schopná fixovať derivačný potenciál slova v typizovanejšej podobe ako slovotvorné hniezdo, v ňom sa však výraznejšie prejavuje aj istá náhodnosť, „kapricióznosť“ lexiky.

Z hľadiska dynamiky slovnej zásoby je pojem slovotvornej paradigmy závažný tým, že ukazuje aj potenciálne možnosti, t. j. zatiaľ nerealizované prázdne miesta (porov. mnohé takéto prázdne miesta v paradigmatách u Buzássyovej, 1974), ktoré sa v priebehu jazykového vývinu môžu doplniť reálnymi jazykovými jednotkami. V priebehu posledného pätnásťročia sme zaznamenali celý rad nových slov, ktoré predstavujú dopĺňanie možných, ale predtým nezaplnených „sémantických miest“. Napr. názvy nástrojov (*odsávačka*, *vlhčička*, *zdršňovačka*); názvy spotrebných látok (*stužovadlo*, *zmáčadlo*); názvy s významom ostatku, odpadu, ktorý ostal

po realizácii deja (*nedopasky*, *nedojedky*); názvy miest od činnostných slovies (*zosúkáraň*, *navijáraň*); aj názvy miest (*dozrieváraň*, *kysniaraň*) utvorené od slovies označujúcich zmenu stavu sa predpokladali v príslušnej deverbatívnej paradigme ako možné, hoci také formy doložené neboli.

Aj keď sú pre konštruovanie slovotvorných paradigiem rozhodujúce najmä prvé dva derivačné kroky, na úplné poznanie slovotvorných paradigiem je potrebné skúmať i to, ako sa mení slovotvorný potenciál slov podľa stupňovitého charakteru tvorenia, teda s pribúdajúcim počtom derivačných stupňov (Morozova, 1981). Stupeň derivácie sa ako faktor podmienuci slovotvorný potenciál prejavuje napríklad v tom, že od neprimárnych, desubstantívnych slovies, kde je *paciens* ako zasiahnutá substancia (valenčne objekt) obsiahnutý priamo v deji a vyjadruje sa ako jeho súčasť, nemôže sa odvodzovať slovotvorne vyjadrený objekt (napr. od slovies *tvarovať*, *terasovať*; *kávičkovať*). Čím ďalej sa nachádza slovo od východiskového člena hniezda, tým menší je jeho derivačný potenciál. Úmerne s mierou vzdialenosti od vrcholu hniezda sa používajú čoraz pravidelnejšie a produktívnejšie slovotvorné formácie. Napr. slovotvorný význam derivátov s formantom *-stvo*, ktoré sa spravidla tvoria na vyšších stupňoch odvodzovania, je zvyčajne pravidelný, kryje sa s ich lexikálnym významom, či už ide o názvy vlastností (*dobráctvo*), názvy odborov činnosti (*stavebníctvo*) alebo aj o sekundárne konkretizované významy miesta (predajní, dielni typu *lahôdkárstvo*). Táto pravidelnosť umožňuje pri lexikografickom spracovaní značnú typizáciu výkladov ich významu. Platí však aj opak: deriváty, ktoré sú utvorené neštandardnými, neproduktívnymi slovotvornými prostriedkami typu *ženích*, *mládež*, sa nachádzajú na prvom stupni derivácie (Ginzburg, 1973).

Názvy abstraktného (spredmetneného deja) ako základové slová pripúšťajú tvorenie činiteľských mien osôb (*vývoj-ár*), adjektív s významom „určený na dej, vzťahujúci sa na dej“ (*vývoj-ový*). Pri bezsufixálne utvorených abstraktných názvoch deja ako základových slovách možno v súčasnosti zaznamenať také stupne derivácie (a príslušné deriváty), ktoré sa predtým pri dejových menách ako základoch v slovenčine nevyskytovali, napr. *paďať* — *spáď* — **spádovať* — *vyspádovať* — *vyspádovaný*; *nekvalitne vyspádovaná podlaha* (Vč). Zvyšuje sa možnosť ďalších stupňov derivácie, hoci nie ako častý jav, pri názvoch abstrakt na *-osť* ako základových slovách. Ide najmä o tvorenie vzťahových adjektív od týchto názvov: *vzdelaný* — *vzdelanosť* — *vzdelanostný*; *celý* — *celok* — *celkový* — *celkovosť* — *celkovostný* (porov. časť o možnostiach a spôsoboch prekonávania obmedzení adjektívnej derivácie, s. 188).

Deriváty na treťom stupni derivácie, hoci sa ich tvorí (v súhrnnom objeme, t. j. pri pohľade od mnohých základov) veľký počet (porov. vysokú produktivnosť názvov vlastností, vysokú produktivnosť deminutívnych substantív ako modifikačných derivátív), vyznačujú sa nízkym slovotvorným potenciálom.

Súhrnne možno konštatovať, že na slovotvorný potenciál slova má vplyv: lexikálna sémantika, slovotvorná paradigma (napr. či ide o denominálne alebo pôvodné sloveso); stupeň derivácie, ktorý sa prejavuje tak, že čím ďalej sa slovo nachádza od východiskového hniezda, tým je jeho derivačný potenciál menší. Zo sémantiky slova ako možného základu ďalších slov je najdôležitejšia aktantová (intenčná) štruktúra, ktorú možno uplatniť nielen pri slovesách, ale aj pri adjektívach.

II. KAPITOLA POMENOVACIE JEDNOTKY

CHARAKTERISTIKA POMENOVACÍCH JEDNOTIEK

V inventári pomenovacích jednotiek sa najvýraznejšie odrážajú spoločenské procesy vyvolané vedecko-technickým rozvojom a vývinom spoločnosti. Konštruujú sa nové stroje a technologické zariadenia a na ich obsluhu sú potrebné nové profesie. Technologické postupy sa rozvíjajú a diferencujú a na ich pomenovanie sú potrebné nové názvy procesov a zovšeobecnených javov — preto sa rozhojňujú názvy dejov a abstrákt.

Základné pomenovacie prostriedky sú v súčasnej slovenčine podstatné mená a slovesá, pričom najmä podstatné mená sa rozvíjajú rozličnými prívlastkami. Závažnú funkciu tu majú zhodné prívlastky vyjadrované vzťahovými adjektívami. Názvy procesov sa spresňujú adverbiami.

Rozvoj súčasnej slovnej zásoby ide dvoma smermi. Na jednej strane sa tvoria nové typy pomenovaní (napr. v názvoch osôb a abstrákt), na druhej strane badať rozširovanie jestvujúcich prostriedkov na pomenovanie nových situácií (napr. mená zvierat a rastlín, názvy obyvateľov). Preto v centre našej pozornosti sú v oblasti podstatných mien názvy osôb a názvy abstrákt (resp. dejov), menej pozornosti sa venuje názvom miest, nástrojov a výrobkov. V oblasti slovies autorom ide najmä o vystihnutie sémantickej diferenciácie, menej o vznikanie nových slovies. Takisto aj adverbiá sa skúmajú so zreteľom na významový rozvoj. Prídavným menám, najmä vzťahovým, sa venuje väčšia pozornosť, lebo sa hojne využívajú v nových pomenovaniach.

Názvy osôb

Na základe onomaziologickej a onomatologickej štruktúry pomenovaní osôb, ktorá je založená na vzťahu k objektívnej realite a na sémantických príznakoch abstrahovaných z motivačných formúl, ktoré na myšlienkovvej rovine vyjadrujú vzťah medzi realitou a pomenovaním, možno rozlišovať niekoľko typov názvov osôb.

Všetky názvy osôb majú v základe sémantický príznak ľudskosť (HUM humánnosť). Tento príznak umožňuje zaradiť do názvov osôb aj neodvodené slová typu *otec*, *žiak*, *host*, ale pri odvodených názvoch je vlastne redundantný. Tu sa skôr osvedčujú príznaky založené na slovnodruhovej kvalite základového slova. Pri deverbatívach je takýmto základným príznakom činnosť (EFF effector), vyjadrujúci, že pomenovaná osoba vykonáva činnosť označenú činným, niekedy aj stavovým slovesom: *učíť* → *učiteľ*, *letieť* → *letec*. Pri desubstantívach je základným sémantickým prízna-

kom predmet činnosti (AFF affector), vyjadrujúci, že pomenovaná osoba vykonáva nejakú činnosť orientovanú na objekt označený substantívom ako základovým slovom: *stôl* → *stolár*. Pri deadjektívach je základným sémantickým príznakom vlastnosť (QUAL qualitas); vyjadruje, že pomenovaná osoba je nositeľom vlastnosti vyjadrenej adjektívnym základovým slovom: *slepý* → *slepec*.

Často sú však isté medzistupne, prechodné typy. Napr. medzi deverbatívnu skupinou názvov osôb charakterizovanou sémantickým príznakom činnosti a desubstantívnu skupinou charakterizovanou sémantickým príznakom predmetu činnosti sú názvy osôb odvodené od dejového substantíva (*robota* → *robotník*) alebo názvy osôb odvodené od sloves, ale takých, ktoré majú ako základové slovo substantívum (*meď* → *pomedovať* → *pomedovač*).

Medzi deverbatívnu a deadjektívnu skupinou názvov osôb sú názvy typu *trpiteľ*, odvodené síce od slovesa, ale vyznačené skôr sémantickým príznakom vlastnosti než činnosti. Medzi desubstantívnu a deadjektívnu skupinou názvov osôb sú názvy osôb odvodené síce od substantív, ale s výraznými kvalitatívnymi sémantickými príznakmi príslušnosti (ADH adherentnosť) a majiteľstva (HAB habendi): *dvoran*, *zväzák*, resp. *brucháč*, *silák*. K názvom typu *slepý* → *slepec* sa priradujú aj názvy typu *vyslanec*, *vyučenec* odvodené od prídavia; patrí sem aj typ *delegát*.

Na zaradenie do skupiny zamestnaní, resp. povolání často nestačia uvedené sémantické príznaky, preto sa názvy osôb s príznakom činnosti, ale najmä s príznakom predmetu činnosti bližšie určujú ďalšími sémantickými príznakmi, ktorými sa vyjadruje predmet zamestnania, oblasť, prípadne aj miesto vykonávania zamestnania. Popri základnom onomaziologickom príznaku sa teda používa ešte ďalší onomaziologický príznak, a tak vzniká zložený onomaziologický príznak (Dokulil, 1962). Tak v názve *dreavorubač* sa popri činnosti vyjadruje aj predmet činnosti (*rúbať drevo*); podobne v názvoch *čistič lámp* (*čistiť lampy*), *pomocník civilnej obrany*, *pomocník pri váhe*, *pomocník v odbyte*.

Takéto bližšie vymedzenie ďalším príznakom je potrebné, ak základný príznak je vyjadrený slovom majúcom pomerne všeobecný význam. Také slová sú napr. *robotník*, *pomocník*, *pracovník*, *referent*. Preto sa rozlišujú názvy osôb, resp. povolání a zamestnaní takto: *robotník koksovne*, *robotník banskej údržby*, *robotník na trati*, *robotník pri údržbe tratí*, *robotník pre prácu v skladoch*. Podobne *pracovník colnice*, *pracovník na sčítacích strojoch*, *pracovník pre exekučné úkony*, *pracovník pri úprave odpadových surovín*, *pracovník v tkáčovni*, *pracovník v odbyte*, *pracovník optickej kontroly vo výpočtovej technike*, resp. *referent evidencie*, *referent pre colnú agendu*, *referent pre prácu s deťmi*.

Druhotnými onomaziologickými príznakmi sa pomocou prívlastku označujú vlastnosti ako miesto (*prístavný robotník*, *ateliérový pracovník*, *barový tanečník*, *lodný kadet*) a oblasť činnosti (*daňový referent*, *finančný*

účtovník, *lodný palubný mechanik*, *filmový herec*, *hudobný redaktor*); to isté sa vyjadruje aj nezhodným prívlastkom. Zaradenie na najvyššom stupni sa často vyjadruje prívlastkom *prvý*: *prvý tajomník*, *prvý námestník*, *prvý podpredseda*; ďalší stupeň sa vyjadruje zriedkavejšie (*druhý legáčny radca*).

Napriek formálnej zložitosti uvedených názvov osôb možno povedať, že ich onomaziologická štruktúra je jednotná. Vždy majú onomaziologický základ, vyjadrený slovotvorným formantom alebo sémanticky veľmi širokým slovom typu *pracovník*, ako aj prvotný, prípadne aj druhotný onomaziologický príznak.

Onomatologická štruktúra názvov je spravidla zložitejšia. Najčastejšie sú onomatologické štruktúry typu neodvodené základové slovo (*učiť*, *múr*) + slovotvorný formant (*-teľ*, *-ár*). Základovým slovom však môže byť aj zložené slovo (*zemepis+ec*, *jazykoved+ec*), ale aj združené pomenovanie (*Dolný Kubín* → *Dolnokubínčan*, *holá brada* → *holobriadok* — tzv. posesívne zloženiny).

Osobitnú štruktúrnú skupinu tvorí typ *literárny vedec*, *orientálny bežec*, kde prívlastkové adjektívum sa ako vyjadrenie osobitného príznaku nepridáva k substantívu, ale vyskytuje sa už v združenom pomenovaní príslušného odboru: *literárna veda*, *orientálny beh*; v tom zmysle sú to vlastne slová odvodené od združeného pomenovania. Formálne zložené slová ako názvy osôb typu *delostrelec*, *horolezec* tiež nie sú vlastne zložené, ale majú zložený onomaziologický príznak: „ten, kto strieľa z dela“ je *delostrelec*, „ten, kto lezie po horách“ je *horolezec*. Aj také formálne zložené názvy osôb ako *cestmajster* a *šéfkuchár* majú veľmi blízko k odvodeným, lebo morfémy *šéf* a *majster* tu sémanticky fungujú ako predpony, resp. prípony, prípadne polopredpony, poloprípony.

Názvy osôb podľa činnosti

Názvy osôb motivované činnosťou sa často označujú aj ako činiteľské mená (nomina agentis).

Činnosťný charakter čisto činiteľských mien zakončených na *-teľ* sa zvýrazňuje tým, že plný zmysel dostávajú až v spojení s ďalším určením (menom alebo príslovkovým určením). Zachováva sa tu pôvodná väzba (s posunom akuzatív — genitív): od spojenia *premočť súpera* je názov osoby *premočiteľ súpera*, podobne *podnecovať k vzbure* → *podnecovateľ k vzbure*. Bežné sú kvalifikačné atribúty *najnovší premočiteľ*, *agresívny podnecovateľ*. Činnosťný charakter je značne utlmený v názvoch, ktorými sa vyjadruje nie činnosť, ale funkcia, zaradenie. Od spojenia *predstavovať vládca* v divadelnej role je spojenie *predstaviteľ vládca*. Ale vo význame „reprezentant, zástupca“ sa činnosťný význam stráca (*predstaviteľ stranického vedenia*, *predstaviteľ OSN*) a v spojení s príslušným prívlastkom

označuje vedúcu osobnosť (*stranícki a štátni predstavitelia, najvyšší predstavitelia*).

Ak deverbatívny názov osoby označuje funkciu alebo zamestnanie, spravidla je bližšie určený prívlastkom: *riaditeľ školy, riaditeľ pretekov*. Zhodným prívlastkom sa vyjadruje oblasť pôsobenia (*colný riaditeľ, podnikový riaditeľ*) alebo zaradenie v istej sústave (*generálny riaditeľ*). V takomto význame je časté zjednodušovanie typu *generálny* alebo až *generál* (slang).

Činiteľský význam je zrejmý aj v názvoch odvodených sufixom -č: *hľadať pravdu* → *hľadač pravdy*. Oveľa častejšie tu však býva odtienok konkrétneho zamestnania. V takom prípade sa bližší odbor vyjadruje nezhodným prívlastkom (*čistič vozňov*), resp. príslovkovým určením (*čistič v odkaľovni, čistič pri výrobe kompótov*). Bežné sú aj kvalifikačné prívlastky (*pomocný čistič, vedúci posunovač, hlavný plánovač*).

Na prechode k desubstantívam sú názvy osôb utvorené od sloviess odvodených od substantívneho základu: *zinok* → *pozinkovať* → *pozinkovač, po-meďovač* a pod., resp. *kôra* → *odkôrniť* → *odkôrňovač*.

Pomerne zriedkavý je sufix -áč: *hráč, česáč*. Substantívom *hráč* ako názov hudobníka sa často spresňuje uvedením hudobného nástroja: *hráč na bicie, hráč na okulele*; býva to spravidla vtedy, keď sa nedá utvoriť názov odvodením od názvu nástroja alebo pri súhrnných názvoch (*hráči na dychové nástroje*). Pravda, univerbizačný tlak sa prejavuje v príznakových názvoch typu *ukulelista, dychári, fukári, bicista*.

Slovotvorným sufixom -ár sa tvoria názvy osôb od sloviess zriedkavejšie (*lejár, pekár, tesár*). Na prechode k desubstantívam sú typy *prípravkár, závlahár*, ktoré môžu mať dvojakú motiváciu: „kto pripravuje“, „kto sa stará o závlahy“.

Zriedkavejšie sú aj názvy odvodené sufixom -ák: *spevák, tulák*.

V súčasnosti je menej produktívny typ so sufixom -ec: *letec, bežec, rytec*; významovo sa spresňuje zhodnými prívlastkami (*skúšobný letec*). Dost časté sú názvy so zloženým onomaziologickým príznakom, ktoré na povrchovej štruktúre majú podobu zložených slov: *delostrelec, drevorytec, skalolezec, horolezec*. Je tu typ *orientačný bežec* — „ktorý behá orientačný beh“.

Názvy osôb so sufixom -ca majú veľmi často dvojakú motiváciu: *sudca* — „kto súdi“ alebo „člen súdu“, *výrobca* — „kto vyrába“ alebo „sa stará o výrobu“; podobne *dopravca, prepravca* (tu prevažuje význam „kto sa stará o dopravu, prepravu“). Druhou motiváciou patria takéto názvy vlastne k desubstantívam. Len vzťahom k základovému substantívu je motivovaný názov *porotca* — „člen poroty“.

Osobitné postavenie majú názvy osôb so sufixom -ník. Ak sú odvodené od sloviess, majú veľmi široký význam, preto sa spresňujú uvedením oblasti, v ktorej sa uplatňujú: *pracovník* — *školský pracovník*, resp. *vedecko-technický pracovník, vedecký pracovník*, ale oveľa častejšie *pracovník múzea, pracovník školstva, pracovník pri výrobe* (niečoho), *pracovník pre*

evidenciu. Takisto pomenovanie *robotník* sa významovo spresňuje: *pomocný robotník, robotník v klobučníctve, robotník vo vápenke, robotník pri vysokej peci* a pod.

Dost rýchlo sa obohacuje skupina názvov osôb s prevzatými sufixmi: *montér, režisér, organizátor, programátor, jubilant, kalkulant, dirigent, inšpicient, aktivista*.

Pôvodné príčastkové formy sú v názvoch typu *vedúci* (*vedúci oddelenia, vedúci predajne*), resp. *stavbyvedúci* (*strojvedúci, vlakvedúci*).

Činiteľský význam majú do istej miery aj názvy osôb utvorené jednak adjektívizáciou príčastí (*predstavený, obvinený, obžalovaný*), jednak sufixom -ec cez príčastia (*utečenec, poslanec, vyslanec, mimoriadny a splnomocnený veľvyslanec*). Patria sem aj pôvodné latinské názvy typu *delegát*.

Názvy osôb podľa predmetu činnosti

Typický pre túto skupinu názvov osôb (ktoré sa označujú aj ako mená zamestnania — nomina officii) je sufix -ár. Patria sem staré slová ako *rybár, peciar*, ale aj veľa novších názvov povolání, napr. *plstiar, refaziár, čerpadlár, stratár, organár*. Mnohé majú ešte príznak hovorovosti: *vývojár* proti *pracovník vo vývoji, vo vývojovom ústave*; *vlakár, dychár* proti *hráč na dychové nástroje, dejepisár* proti *učiteľ dejepisu*. Hovorový ráz majú aj slová ako *fuškár*. Slová typu *opravár, pripravár* sémanticky presahujú do skupiny činiteľských mien.

Druhý typický, lež menej produktívny sufix v tomto okruhu je -ník: *lodník, závozník, príkazník, klobučník, kabátnik*.

Z prevzatých sufixov sa uplatňuje -ár (*funkcionár, divizionár*) a -ista (najmä bohatý súbor názvov hudobníkov podľa nástroja, na ktorom hrajú): *klavirista, cimbalista, flautista, klarinetista, harfistka*.

Osobitnú skupinu názvov osôb tvoria názvy povolání utvorené od názvov vedných odborov alebo iných odborov ľudských činností spätnou deriváciou, odtrhnutím zakončenia v názve oblasti. Je to častý typ, doložený prípadmi ako *ekonómia* → *ekonóm, chirurgia* → *chirurg, fyzika* → *fyzik, atletika* → *atlét*. Často sa takéto názvy osôb tvoria od dvojslovných názvov: *atómová fyzika* → *atómový fyzik, politická ekonómia* → *politický ekonóm, vedecký komunizmus* → *vedecký komunista, plastická chirurgia* → *plastický chirurg, ľahká atletika* → *ľahký atlét*. Prívlastky sa vzťahujú nie na osobu, ale na danú oblasť, ktorá je základom odvodzovania.

Názvy osôb podľa príslušnosti

Názvy osôb podľa príslušnosti k nejakému hnutiu, resp. názvy stúpen-cov istej osoby sa tvoria sufixom *-ec/-ovec*: *leninovec*, *zväzarmovec*, *tol-stojovec*.

Názvy podľa príslušnosti k miestu majú sufix *-an*: *sídlišťan*, *mimozem-šťan*, *mesiačan*.

Príslušnosť k organizácii sa vyjadruje aj sufixom *-ák/-ak*: *zväzák*, *piat-ak*. Veľmi často má tento sufix príznačový ráz (*textilák*, *odevák*, *dopra-vák*). Bežné sú pomenovania žiakov podľa tried (*prvák*, *druhák*), resp. vše-obecne *školák* proti oficiálnemu *žiak prvej*, *druhej triedy*, na vysokej škole *prvoročníak*, *štvrťoročníak*.

Veľmi častá je tu prípona *-ista*: *komunista*, *socialista*, *proudhonista*, *in-terbrigadista*. Bežné sú názvy športovcov: *futbalista*, *tenista*, *rugbista*, *sur-fista*, *rogalista*, *stolný tenista* ← *stolný tenis*, *vodný pólista* ← *vodné pólo*, *pozemný hokej* → *pozemný hokejista*, ale aj hovor. *pozemkáč*. Ako základ-ný prvok niekedy jestvujú aj skratky, napr. *práce a mzdy* → *PAM* → slang. *pamista* (pracovník v oddelení prác a miezd), *Studia Academica Slovaca* → *SAS* → hovor. *sasista*.

Názvy osôb podľa typickej vlastnosti

Názvy osôb označujúce nositeľa vlastnosti sa bežne tvoria od prídavných mien sufixom *-ec*: *hlbavec*, *podnikavec*, *podlízavec*, *zúfalec*. Základovým slovom často býva trpné prídastie: *usmrkanec*, *zanedbanec*, *zapálenec*, *ura-zenec*, *polovzdelanec*. Ak je základové slovo štylisticky neutrálne, neu-trálny je aj odvodený názov osoby. Ak je základové slovo expresívne (najmä však s pejoratívnym odtienkom), majú túto vlastnosť aj odvodené názvy osôb.

Názvy osôb podľa typickej vlastnosti sa tvoria najčastejšie príponou *-ník*: *získnik*, *úskočník*, *záškodník*, *korupčník*. Menej častá je prípona *-ák*: *vrták*, *silák*, slang. *veľkák* a *malák* („kto patrí do skupiny veľkých, resp. malých detí v škôlke“).

Dost produktívny je typ so sufixom *-ár/-iar*: *zmätkár*, *kávičkár*, *pun-tičkár*. Príznač hovorovosti majú pomenovania osôb podľa chorého or-gánu: *srdciar*, *obličkár*, *žalúdkár*. Tak isto sa však tvoria aj názvy lekárov špecializovaných na dané orgány, takže vznikajú vlastne slovtvorné ho-monymá: *srdciar*, *žalúdkár*, ale aj *zubár*, slang. *deckár*.

Suffixom *-č* sú utvorené názvy *ponevierač*, *vyciciavač*, pejor. *flákač* a i.

V hovorovej až slangovej komunikačnej sfére je produktívny typ so su-fixom *-oš*. Od slovesných základov sú utvorené napr. *chvastoš*, *slintoš*, *kra-*

doš, *bifloš*. Substantívny základ je v slovách ako *infarktoš*, *senoš*, („kto trpí na sennú nádchu“), *divadloš*, *kinoš* („kto rád chodí do divadla, do kina“), *bufetoš* („kto vysiada po bufetoch“).

Hovorový až slangový príznač majú názvy osôb s príponou *-aj* (*nedbaj*, *hundraj*), *-áš* (*anketáš*, *papaláš*), *-úň* (*šplhúň*, *revúň*), *-oň* (*hurtoň*, *štedroň*) a *-och* (*smradoch*).

Pomerne veľa názvov osôb má charakter neodvodených slov. Patria sem napr. *majster*, *gazda*, *host*, *žiak*, *chlap* — *chlapec*, *dievka* — *dievča* — *dievčina*, z prevzatých napr. *kolega*, *partner*, *kameraman*, *šoumen*, *pivot-man/pivotmanka*. Slovo *člen* sa spravidla dopĺňa označením organizácie: *člen skupiny*, *člen BSP*; často sa takýto názov zjednodušuje: *člen odboro-vého hnutia* → *odborár*. Názov *majster* má niekoľko druhotných onoma-zologických príznačkov: *majster briketárne*, *majster odborného výcviku*, *majster pre prepravu*, *majster umeleckých remesiel*, *majster v triediarni palív*, *majster zvuku*, ale aj *hlavný majster v prevádzke metra*; ďalej *majster športu*, *zaslúžilý majster športu*; *majstri vysokých úrod*.

Medzi jednotlivými onomatologickými typmi názvov osôb sú časté pre-chody, zložitejšia onomatologická štruktúra sa často zjednodušuje elip-sou alebo univerbizáciou.

Osobitne stoja názvy, v ktorých sú obidve zložky vyjadrené substan-tívom. Ak ide o prosté priradenie dvoch činností alebo oblastí, používa sa spojka *a*: *brusič a leštič*, *miešač a miesič*, *opravár a glejč dreva*, *piliar a strihač kovu*. V poslednom prípade sa príznač kov vzťahuje na obidve činnosti, v predposlednom príznač dreva len na činnosť glejča. Oveľa častejší je typ so spojovníkom: niekedy sa tak spájajú priradené činnosti (*destilátér-rafinér*), ale najčastejšie sa druhým príznačom zužuje oblasť naznačená prvým príznačom: *domovník kurič*, *hutník oceliar*, *chemik úpravár vôd*, *inžinier kartograf*, *kotlár opravár a údržbár*, *prevádzkový chemik ropár*, *robotník kontrolór*. Rozšírenejší je typ s primkynaním: *člen korešpondent*, *minister predseda ŠPK*.

Z materiálu, ktorý sme spracovali, vychodí, že najbohatšie zastúpeným typom názvov nositeľov typických vlastností sú z hľadiska odvodzovacie-ho základu názvy utvorené od vzťahových adjektív, pričom, pravda, vlast-nosť vyjadrujú najpreukaznejšie predovšetkým primárne, neodvodené adjektíva, hoci aj pri všetkých ostatných názvoch motivovaných slovami (adjektívami, slovesami, substantívami) i slovnými spojeniami, ktoré sú ešte samy zreteľne motivované, existuje motivačný vzťah označujúci sub-stanciu, so zreteľom na ktorú je istý nositeľ vlastnosti pomenovaný.

Spomedzi slovtvorných formantov, ktorými sa tvoria názvy nositeľov vlastností, ako najproduktívnejšie javia sa sufixy *-ec* a *-oš*. Početné sú aj názvy utvorené sufixmi *-áň* a *-ník*, *-ár/-iar* a i. Menej početné sú skupiny utvorené formantmi *-uch/-úch*, *-ač/-áč*, *-úň*, *-eľ*, *-oň*, *-och*, *-áš*.

Z hľadiska štylistického zaradenia rozhodujúcu úlohu hrá pri názvoch sledovaného typu základové slovo. Ak je ním štylisticky príznačové slovo,

aj názov odvodený od neho nesie rovnaký štylistický príznak (obyčajne expresívny alebo pejoratívny).

Z hľadiska dynamiky predstavuje tento typ názvov pomerne stabilnú skupinu. Predsa však oproti stavu, ktorý zachytáva J. Horecký v Slovo- tvornej sústave slovenčiny (1959), sa ukazuje, že najproduktívnejšou skupinou prestávajú byť názvy s príponou *-ník/-nik*. Namiesto nich prevládajú názvy na *-ec*. Za nové dynamické javy možno označiť slangové názvy s príponou *-oš* a *-áš* so substantívnym základom ako *pološ*, *roboš*, *senoš*, *kravatoš*, *infarktoš*, *anketáš*, *papaláš*. V skupine názvov na *-ák/-iak* sú to názvy *veľkák*, *malák*. Celkom nového dáta je názov *bufetarián* utvorený podľa modelu *vegetarián*.

Názvy osôb v súčasnej slovenčine sa tvoria dvojako: jednak využívaním jestvujúcich sufixov, jednak rozvíjaním jednoslovných názvov prívlastkami. Zo sufixov najproduktívnejšie sú *-č* a *-ár* (*neplatič*, *odlišovač*, *závlahár*, *ochranár*), v hovorovej, resp. slangovej sfére aj sufix *-ák* (*textilák*, *dopravák*). Prívlastkami sa zvýrazňuje špecializácia (*obrábač kovov*, *potomocník pri váhe*) alebo zaradenie v istom systéme (*inšpektor* — *colný inšpektor*, *asistent* — *odborný asistent*), resp. presnejšia špecializácia (*lodný palubný mechanik*). Nový je typ *politický ekonóm*, *orientačný bežec* vo význame „odborník v politickej ekonomii“, „pretekár v orientačnom behu“. Objavujú sa aj radové číslovky (*prvý tajomník*, *prvý námestník*, *druhý veľvyslanec*, *radca*). Odrazom špecializácie sú aj dvojslovné názvy profesií typu *stolár údržbár*, *chovateľ mechanizátor*.

V názvoch nositeľov vlastností je menej nových typov, objavujú sa skôr nové fundujúce slová. Platí to aj o názvoch obyvateľov novovznikajúcich miest a štátov.

Pomenovanie príslušníkov etnických skupín a obyvateľské mená

Na pomenovanie príslušníkov národov, národností, kmeňov alebo iných etnických skupín sa zvyčajne používajú jednoslovné pomenovania, ktoré sú často nederivované, napr. *Cech*, *Francúz*, *Dán*, *Švéd*, *Rus*, *Talian*, *Avar*, *Hun*, *Kumán*, *Etrusk*, *Dák*, *Gal*, *Kelt*. Niekedy sa na rozlíšenie pridáva prívlastok (*Srb* — *Lužický Srb*).

Mená príslušníkov národov alebo kmeňov sa používajú v jednotnom aj v množnom čísle, pričom základné je tu jednotné číslo. Pri pomenovaní súčasných národov, kmeňov alebo iných etnických skupín sa používa jednotné aj množné číslo (*Talian* — *Taliani*, *Grék* — *Gréci*, *Buriat* — *Buriati*, *Kurd* — *Kurdi*, *Cigán* — *Cigáni* atď.). Ak ide o dnes neexistujúce národy, národnosti, kmene, zvyčajne sa používa plurál. Neraz sa namiesto pome-

novania príslušníka starovekého národa, národnosti alebo kmeňa používa spojenie prídavného mena odvodeného od takéhoto pomenovania so všeobecným podstatným menom, napr. *lýdsky bojovník*, *lýdska žena* namiesto *Lýd*, *Lýďanka*, hoci z významového hľadiska nejde tu vždy o rovnocennosť alebo rovnocennú náhradu.

Tento osobitný stav sa odráža aj v oblasti derivácie. V prvom prípade sa bežne používajú prechýlené ženské formy, napr. *Talian* — *Talianka*, *Slovák* — *Slovenka*, *Poliak* — *Poľka*, *Portugalec* — *Portugalka*. V niektorých konkrétnych prípadoch, keď ide o pomenovanie s osobitným hláskovým skladom na konci tvarotvorného základu, napr. *Volskovia*, *Oskovia* a pod. (so skupinou *-sk-*), používatelia jazyka môžu byť vo vážnych pochybnostiach, ako majú utvoriť prechýlenú ženskú formu, a prípadné deriváty by sa mohli pocíťovať ako nezvyčajné (napr. *Volskyňa*, *Oskyňa* podľa *Grékyňa*, *Turkyňa* a pod.).

V menšom rozsahu sa na tvorenie pomenovaní príslušníkov národov používa slovotvorná prípona *-ec*, napr. *Iránec*, *Japonec*, *Vietnamec*, *Gruzin*, *Arménec*, *Ukrajinec*, *Estónec*, *Slovinec*, *Portugalec*, *Bretónec*, *Laponec*, *Sinhálec*, *Malajec*, *Achájec*. Menom *Bretónec* sa pôvodne označoval príslušník istého kmeňa, patriaceho širšie medzi galské kmene. V súčasnosti je to pomenovanie príslušníka alebo obyvateľa Bretónska ako istého územia vo Francúzsku — pôvodné kmeňové meno sa prehodnotilo na obyvateľské meno. Pomenovania *Iránec*, *Vietnamec*, *Japonec*, *Estónec* atď. sú utvorené od zemepisného názvu (*Irán*, *Vietnam*) alebo súvisia so zemepisným názvom so slovotvornou príponou *-sko* (*Japonsko*, *Slovinsko*, *Portugalsko*) a majú rovnaký slovotvorný základ ako pomenovanie príslušníkov národov, národností a kmeňov, ktorý však samostatne nejstúje (viazaný slovotvorný základ, napr. *Japon-* v *Japonec* aj *Japonsko*, *Slovin-* v *Slovinec* aj *Slovinsko*).

Pri tvorení pomenovaní slovotvornou príponou *-an* sa zároveň v niektorých prípadoch uskutočňujú alternácie: *Číňan*, *Indonézan*, *Holandan*, *Visľan*.

Pomenovania príslušníkov národov, národností a kmeňov sa ďalej tvoria slovotvornou príponou *-čan*: *Etiópia* — *Etiópčan*, *Brazília* — *Brazilčan*, *Somálsko* — *Somálčan*. Podoby na *-čan* sa niekedy používajú popri podobách na *-ec* alebo *-an* a neraz takéto podoby postupne aj nahrádzajú: *Kórejec*/*Kórejčan*, *Iránec*/*Iránčan*, *Macedónec*/*Macedónčan*, *Portugalec*/*Portugalčan*, *Barman*/*Barmčan*, *Brazílec*/*Brazilčan*. S podobným vývinom treba počítať aj v ďalších prípadoch, v ktorých sa ešte dnes používa forma na *-čan* popri formách na *-ec* alebo *-an*. Podoby na *-čan* sú dnes také živé a produktívne, že neraz nahrádzajú aj nederivované národné a kmeňové mená, alebo sa popri nich používajú: *Asýrovia* i *Asýrčania*, *Ír* aj *Írčan*.

Zriedkavé sú slová na *-ák/-iak*: *Slovák*, *Poliak*.

Celkom ojedinele sa meno príslušníka národa alebo kmeňa tvorí slovotvornou príponou *-ita*: *Elam* — *Elamita*. Tieto podoby sú už izolované

a možno právom predpokladať, že sa namiesto nich budú skôr používať podoby s domácou príponou — *Elamčan*.

Pomenovania príslušníkov národov, národností a kmeňov sa odlišujú od pomenovaní obyvateľov krajín, krajov alebo území. Medzi obidvoma skupinami sa pritom uplatňujú úzke vzťahy a spojitosti, niekedy prechodom obyvateľských mien na národné a kmeňové mená, napr. *Brazílčan*, *Visľan*, alebo opačne, národných a kmeňových mien na obyvateľské mená, prípadne obyvateľských mien na národné mená a potom zasa späť na obyvateľské mená, napr. *Egyptan* (pôvodne obyvateľ Egypta, potom príslušník starovekého národa, dnes zase obyvateľ Egypta).

Úzka spojitosť sa javí aj z hľadiska podoby jedných alebo druhých pomenovaní. Obyvateľské mená majú podoby s príponami *-ec*, *-an*, *-čan*, ojedinele aj *-ák/-iak* (*Haná — Hanák*, *Spiš — Spišiak*), *-iar* (*Švajčiar*) alebo *-ita* (*Abderita*). Národné a kmeňové mená majú podoby bez prípon ale veľmi často aj podoby s príponami, a to s príponami *-ec*, *-an*, *-čan* a ojedinele *-ák/-iak* a *-ita*, teda s rovnakými príponami ako obyvateľské mená okrem prípony *-iar*, ktorá pri národných a kmeňových menách nie je zastúpená. Popri nederivovaných podobách (bez slovotvorných prípon) sa v niektorých jednotlivých prípadoch používajú alebo začínajú používať deriváty s príponami, napr. *Asýr — Asýrčan*, *Valón — Valónčan*. Dynamika sa prejavuje najmä pri pomenovaniach so slovotvornými príponami, a to v existencii dvojtvarov na *-ec* a *-čan* alebo *-an* a *-čan*, prípadne aj *-ec*, *-an* a *-čan*. Možno pritom pozorovať istý vývinový trend, a to čoraz častejšie používanie foriem na *-čan* namiesto foriem na *-ec* alebo *-an*.

Podľa stupňa produktivity možno jednotlivé slovotvorné prípony zoradiť do súvislého radu: *-čan*, *-an*, resp. *-čan/-an* (ak sú to varianty jednej morfémy), *-ec*, *-ák/-iak*. Dôsledné vydelenie obyvateľských mien vedie k zvýrazneniu postavenia prípony *-čan/-an* a k zmenšeniu podielu slovotvornej prípony *-ec*, ktorá sa dnes systémovo používa na tvorenie obyvateľských mien iba pri miestnych názvoch na *-any* (zväčša domáceho pôvodu), napr. *Piešťany — Piešťanec*, *Úľany — Úľanec*. Slovotvorná prípona *-ec* má väčší zástož pri tvorení pomenovaní príslušníkov národov alebo národností, napr. *Slovinsko — Slovinec*, *Macedónsko — Macedóneec*, *Korutánsko — Korutáneec* atď.

Nederivované pomenovania príslušníkov etnických skupín, o ktorých sme uviedli, že sa najčastejšie používajú v množnom čísle (niektoré zvyčajne iba v množnom čísle), majú v nom. pl. pádovú príponu *-i* alebo *-ovia*, napr. *Rus — Rusi*, *Švéd — Švédi*, *Sumer — Sumeri*, *Méd — Médi*, *Kirgiz — Kirgizi*, *Španiel — Španieli*, *Grék — Gréci*; nepočetné, najmä jednoslabičné mená príslušníkov etnických skupín majú príponu *-ovia*, napr. *Fríz — Frizovia*, *Kašub — Kašubovia*, *Kazach — Kazachovia*, *Bask — Baskovia*, *Frank — Frankovia*, *Ink — Inkovia*, *Osk — Oskovia*, *Volsk — Volskovia*, *Etrusk — Etruskovia*. Aktívny zdomácnovací proces sa uplatňuje

pri preberaní slov typu *Navaho — Navahovia*, *Čukča — Čukčovia*, *Hausa — Hausovia*, resp. *Hopi — Hopiovia*, *Ainu — Ainuovia*, *Bantu — Bantuovia*.

V jednotlivých, neraz veľmi podobných prípadoch, je ustálená na jednej strane prípona *-i*, na druhej strane prípona *-ovia*, porov. *Trák — Tráci*, ale *Dák — Dákovia*, *Čech — Česi*, ale *Kazach — Kazachovia*. Častejšie je kolísanie medzi podobami na *-i* a *-ovia*, napr. *Brit — Briti/Britovia*, *Búr — Búri/Búrovia*, *Gal — Gáli/Gálovia*, *Ír — Íri/Írovia*, *Dór — Dóri/Dórovia*, *Italik — Italici/Italikovia*, *Ión — Ióni/Iónovia*, *Nór — Nóri/Nórovia*. Pri voľbe jednej alebo druhej prípony sa okrem formálnych kritérií uplatňujú aj také momenty, ktoré sa v jednotlivých prípadoch nie vždy dajú presne a spoľahlivo zistiť. Všeobecne sa prejavuje dnes tendencia používať príponu *-i*.

Názvy zvierat a rastlín

Mená (názvy) zvierat a rastlín utvárajú otvorenú sústavu s relatívne ustáleným repertoárom slovotvorných prostriedkov, ktorých miera produktivity je rozdielna. V názvoch zvierat a rastlín je málo neodvedených (nemotivovaných) slov. Také zoologické mená, ako sú *včela*, *voš*, *motýľ*, *čmeľ*, *lišaj*, *termít*, resp. botanické mená *lekno*, *kvaka*, *mäta*, *chren*, *keľ*, *javor*, *koba*, sú v tejto sústave zastúpené menej ako mená, v ktorých sa dá vydeliť predpona, prípona, resp. aj ako mená vzniknuté skladaním. Na tvorenie zoologických a botanických mien sa intenzívne využíva najmä sústava domácich prípon, pričom sa prevažne tvoria mená mužského a ženského rodu. Mená stredného rodu sú zastúpené iba okrajovo.

Prípona *-áč* sa vyskytuje v zoologických menách motivovaných úplným alebo čiastočným sfarbením tela živočicha, napr. *strakáč*, *kropenáč* (sem patria aj kompozitá typu *bieloškvrnáč*), ďalej v menách zachytávajúcich výrazné morfológické vlastnosti, ako je celkový tvar tela (*plocháč*), nápadnosť alebo zvláštnosť tela či niektorého orgánu (*hrbáč*, *hlaváč*, *fuzáč*). Z botanických mien utvorených príponou *-áč/-iač* sú to napr. mená *blyskáč*, *luskáč*, *štrkáč*, *konopáč*, *dráč*, *pichliač*. Aj v tomto prípade sa menami zachytávajú nápadné morfológické vlastnosti (*pichliač*), sfarbenie alebo lesk (*blyskáč*), podobnosť s inými jedincami (*konopáč*) atď. Pri mene *štrkáč* so zreteľom na slovotvorný základ možno predpokladať motiváciu zvukom, motivačne zreteľné sú síce aj mená *dráč*, *ustavač*, pravda, menej jasná je voľba tejto motivácie pri pomenúvaní rastlín ako nehybných objektov.

Prípona *-ák/-iak* sa vyskytuje v zoologických menách motivovaných sfarbením (*černák*), ďalej v menách motivovaných výskytom na istom mieste, potravou, pričom výskyt a potrava sa niekedy kryjú, napr. pri mene *lajniak*. Skupinu botanických mien zastupujú mená *hnidák*, *štrbák*,

česák, hniliak; v základovom slove týchto mien bývajú substantíva, adjektíva alebo slovesá.

Príponou *-áň* je utvorená menšia skupina zoologických mien podľa nápadných vlastností niektorého telesného orgánu alebo podľa tvaru tela, napr. *okáň, očkáň, ploskáň*. Botanické mená s príponou *-áň* sú veľmi zriedkavé.

Mená s príponou *-ár/-iar* tvoria bohato zastúpenú skupinu zoologických mien. Sú ňou utvorené mená podľa miesta výskytu, napr. *vrbinár, plieskár, viničiar, kvetár, peliar, malinár*. V jednotlivých prípadoch sa motivácia mena vecne spresňuje: *vrbinár* má meno podľa pobytu chrobáka vo vrbinách, *peliar* podľa toho, že imága sa často pohybujú po kvetoch rastlín, kde sa zdržiavajú, meno *malinár* súvisí s malinami, v ktorých plodoch sa vyvíjajú larvy chrobákov atď. Príponou *-ár/-iar* sú utvorené mená podľa potravy, ktorou sa živočíchy živia. Patria sem mená *zrniar, moličiar, štítničkár, kožiar, múčiar, zdochlinár, semenár, kórár, mrcinár*. Ďalej sa príponou *-ár/-iar* tvoria mená motivované cudzopasníctvom: *potočníkár, vajíčkár*. Podobnosť niektorého orgánu s reáliami neživého sveta sa odráža v mene *kyjaničkár* (meno sa vzťahuje na kyjaničkový tvar tykadiel) a v mene *ostrôžkár*. Motivácia činnosťou je v menách *prísavkár, drvinár*. V základovom slove sú tu nedejové substantíva *prísavka, drvina*. Nevyskytujú sa botanické mená s príponou *-ár/-iar*.

Zoologickými menami utvorenými príponou *-č* sa zachytáva činnosť jedinca pomenovaná v základovom slove. Patria sem mená *obaľovač, skákač, spriadač, potápač* a i. Z botanických mien utvorených príponou *-č* možno zaznamenať mená *chladič, vratič* (v prívlastkovej funkcii v mene *králik vratič*). Prirodzene, že pri botanických menách utvorených príponou *-č* od slovesných základov nemožno uvažovať o motivácii činnosťou v rovnakom zmysle ako pri zoologických menách.

Skupinu mien s príponou *-ec* reprezentujú mená motivované podobnosťou živočíchov, ich telesných orgánov s bežnými predmetmi, napr. *vejárovce, perlovec, paličkovec, vreckovec, dúhovce, ryhovce*, ďalej podobnosťou s inými živočíchmi, napr. *priadkovec, červce*. Do tejto skupiny patria aj mená motivované potravou alebo miestom výskytu (*špargľovec*), mená motivované sfarbením živočicha (*sivkavec*) a napokon mená motivované pohybom (*bežec, váhavec, krútnavec*). Meno *pižmavec* je motivované vôňou pižma. Patria sem aj zložené mená *hrotokridlovec* a *bielopásavec*.

Spomedzi botanických mien utvorených príponou *-ec* sú významne zastúpené mená motivované podobnosťou s konkrétnou rastlinou, ktorej meno je v základe, napr. *ľuľkovec, tisovec, vstavačovec, vavrínovec, šípovec, svibovec, starčekovec, smrekovec, jarabinovec, imelovec, brestovec* a i. Značné kvantitatívne zastúpenie majú mená utvorené podľa vlastností vyjadrených v adjektívnom základe: *plesnivce, kučeravec, chrumkavec, chrastavec, chlpkavec, červenavec, prstnatec, krídlatec, bradatec, ježatec,*

rožkatec. Menšiu podskupinu zastupujú mená, v ktorých základe sú odborné názvy z okruhu terminológie botanickej morfológie: *klasovec, steblovec, hľuzovec, pupenec, listnatec*. Zloženiny s príponou *-ec* reprezentujú mená *dvojzubec, sivovlasce*. Celkovo možno povedať, že aj v zoologickom aj botanickom názvosloví sú mená utvorené príponou *-ec* veľmi početné a že v prevažnej miere sú to mená motivované podobnosťou v širokom zmysle.

Viacere zoologické mená s príponou *-ec* ukazujú, že v ich rámci je potrebné vydeľovať varianty na *-avec* a *-ovec*. Na jednej strane stoja totiž mená *stužkavec, riasavec* a i., na druhej strane mená *vreckovec, voškovec*. Mená typu *voškovec* sú motivované podobnosťou s jedincom, ktorého meno je v základe. Mená typu *riasavec* sú deadjektíva a ich motiváciou je kvantita toho, čo sa pomenúva základovým slovom, z ktorého je na prvom stupni odvodzovania utvorené adjektívum (*riasa* → *riasavý* → *riasavec*). Plurálové podoby mien utvorených príponami *-avce, -ovce* sa používajú na tvorenie pomenovaní vyšších systémových jednotiek, pričom ide o rovnakú sémantickú diferenciáciu ako pri rodových menách: z úzkeho odborného rámca preniká už toto rozlišovanie aj do širšej praxe, napr. do školských učebníc, v ktorých sa používajú podoby *obručkavce, mnohoštetinavce, klepietkavce* oproti podobám *hlístovce, kôrovce, žiabrovce, opaskovce*. Od mien typu *riasavec*, v ktorých významovom spektre je kvantitatívny prvok, treba odlišovať mená typu *váhavec*, kde sú základom deverbatívne prídavné mená s významom náklonnosti k vyjadrovanej činnosti.

Príponou *-ík* sú v zoologickej nomenklatúre utvorené mená motivované rozmerom, resp. veľkosťou (*drobník*), pohybom (*svižník, plavčík*), výskytom v istom areáli (*potočník*), podobnosťou s iným jedincom (*smrtník*). Mená *podobník, súmračník, potemník* a i. poukazujú na motivačnú rozmanitosť pri tvorení mien s príponou *-ík*. Z botanických mien patria sem mená *ostrik, prerastlík, škripík, kokorík*.

Zoologické mená utvorené príponou *-ník/-ovník* sú motivované miestom výskytu, resp. potravou (*kórnik, ľaliovník*) a pohybom (*potápník*). Pri botanických menách je motivácia pestrejšia. Veľmi častá je motivácia podobnosťou s rastlinným jedincom, ktorého meno je v základe (*žerušík, ľaničník, rakytník, šachorník, chvojník, ľubovník, imelovník, rutovník*), motivácia vzťahom k živočíchovi, ktorého meno je v základe (*srnovník, žabník, včelník, lastovičník, kamzičník, kocúrnik, bocianník, muchovník, vražcovník, ploštičník, voškovník*), motivácia telesným orgánom, ktorému sa rastlina alebo jej časť podobá alebo na ktorého liečenie sa používa (*mechúrnik, srdcovník, pečenočník, pľúčník*; zdá sa, že sem možno zaradiť aj meno *bedrovník*). Pomerne častá je motivácia miestom výskytu (*skalník, kalužník, kríčník, piesočník*), ako aj motivácia podobnosťou rastliny alebo jej časti s najrozmanitejšími predmetmi a vecami (*jazyčník, kopytník, črievičník, kotvičník, zvonovník*). Zriedkavejšia býva motivácia istým

vzťahom ku kovu, ktorého názov je v základe (olovník, železník). Motivačnú pestrosť botanických mien utvorených príponou *-ník* dokresľujú mená *farbovník, deväťorník, túžovník, udatník, rojovník, rozhodník, plamenník, povojník, prasatník, pupkovník*, ako aj kompozitá *dvojtvárník, blanolistník*.

Mená utvorené príponou *-oň* sú zriedkavé, pričom motiváciou je vlastnosť pomenovaná v adjektívnom základe: *jasoň, krasoň, zlatoň, tvrdoň*.

Mená s príponami *-oš, -eň, -ín, -ok* sa vyskytujú len jednotlivo — v zoologickom mene *pestroš* a v botanických menách *ostreň, tavolín, pochybok*.

Príponou *-ka* je utvorený veľký počet zoologických a botanických mien. Prípona *-ka* sa pripája k neodvodeným slovám (zo skupiny zoologických mien sú to napr. *strapka, skočka, májka*, z botanickej nomenklatúry *mliečka, močiarka* a i.), častejšie sú však prípady prechýľovania od skutočných alebo potenciálnych mužských mien utvorených rozličnými príponami. Príponu *-ár/-iar* možno vydeliť v zoologických menách *vlnárka, pieskárka, hrebenárka, stromárka, kvetárka, hnojárka, muchárka, murárka, hubárka, bahniarka, periarka, hrčiarka, piliarka, zrnárka, mäsiarka, korčuľárka, kapčiarka, chrobačiarka, dutinárka*. Botanické mená reprezentujú mená *kraviarka, krpčiarka, psiarka* a i. Motivácia pomenovania je zhodná s menami na *-ár/-iar*.

Prechýľovaním sú utvorené aj mená *snovačka, predkopáčka, sivonka, plavúnka*, v ktorých sa vydeľujú prípony *-č, -áč, -oň, -úň*.

Prípona *-avka* sa využíva v obidvoch nomenklatúrach, najčastejšie sa pripája k adjektívam vzniknutým na prvom stupni odvodzovania zo slovík, zriedkavejšie k iným adjektívam, napr. *behavka, hrabavka, blyšťavka, bodavka, bzikavka, mihotavka, kutavka, štípkavka; trňavka, čierňavka, belavka, fúzavka* atď. Botanickú nomenklatúru zastupujú mená *rezavka, objímavka, lepkavka, lámavka, jagavka, hluchavka, modravka, bledavka* atď. Mená utvorené príponou *-avka* sú motivované pohybom alebo činnosťou (*behavka, bodavka*), sfarbením (*čierňavka*), morfológickými vlastnosťami (*fúzavka*).

Pri menách s príponou *-ivka* je analogická situácia ako pri menách utvorených príponou *-avka*. Mená *bránivka, vrtivka, bzučivka, krúživka, smúťivka* patria do zoologickej nomenklatúry, mená *šedivka, páľčivka, razivka* do botanickej nomenklatúry.

Mená s príponou *-atka* sú utvorené od adjektív s príponou *-atý*, ktorými sa vyjadruje vlastnosť (spravidla vo veľkom množstve) toho, čo sa pomenúva základovým substantívom. Zo zoológie sú to napr. mená *chocholátka, žilnatka, sietnatka*, z botaniky *šupinatka, fúzatka, bublinatka*. Inú motiváciu — spravidla motiváciu podobnosťou s vecou, ktorej názov je v základovom substantíve — majú botanické mená *hrebenatka, šidlatka*. Botanické meno *kosatka* možno pokladať za prechýlenú podobu od mena *kosatec*.

Prípona *-ačka* sa vo väčšom rozsahu využíva na tvorenie zoologických

mien. Hoci sa táto prípona bežne uplatňuje najmä pri tvorení názvov deja a názvov nástrojov od slovík (typ *zabíjať* → *zabíjačka*, resp. *mlátiť* → *mlátačka*), pri tvorení zoologických mien sa pripája k neslovesným základom: *čelnačka, zubačka, hlavačka, chlpačka, rohačka, kyjačka, vlnačka*; slovesný základ je v mene *vijačka*. Motiváciou mien utvorených príponou *-ačka* sú morfológické vlastnosti (*zubačka, chlpačka, rohačka*), miesto výskytu (*vlnačka*), činnosť (*vijačka*). Botanické meno utvorené príponou *-ačka* je meno *chocholačka*.

Mená s príponou *-anka/-ianka* sú bežné v botanických názvoch. Motiváciou pomenovania býva miesto výskytu (*vodnianka*), účel (*očianka*); patria sem ešte mená *soľanka, riečňanka* a i.

Prípona *-aňa* patrí medzi menej využívané prostriedky akiste preto, že mnohé slová z bežnej slovnej zásoby utvorené touto príponou sú štylisticky silno príznakové (*hlupaňa, strapaňa* a i.). Možno uviesť zoologické meno *dľahaňa* a botanické meno *chlpaňa*. V prvom prípade je motiváciou pomenovania veľkosť tela, v druhom prípade morfológická vlastnosť.

Prípona *-enka/-ienka* je častejšia v botanických menách. Utvorené sú ňou mená motivované farbou, resp. leskom (*striebrenka*), miestom výskytu (*skalienka, snežienka, bahienka, kamienka*), obdobím vegetácie (*jesienka*), morfológickými vlastnosťami (*hriebienka*) a rozličnými ďalšími pomenovacími stimulmi (*tubienka, kosienka*). Zo zoologických mien je to meno *vretienka* (analogicky ako pri mene *vretienočka* možno predpokladať motiváciu pohybom, ale nemožno vylúčiť ani motiváciu podobnosťou) a meno *podenka* (žije len niekoľko hodín, resp. niekoľko dní).

Mená s príponou *-ička, -nička* sú dobre zastúpené v obidvoch názvosloviach. Zo zoologických mien patria sem mená motivované sfarbením alebo leskom (*pestrička, blyštička*), tvarom tela (*okruhlička*), morfológickými vlastnosťami (*štítnička*), miestom výskytu (*podkôrnička, podbrežnička, snežnička*). Z botanických mien možno uviesť mená *silička, štíhlička, kyslička, ostrička, mednička, smolnička, bahnička, vratička* a i.

Mená s príponou *-ica, -nica* sú hojné v obidvoch nomenklatúrach. V zoologickej nomenklatúre sú touto príponou tvorené mená motivované podobnosťou s inými jedincami (*mušica, kôrovica, morica*), farbou (*pestriča*), morfológickými vlastnosťami (*obrubnica*), podobnosťou s vecami (*ihlica*), resp. rozličnými inými vlastnosťami (*zákernica*). Motiváciu podobnosťou s rastlinnými jedincami a vecami materiálneho sveta vidno v botanických názvoch *hrušnica, vrbica, žerušnica, metlica*, motivácia morfológickými vlastnosťami je v názvoch *tučnica, chrastica, ostrica*, motivácia miestom výskytu (stanovištom) je zreteľná v menách *piesočnica, hôľnica, blatnica* a napokon rozmanité iné vlastnosti sú motívom pomenovania v menách *nadutica, rozhodnica, medunica, veternica, mesačnica*.

Príponou *-ina* sú utvorené iba botanické mená (*kukučina, jastrabina, sitina, hlošina, škripina, palina, šašina*). Je zrejmé, že prípona *-ina* nemá v týchto prípadoch funkciu vyjadrovať hromadnosť, ako je to v názvoch

typu *dubina* (= dubový porast), lež pomenovať jednotlivinu spravidla na základe podobnosti.

Mená s príponou *-ovka* sú silno zastúpené v obidvoch nomenklaturách, pričom v zoologickej nomenklatúre je táto prípona prostriedok najmä na vyjadrenie podobnosti s inými živočíchmi, rastlinami alebo predmetmi, napr. *trúďovka*, *komárovka*, *cibuľovka*, *člnovka*, *pílovka*, *štíťovka*. Pravda, touto príponou sa zachytávajú aj iné vlastnosti živočíchov. Vyskytuje sa napr. v menách motivovaných parazitizmom (*netopierovka*), miestom výskytu (*kútovka*) a rozličnými inými vlastnosťami (*mramorovka*, *sedlovka* a i.). Z botanických mien sem patria mená *ryžovka*, *senovka*, *astrovka*, *machovka* (v týchto menách ide zrejme o vyjadrenie nejakého vzťahu k rastline, ktorej meno je v základe, spravidla o zachytenie podobnosti), *tôňovka* (predpokladá sa motivácia miestom výskytu), *loptovka* (motivácia podobnosťou s konkrétnou vecou), *gáľovka*, *voskovka*, *glejovka*, *medovka* (motivácia rozličnými vlastnosťami — vôňou, chuťou a pod.). Osihotené je zložené meno *dvojradovka* a dedikačné meno *linnéovka*.

Prípona *-uľa* je v obidvoch nomenklaturách málo využívaný prostriedok. V zoologickej nomenklatúre sú touto príponou utvorené mená *meduľa* (motivácia potravou), *brvuľa* (motivácia morfológickými vlastnosťami), *splošťuľa* (motivácia tvarom tela). Botanickú nomenklatúru reprezentujú mená *bleduľa*, *mäkkuľa*.

Podobne ako prípona *-uľa* aj prípona *-uša* sa využíva málo. Zoologické mená utvorené príponou *-uša* sú *bystruša* (motivácia pohybom) a *cifruša* (motivácia farebným vzhľadom), v botanickej nomenklatúre *mäčkuša*.

V menách s príponami *-ucha*, *-ota*, *-yňa* (*halucha*, *režucha*, *milota*, *hlohyňa*, *mukyňa*) možno síce vydeliť konkrétne prípony, slovotvorná štruktúra a význam sú však zreteľné iba v menách *hlohyňa*, *milota*. Motivácia mien *režucha*, *halucha*, *mukyňa* je zo synchronného hľadiska nejasná.

Osihotené sú mená *repča* a *zanovät*, ktorých slovotvorná štruktúra je takisto nezreteľná.

Istý počet botanických a zoologických mien je utvorený predponami, napr. predponou *pa-*. Zo zoologických mien utvorených touto predponou sú to mená *pavoš*, *patipuľa*, *pakomár* (predponové tvorenie), *pakomárik*, *pakôrnik*, *pahrčiarka* (predponovo-príponové tvorenie), z botanických mien sú to napr. mená *pamajorán*, *pajaseň*, *pagaštan*, *pafialka*, *papyštek*, *parasca*, *pasmrekovec*.

Predpona *pa-* je jeden zo slovotvorných prostriedkov na zachytenie a vyjadrenie podobnosti pomenúvaného jedinca s iným blízkym jedincom. V zoologickom a botanickom názvosloví sa teda pri predpone *pa-* uplatňuje významový prvok „podobnosť“ na rozdiel od významového prvku „nepravosť“, známeho v niektorých slovách z neterminologickej slovnej zásoby (napr. *paveda*, *pavedec*, *pafilozof* a i.).

Podobné postavenie má aj predpona *pra-*, rozdiel je však v miere jej využitia. Doložená je napr. v zoologickom mene *pravčela*.

Popri hojne využívanej predpone *pa-* sú bežné aj mená utvorené inými predponami. Ide napospol o mená utvorené sufixáciou, najmä predponovo-príponovým spôsobom. Tento typ zastupujú mená *poskočka*, *podkopáček*, *spriadač*, *potemník*, *podkôrnik* a i.

Menšia skupina mien vznikla skladaním. Ide o zloženiny *drevokaz*, *lykokaz*, *moľokaz*, *byľomor*, *plodomor*, *kôrohľad*, *krytohľad*, *črvotoč*, *drevotoč*, *vodomil*, *hnilobožrút*, *chrbtoplávka* atď. Zloženiny typu prídavné meno + podstatné meno zastupujú mená *ostročiarka*, *ploskonôžka*, *zlatočka*, typ podstatné meno + podstatné meno napr. meno *lykožrútik*. Formu takejto zloženiny má aj meno *ucholák* s nejasnou motiváciou. Zloženiny sa používajú aj na tvorenie botanických mien: *nahokvetec*, *slanobyľ*, *sklenobyľ*, *zlatobyľ*, *slanorožec*, *vodomor*, *lomíkameň*, *jedhoj*, *ježohlav*, *myšojed*, *ostrokvet*, *ostrolist*, *ostroplod*, *dvojzubec*.

Veľká potreba rodových mien sa v istom rozsahu uspokojuje preberaním a adaptáciou latinských vedeckých mien: *apódia* (súvisí so starším latinským menom rodu *Apoda*), *askalafus* (adaptácia lat. *Ascalaphus*), *adéla* (lat. *Adela*), *drozofila* (lat. *Drosophila*), *tipuľa* (lat. *Tipula*) a i.; z botanickej nomenklatúry patria sem napr. mená *magnólia* (lat. *Magnolia*), *kalýkant* (*Calycanthus*), *forzítia* (*Forsythia*), *veronika* (*Veronica*) a i.

V botanickej nomenklatúre jestvuje niekoľko mien, ktoré majú črty deverbatívnych substantív (*rozpuk*, *posed*, *požlt*, *pokrut*), na využitie paradigmy ako slovotvorného prostriedku poukazujú botanické mená *povoja* a *záraza*.

Charakteristickou črtou obidvoch nomenklatur je používanie deminutívnych podôb mien a utváranie slovotvorných hniezd. Je však otázka, či všetky mená, ktoré majú podobu deminutív, treba chápať ako deminutíva. Nesporné sú prípady, keď deminutívum má svoj nezdobený náprotivok, napr. v zoologickej nomenklatúre *švábik* oproti *šváb*, *roháčik* — *roháč*, *včielka* — *včela*, *cikádočka/cikádka* — *cikáda*, *mušička* — *mušica*, *piliáročka* — *piliarka*, *trávoček* — *trávovec*, *zelenáčik* — *zelenák*, resp. v botanickej nomenklatúre *blatnička* — *blatnica*, *plesnivček* — *plesnivec*, *ibištek* — *ibiš*, t. j. prípady, keď jestvujú živočíšne a rastlinné jedince majúce v mene ten istý slovotvorný základ, ale odlišujúce sa veľkosťou. Pri zoologických menách *tľapkáčik*, *nosáčik*, *utekáčik*, *nosánik*, *okánik*, *dĺhánik*, *chlpánik*, *drevárík*, *listárík*, *hubárík*, *hrobárík*, *mlynárík*, *vrzúnik*, *plochuľka*, *dobruška*, *černuška* atď., ako aj pri botanických menách *hlaváčik*, *ustaváčik*, *bradáčik*, *kosáčik*, *mečík*, *medvedík*, *žltuška* atď., ktoré nezdobené náprotivky nemajú, sufix nemá deminutivizačnú funkciu, ale vystupuje skôr ako slovotvorný formant — podobne ako v úlohe formantu veľmi často vystupuje paradigma.

Utváranie slovotvorných hniezd je výraznejšie v botanickej nomenklatúre, kde vo viacerých prípadoch vznikli bohaté hniezda, napr. *mlieč*, *mliečivec*, *mliečka*, *mliečnik*; *ovos*, *ovsec*, *ovsica*, *ovsiha*, *ovsík*; *horec*, *horček*, *horčica*, *horčičník*, *horčinka*; *šachor*, *šachorec*, *šachorček*, *šachorinka*, *ša-*

chorník atď. Keďže sa v každom prípade pomenúva iný jedinec, je jasné, že nemôže ísť o polyformantnú synonymiu. Takéto prípady ukazujú, ako sa nedostatok rodových mien úspešne prekonáva využívaním prípon.

Dalšou spoločnou črtou zoologickej a botanickej nomenklatúry je využívanie zoologických mien ako slovotvorných základov na utvorenie botanických mien a naopak, a najmä pri zoologických menách častá antropomorfizácia. Ako doklad možno uviesť botanické mená *srnovník*, *žabník*, *lastovičník* alebo zoologické mená *ľaliovník*, *vrbinár*, *viniciar*, *trávovček*, *stromárka*, *tŕňavka*. Na tvorenie zoologických mien sa využívajú popri menách konkrétnych rastlín aj všeobecné botanické mená, ako aj názvy z okruhu botanickej morfológie. Možno tu hovoriť o istom type transterminologizácie. Jej čistý typ predstavuje meno *černuška* vyskytujúce sa v obidvoch nomenklatúrach.

Antropomorfizmus je osobitne zreteľný najmä v menách utvorených príponami *-ec*, *-ár*, *-árka/-iarka* (bežec, smoliar, murárka), ale aj v menách utvorených ďalšími príponami (*okáň*, *potápnik*).

Repertoár slovotvorných prostriedkov je v zoologickej a botanickej nomenklatúre v podstate ustálený. Vývin v týchto nomenklatúrach nespočíva v prudkom narastaní nových prvkov (nové je napr. funkčne odchodné využívanie prípon *-ovec*, *-avec* a zavádzanie prípon *-tvaré*, *-vidné* a i. — Masár, 1985, s. 322—323), ale skôr vo využívaní jestvujúcich prvkov v rozličných funkciách. Napr. prípona *-ár* sa používa v menách motivovaných podobnosťou s vecou (*kyjaničkár*), potravou (*zrniar*, *zdochlinár*), stanoviskom (*vrbinár*) atď. Z toho vidieť, že rozmanitá funkčná zafarbenosť slovotvorných prostriedkov je zviazaná s motiváciou pomenovania.

Ustálenosť repertoáru slovotvorných prostriedkov však neznamená, že tu niet nijakého pohybu a zmien. Na zoologickej nomenklatúre sa dá ukázať, že napr. viaceré zložené mená sa nahradili domácimi menami utvorenými príponou (*zrnojed* → *zrniar*, *kľukoroh* → *tvrdoh*, *dlhonártník* → *skočka*) alebo adaptovanými vedeckými menami (*valihnoj* → *skarabeus*). Zmenili sa aj mená utvorené neústrojne, zriedkavými, expresívnymi a podobnými prostriedkami (*bodalka* → *bodavka*, *nosáčik* → *nosárik*, *liskava* → *liskavka*, *krasec* → *krasoh*, *hrebeňula* → *hrebenárka*), mená s nejasnou motiváciou sa nahradili významovo priesačnými menami (*kudlanka* → *modlíčka*, *mandelinka* → *liskavka*, resp. *pásavka*). Nie je však zriedkavé ani nahrádzanie ústrojne utvoreného mena iným náležite utvoreným menom, napr. *kvetovka* → *kvetárka*, *hrebeňovka* → *hrebenárka*, *kožušník* → *kožiar*, *kôrovec* → *podkôrník*, *blchovec* → *skočka*, *bojazlivec* → *váhavec*, *osikovník* → *vrzúnik* a pod. Za týmito zmenami treba vidieť odborné vecné dôvody. Napr. menom *kvetárka* sa zreteľnejšie vyjadruje vlastnosť vyhľadávať kvety, teda istá dynamická vlastnosť, ako menom *kvetovka* implikujúcim skôr statické vlastnosti (podobnosť, pestrosť atď.).

Bez pohybu nie je ani botanická nomenklatúra. Ten sa veľmi zreteľne

odráža v publikácii Slovenské botanické názvoslovie (1986), v ktorej sú oproti Slovenskej botanickej nomenklatúre (1954) viaceré zásadné zmeny. Patrí medzi ne odstránenie všetkých binomických názvov rodov. Táto zmena sa opiera o nomenklatorické pravidlo, podľa ktorého názvy rodov majú byť jednoslovné, a zasiahla viaceré všeobecne známe, dávno ustálené a dlhodobo používané názvy. Pri zavádzaní tejto zmeny sa prejavuje zreteľná tendencia zachovať kontinuitu medzi starším dvojslovným a novým jednoslovným názvom, a to preberaním motivácie pomenovania alebo aj konkrétnych pomenovacích prostriedkov zo starších názvov, ako ukazujú dvojice *materina dúška* → *dúška*, *pastierska kapsička* → *kapsička*, *stračia nôžka* → *stračonôžka*. Je prirodzené, že takto sa nepostupovalo v každom prípade, a tak jestvujú zmeny typu *myši chvost* → *rebríček*, pri ktorých ide aj o novú motiváciu pomenovania, aj o stratu kontinuity so starším názvom. V dôsledku spomínaného priamočiareho uplatňovania nomenklatorického pravidla pribudla do novej botanickej nomenklatúry vrstva zloženín so zvieračimi adjektívami (*stračia nôžka* → *stračonôžka*), ako aj zloženiny typu *vtákonoha*, *vajcoplodka* a i.; obidvoje sa pociťujú ako nezvyčajné.

Dalšia závažná zmena je v tom, že na pomenovanie systémovej jednotky rad sa zaviedla jednotná prípona *-tvaré* a ustúpilo sa od prípony *-kveté*. Názvy *cistokveté*, *zvončekokveté*, *makokveté* a i. majú v novej botanickej nomenklatúre podobu *cistotvaré*, *zvončekotvaré*, *makotvaré*. Ustúpilo sa aj od pomenovacieho typu *cesnak orešec* a druhové názvy sa zásadne realizujú len adjektívami (*cesnak orešec* → *cesnak orešcový*, *jahoda trávnicová* → *jahoda trávnicová*). V niekoľkých prípadoch sa namiesto adaptovaného latinského názvu ustáľuje názov utvorený z domácich pomenovacích prostriedkov (*blakstómia* → *žltavka*, *wolfia* → *drobulka*), ale jestvujú aj prípady, keď sa cudzí adaptovaný názov nahradil iným cudzím adaptovaným (*buxus* → *krušpán*, *pelargónia* → *muškát*). Zaujímavé zmeny nastali aj v ďalších jednotlivých prípadoch, napríklad v názve dobre známej liečivej rastliny, ktorého staršia podoba je *rumanček pravý*, terajšia podoba *rumanček kamilkový* (*kamilka*). Je pravdepodobné, že takúto zmenu si vyžiadala okolnosť, že sa ustáľil nový latinský názov (pôvodne *Matricaria chamomilla*, teraz *Matricaria recutita*). V súvislosti so zoologickou a botanickou nomenklatúrou je v poľnohospodárskej a ochranárskej praxi, vo výskume, ale aj v najširšej verejnosti najväčší záujem o názvy príslušníkov rodu a druhu, t. j. o jedince z najnižších jednotiek systému.

Názvami (menami) jedincov patriacich do istého rodu sú podstatné mená v nom. sg. a v prevažnej väčšine substantíva mužského alebo ženského rodu, názvy stredného rodu sú v obidvoch nomenklatúrach zriedkavejšie; pomenovanie rodu sa vyjadruje mononomicky: *vrťivka*/Tripeta, *syrárka*/Piophilis; *ploskáčik*/Lithocolletis, *hnílobožrút*/Lonchaea, *králik*/Chrysanthemum, *podbelica*/Homogyne, *palina*/Artemisia; *šídlo*/Brachytron; *proso*/Panicum.

Názvy jedincov patriacich ku konkrétnemu druhu sú binomické a tvoria sa tak, že sa k rodovému menu pridáva spravidla adjektívny postponovaný prívlastok: *vertivka kvetná*/Tripeta onotrophes, *syrárka drobná*/Piophila casei, *ploskáčik jabloňový*/Lithocletis blancardella, *hnilobožrút hnedokrídly*/Lonchaea fumosa, *králik makovitý*/Chrysanthemum coronarium, *podbelica alpská*/Homogyne alpina, *palina strapatá*/Artemisia laciniata.

Viacere motivačné prvky sú spoločné pre botanickú i zoologickú nomenklatúru, napr. farba (sfarbenie) tela alebo jeho časti: *havran čierny*, *žeriav popolavý*, *žltouchvost hôrny*, *pŕhlaviar čiernohlavý*; *mrlik zelený*, *mrlik červený*, *gília trojfarebná*, *kamienka pestrá*, *ostreň počerný*. Ako vidieť z uvedených názvov, motivácia farbou (sfarbením) sa realizuje rozlične: v rodovom mene (*žltouchvost*) alebo v druhovom mene (*mrlik červený*) a okrem toho sa so zreteľom na vecné súvislosti zachytáva sfarbenie celého tela (*havran čierny*, *mrlik zelený*) alebo len jeho časti (*pŕhlaviar čiernohlavý*). Druhovými menami typu *pestrý*, *trojfarebný*, *rôznofarebný* sa motivácia farbou vyjadruje veľmi všeobecne, teda bez zachytenia konkrétnych farieb, menami typu *žltkastobiely*, *sírovožltý*, *tmavočervený*, *černastý*, *počerný*, *černejúci*, *pomarančový*, *purpurový* atď. sa zasa zachytávajú typy farieb, ich intenzita alebo rozličné jemné farebné odtiene a kombinácie.

Podobne ako motivácia sfarbením je pre obidve nomenklatúry spoločná motivácia tvarom a vzhľadom tela alebo jeho častí. Medzi takto motivované zoologické názvy patria napr. *potápač kučeravý*, *laďovka dlhochvostá*, *komba krátkoprstá*, *medveď pyskatý*, medzi botanické názvy napr. *mrlik hlavatý*, *kochia chlpatolistá*, *sivovlasec rožkatý*, *mrlik figolistý*. Tvar a vzhľad tela alebo jeho častí sa nezachytáva iba druhovými menami, ale najmä v zoologickej nomenklatúre (napr. mená hmyzu) aj rodovými menami, ako sú *vretienka*, *chocholačka*, *vejárovec*, *okanka*, *pílovka*, *šidlovka* a i. Mnohé mená tohto typu sú utvorené na báze motivačnej formuly podobnosti „vec y podobná veci x“ (Horecký, 1982, s. 202).

Napokon pre obidve nomenklatúry je spoločná aj motivácia miestom výskytu a bližším zemepisným určením: *myšiak hôrny*, *dážďovník skalný*, *jaguár americký*, *štrkáč texaský*; *palina prímorská*, *starček barinný*, *kamzičník rakúsky*, *králik indický*. Vo funkcii druhových mien sú v týchto prípadoch časté adjektíva *poľný*, *púšľový*, *stepný*, *džungľový*, *krovinný*, *horský*, *potočný*, *poriečny*, *barinný*, *lesný*, *hájny*, *úbočový*, *roľný*, *vodný*, *morský*, *dúbravový*, *múrový* atď., ako aj adjektíva utvorené od názvov svetadielov, morí, riek, hôr, horstiev a pod.

Prirodzene, že vzhľadom na podstatné rozdiely v štruktúre rastlinného a živočíšneho tela, vzhľadom na možnosť živočíchov pohybovať sa, prijímať potravu a podobne je v zoologickej nomenklatúre repertoár motivačných prvkov bohatší a neraz aj celkom odlišný ako v botanickom názvosloví. Pri druhových menách živočíchov sa ako motivácia pomenovania používa

potrava, a tak živočíchy živiace sa hmyzom, rybami, vajcami a podobne sú *hmyzoožravé*, *rybožravé*, *vajcožravé*, živočíchy živiace sa rastlinami majú ako druhové meno vzťahové adjektívum utvorené od mena rastliny či stromu, ktoré požírajú alebo na ktorých parazitujú; v tejto súvislosti sa vyskytujú adjektíva ako *čerešňový*, *smrekový*, *smrekovcový*, *paprado-vý*, *cibuľový*, *ľubovníkový* atď. Takýto motív pomenovania sa hojne využíva pri ustaľovaní mien hmyzu. Ďalším motívom pomenovania môže byť napr. vernosť stanovištu, hlas/zvuk, ktorý živočích vydáva, pohyb, cudzopasníctvo na iných živočíchoch, a vtedy sa na pomenovanie používajú adjektíva *sťahovavý*, *prelietavý*, *škriekavý*, *vznášavý*, *osí*, *včelí*, *jele-ní*, *ľudský* a i.

Popri vzťahových adjektívach rozličného typu sa používajú ako druhové mená aj prídavné. Tie sú oveľa častejšie v botanickej nomenklatúre, kde bývajú druhovým menom prídavná *zanedbaný*, *křížený*, *skřížený*, *zria-sený*, *stiahnutý*, *vystupujúci*, *prečisťujúci* a mnohé iné (niektoré z nich prechádzajú medzi prídavné mená; pozri s. 213). Okrem toho sa špeciálne pre botanickú nomenklatúru ustálili ako druhové mená rozličné zložené adjektíva, napr. *veľkolistý*, *dlholistý*, *okružľolistý*, *končistolistý*, *dlhotf-ňový*, *krátkotyčinkový*, *trojlístý*, *osemtýčinkový* a i., utvorené na báze morfológických osobitostí rastlinných jedincov alebo podľa počtu konkrétnych orgánov rastlinného tela. Spomedzi zložených adjektív ako druhových mien treba osobitne upozorniť na typ *hľavnikolistý* utvorený na základe porovnávania (= majúci listy ako hľavník). Ide o typ reprodu-kovaný vo veľkom rozsahu, pretože umožňuje porovnávanie a pripodobňovanie listu konkrétneho jedinca k veľkému počtu rastlín (porov. *roz-marínolistý*, *kocúrnikolistý*, *dúškolistý*, *jaseňolistý* atď.). Do tejto skupiny druhových mien patrí aj typ so starším formantom *-kvetý*, ktorého sa najnovšia nomenklatúra vzdala (pozri s. 69), ďalej zloženiny s časťou *-se-menný*, *-kláskový*, *-klasý*, *-steblový*, *-plodý*, *-nosný*. Takto utvorenými adjektívami sa odborná slovná zásoba rozrastá veľmi intenzívne, ale väčšina z nich je použiteľná iba na špecifické pomenúvacie ciele v príslušných odboroch a nepreniká do vrstvy bežných slov. V zoologickej nomenklatúre sú paralelou uvedených druhových mien adjektíva *červenohlavý*, *krátkosrstý*, *striebročelý*, *krátkobruchý*, *čiernooký* a i.

Popri vzťahových adjektívach, prídavných a zložených adjektívach bývajú druhovými menami aj substantíva: *chrúst mlynárik*, *chlpačka čiernorítka*, *bzikavka slepoočka*, *balanus hubkár*; *reďkev ohníca*, *karfiol repka*, *prílbica jedhoj*, *ľuľok baklažán*. Aj od tohto typu najnovšia nomenklatúra ustúpila; sú to tzv. prístavkové prívlastky (porov. Oravec — Bajžíková, 1982, s. 131), ktoré v slovenčine nepredstavujú osihotený, výlučný ani nový spôsob vyjadrovania determinácie, preto za zdržanlivým postojom k nim, resp. za ich programovým odsúvaním treba hľadať iné ako jazykové motívy. Do tejto skupiny sa organicky včleňujú aj mnohé exotické názvy prevzaté a adaptované spravidla z vedeckých latinských mien, napr.

lemur makako/Lemur macaco, *lemur katta*/Lemur catta, *indri babako*/Indri brevicaudatus. Pri názvoch cudzokrajných živočíchov (tzv. exotov) je preberanie a adaptácia latinských mien bežná aj v inojazyčných nomenklatúrach. Neznačí to však, že by druhové meno exota malo mať iba formu prístavkového prívlastku. Aj pri exotoch sa podobne ako pri domácich jedincoch používajú ako druhové mená aj adjektíva (porov. *agu zlatý*, *ka-bar pižmový*, *nilgau pestrý*, *kahan nosatý*, *kengura veľká*; *baobab dlaňovitý* atď.).

Osobitný typ druhových mien reprezentujú posesívne adjektíva utvorené od osobných vlastných mien: *zebra Gréviho*, *kaloň Edwardsov*, *kengura Bennetтова*; *štiav Steinov*, *mrliček Klinggraeffov*, *slez Zoernigov* (tak v botanickej nomenklatúre z r. 1954). Ani tento typ mien sa neodporúča tvoriť (Matoušek — Hensel, 1982, s. 39). Dôvod je zrejmý v tom, že osobnými menami sa nevystihuje nijaká vlastnosť pomenúvaného živočíšneho alebo rastlinného jedinca, na ktorej sa zakladá pomenúvanie pri absolútnej väčšine rastlín a živočíchov.

Najnižšou jednotkou systému je poddruh. Mená v rámci tejto kategórie sú trinomické, pričom prvé meno je rodové, druhé druhové a tretie poddruhové. Poddruhové mená sú zvyčajne motivované geografickým výskytom (*škorec obyčajný stredoeurópsky*, *topoľ čierny americký*), výraznými znakmi (*jelení jazyk celolistý*) a napokon aj v rámci tejto systémovej jednotky sa výnimočne uplatňujú dedikačné mená (*zebra kvaga Chapmanova*, *zebra kvaga Grantova*). Uvedené rodové, druhové a poddruhové mená ukazujú, že botanická a zoologická nomenklatúra má veľa zhodných vlastností. Jednou z ďalších spoločných vlastností je to, že rastliny a živočchy sa zaraďujú do umelého systému, ktorého tvorcom je švédsky lekár a biológ K. Linné. Základnými jednotkami tohto systému sú ríša, kmeň, trieda, rad, čeľaď, rod, druh, forma (porov. Kříž, 1973, s. 99). Pred každú takúto jednotku sa môže zaradiť ďalšia, pričom sa jej názov tvorí pridaním predpony *pod-* (*sub-*) k základnému názvu; v zoologickom systéme sa okrem tejto predpony používajú aj ďalšie slovotvorné prostriedky, napr. predpony *nad-*, *infra-* (*nadčeľaď*, *infratrieda*, *infrarad*) a uplatňujú sa aj ďalšie jednotky, napr. oddelenie, okruh, skupina, ktoré nemajú vždy latinskú paralelu, čo poukazuje na pružné dotváranie systému v konkrétnych podmienkach. Doktoré z nich, napr. oddelenie, sa používajú aj v botanickej nomenklatúre.

Ďalšia spoločná črta zoologickej a botanickej nomenklatúry je v tom, že na zhrňujúce pomenovanie príslušníkov základných jednotiek umelého systému sa používajú formálne zhodné prostriedky, napr. pomenovania pri vyšších jednotkách systému sú jednoslovné (mononomické) a v zásade majú plurálovú formu; (zool.) kmeň: *bičkovce*/Flagellata, rad: *cicavky*/Suctorida, trieda: *slnčkovce*/Heliozoa, oddelenie: *brvavce*/Cytoidea; (bot.) kmeň: *huby*/Myxophyta, trieda: *prasličky*/Equisetopsida, *chvojníky*/Gnetales a pod. Pravdaže, princíp mononomickosti sa neaplikuje mechanicky.

Jestvuje niekoľko kmeňov rias pomenovaných binomicky: kmeň *riasy zlatisté*/Chrysophyta, kmeň *riasy zelené*/Chlorophyta atď. Na porušenie princípu mononomickosti sú tu zreteľné vecné dôvody. Ale tam, kde takýchto dôvodov niet, kvalifikujú sa iné než mononomické zhrňujúce názvy príslušníkov vyšších jednotiek systému ako nevhodné, napr.: trieda: vhodnejšie *vápnice*/Calcispongia — nevhodne *hubky vápencové*; podtrieda: vhodnejšie *osemlúčovky*/Octocorallia — nevhodne *korály osemľúče*. Ako vidieť, pri ustaľovaní vhodných názvov sa uplatňuje aj univerbizácia.

Zoologický a botanický systém rámcovo predstavený v predchádzajúcom odseku nie je však systém absolútne stály a nemenný. Aj doň sa vnášajú výsledky najnovších výskumov opretých o nové pracovné metódy, prístroje, pomôcky atď., dôsledkom čoho je permanentný pohyb v tomto systéme. Azda najintenzívnejšie sú presuny a pohyb v najnižších jednotkách systému, predovšetkým v rodoch. Nie je zriedkavá situácia, že sa pôvodný rod rozpadá na dva aj viacero rodov. Dôsledkom týchto presunov sú značné nároky na tvorbu rodových a druhových mien. Napr. starý botanický rod *plavúňov* sa rozdelil na štyri samostatné rody, a preto sa museli navrhnúť nové druhové aj rodové názvy (porov. Červenka, 1962, s. 233). Uvedený prípad nie je jednotlivina, lež reprezentant celej série analogických prípadov nielen v botanickom, ale aj v zoologickom názvosloví. Veď len súbežne s rodom *plavúňov* sa uvádza ešte rozpad ďalších deviatich botanických rodov (ibid.). Tieto fakty je užitočné pripomenúť, lebo iba pomocou nich sa dá presvedčivo osvetliť relatívna nestabilita botanickej a zoologickej nomenklatúry, ako aj prudký rast rodových a druhových názvov v oboch disciplínach.

Okrem rozpadu rodov možno pozorovať aj ďalší pohyb a presuny sledovaných nomenklatorických systémov. Ide tu najmä o presuny vo vyšších jednotkách oboch systémov, o presuny, ktoré sú dôsledkom nových domácich alebo zahraničných výskumov a odrazom zmien v medzinárodne uznanom vedeckom (latinskom) názvosloví, resp. v zmenenom a medzinárodne uznanom zoologickom a botanickom systéme. Tieto presuny sú rôznosmerné, t. j. vyššia systémová jednotka sa môže zmeniť na nižšiu, ale aj naopak. Napríklad v Zoologii (Ferianc, 1947) sa uvádza kmeň *nálevníky*/Infusoria, ale v najnovšom súpise mien zoologického systému (porov. Slovenské mená zoologického systému, 1978, s. 166 n.) sa zaznačuje trieda *nálevníky*/Infusoria: pôvodný rad *hustoštetinaté*/Polychaeta (1947) patrí v súčasnosti k inej systémovej jednotke, je z neho trieda *mnohoštetinovce*/Polychaeta (1978); z pôvodných systémových jednotiek rad *hlísty*/Nematoda, podríša *výtrusovce*/Sporozoa (obidve 1947) vznikla trieda *hlístovce*/Nematoda, resp. kmeň *výtrusovce*/Sporozoa (1978) atď. Z príkladov vidieť, že pri niektorých presunoch sa podoba názvu nezmenila (porov. kmeň *nálevníky* — trieda *nálevníky*), pri iných nastala zmena. Zmeny súvisia jednak s tým, že najmä vyššie systémové jednotky majú vlastné slovotvorné prostriedky, jednak s tendenciou pomenúvať substantívom, nie

iným slovným druhom (porov. rad *hustoštetinaté* → trieda *mnohoštetinavce*).

Podobný pohyb je v botanickej nomenklatúre, odkiaľ vyberáme aspoň jeden príklad: v Botanike (Novacký, 1943) sa uvádza trieda *riasy zelené*/Chlorophyta, o tridsať rokov je tu presun v podobe kmeň *riasy zelené*/Chlorophyta a čoskoro aj ďalší presun v podobe oddelenie *zelené riasy*/Chlorophyta. Najnovšie systémové začlenenie konkrétnych rias prinieslo aj inú pozoruhodnú zmenu — anteponovanie pôvodne postponovaného prívlastku *zelené*; zmena je aj v latinskom názve (porov. Chlorophyta — Chlorophyta). Antepozícia zhodných prívlastkov ako nápadná odchýlka od zaužívaného spôsobu umiestnenia prívlastkov (v chápaní botanikov a zoológov sú to druhové a poddruhové mená) sa uplatnila aj v ďalších prípadoch: rad *vláknité zlatisté riasy*/Phaeothamniales, rad *amébovité rôzobičíkaté riasy*/Rhizochloridales, *bičíkaté riasy*/Heterochloridales atď. Aj tu sa upustilo od princípu mononomickosti a ustálili sa binomické, resp. trinomické mená.

Opísané presuny v zoologickom a botanickom systéme dosť často nesú so sebou zreteľné zmeny vo výbere pomenúvacích prostriedkov. Zmeny typu *hustoštetinaté* → *mnohoštetinavce*, *hlísty* → *hlístovce* a aj ďalšie zmeny, ktoré sa vždy nemusia viazať na pohyb systému, sú veľmi výrazné najmä v zoologickom názvosloví. Ilustrujú ich dvojice *živočích* *jednobunkové* (1947) — *jednobunkovce* (1978), *živočích* *mnohobunkové* (1947, v tomto prípade sa používa aj mononomická podoba *mnohobunkové*) — *mnohobunkovce* (1978), *článkonohé* (1947) — *článkonožce* (1978), *plúcňaté* (1947) — *plúcňatce* (1978), *zadožiabre* (1947) — *zadožiabrovce* (1978). Zmeny typu *živočích* *jednobunkové* — *jednobunkovce* (univerbizácia) sú podmienené preskripcným nomenklatorickým pravidlom, podľa ktorého zhrňujúce pomenovania príslušníkov vyšších jednotiek systému majú byť mononomické, za zmenami typu *plúcňaté* — *plúcňatce* treba zasa vidieť úsilie pomenúvať substantívom ako slovným druhom najvhodnejším na pomenúvanie. V súpisе slovenských mien zoologického systému (1978) sa nevyskytuje ani jeden názov typu *mnohobunkové*, naproti tomu v botanickej nomenklatúre sa tento pomenovací a slovotvorný typ používa bežne, napr. *prvoobalné*, *dvojkličné*, *jednokličné* (Slovenská botanická nomenklatúra, 1954). V zoologickej literatúre sa však bežne používa plurál zložených vlastnostných adjektív utvorených od viacslovných odvodzovacích základov príponou *-ý/-y*, napr. *štíhlopáse*, *hrubopáse*, *úzkokrídle*, *rovnošvé* (porov. Ferianc a kol., 1975).

Popri zmenách vo výbere pomenúvacích a slovotvorných prostriedkov je potrebné zaregistrovať aj pohyb týkajúci sa gramatickej kategórie rodu pri tých zhrňujúcich pomenovaniach, ktoré sa do slovenskej nomenklatúry adaptovali z grécko-latinských pomenovaní. Ako je známe, mnohé tieto pomenovania sú v latinskom vedeckom názvosloví neutrá (Opalinida, Coccidia, Haemosporidia atď.) a v staršom vývinovom štádiu slovenskej

botanickej a zoologickej nomenklatúry sa aj do slovenčiny spravidla preberali ako neutrá, resp. sa používali ako lexikálne citáty. Ale v súčasnosti sa popri adaptovaných neutrách *mezozoa*/Mesozoa, *parazoa*/Parazoa, *eumetazoa*/Eumetazoa začínajú čoraz intenzívnejšie uplatňovať aj feminína: *spirury*/Spiruroidea, *sipunkuly*/Sipunculida, *zoanty*/Zoantharia, *seizóny*/Seisonidea (Slovenské mená zoologického systému, 1978) alebo maskulína, napr. *chordáty*/Chordata: *do kmeňa chordátov ... patri. ...* (Brehm, 1971, s. 5). Pravdaže, adaptácia latinského názvu sa zakladá nielen na zmene gramatického rodu, ale aj na odčlenení koncovej časti názvu (latinskej slovotvornej prípony), napr. *opalíny* — Opalinida, *gregaríny* — Gregarinida, *tintiny* — Tintinida (Slovenské mená zoologického systému, 1978), *chary* — Charophita (Kříž a kol., 1973, s. 99).

Okrem uvedených faktov sa dynamickosť prejavuje úsilím ustáliť formálne dostatočne výrazné pomenovania najmä pre príslušníkov konkrétnych jednotiek systému pomenovaných dosiaľ rovnakým menom. Z terminologického hľadiska je toto úsilie opodstatnené, pretože zavedenie nových slovotvorných formantov na odlíšenie príslušníkov rozdielnych jednotiek by bolo pre prax výhodné. O zavedenie nových slovotvorných formantov aspoň pre niektoré jednotky sa pokúsila mladšia generácia zoológov, ktorá si najmä v súvisi s pohybmi v systéme uvedomuje, že by bolo ideálne, keby sa pre každú systémovú jednotku mohli ustáliť a rezervovať osobitné slovotvorné prostriedky, aby sa jednotka pomocou nich dala identifikovať aj bez sprievodného označenia rad, trieda, kmeň atď.

S úsilím prekonať isté ťažkosti v používaní zoologickej nomenklatúry a prispieť k jej vypracovanosti a presnosti súvisí návrh na zavedenie konštantných slovotvorných prostriedkov pre štyri systémové jednotky: pre nadrad sa navrhuje prípona *-vidné*, pre rad prípona *-tvaré*, pre podrad prípona *-rodé* a pre podčeľaď prípona *-blízne* (Matoušek — Hensel, 1982, s. 38—39). Prípona *-vidné* sa v návrhu chápe ako domáca paralela latinského slovotvorného formantu *-morpha* (*kaprovidné* — Cyprinimorpha), prípona *-tvaré* je domácim náprotivkom latinského formantu *-formes* (*ka protvaré* — Cypriniformes), prípona *-rodé* (*slukorodé* — Scolopacea) a prípona *-blízne* (*slukoblízne* — Scolopacinae) sú domácou paralelou rovnakých morfológických a odchodných slovotvorných prostriedkov, t. j. plurálu a prípon *-us*, *-inus* (Masár, 1983, s. 294). Treba pripomenúť, že vlastne už nejde iba o návrh, pretože sami navrhovatelia vo svojich prácach tieto názvy používajú a takto tvoria aj ďalšie potrebné názvy. Oporou na zavedenie tohto typu pomenúvacích prostriedkov je botanická nomenklatúra, kde sa bez výhrad akceptujú názvy ako *marsileotvaré*, *prasličkotvaré*, *sladičotvaré* a i. Napokon jeden z týchto formantov — formant *-tvaré* sa už hojne využíva v časti zoologickej literatúry, ako ukazujú názvy *ostriežotvaré*, *letúnikotvaré*, *mugilotvaré* (Brehm, 1971). Značná časť praxe je však nateraz taká, že sa rovnaké slovotvorné alebo tvarotvorné prostriedky zamieňavo používajú

na pomenovanie príslušníkov rozličných (vyšších) jednotiek systému, napr. rad *háčikovce*, trieda *strunovce*, kmeň *ploskavce*, skupina *prvoústovce* — rad *pásovky*, trieda *vírníky*, kmeň *výtrusníky*, pododdelenie *dvojsúmerníky* (Slovenské mená zoologického systému, 1978). Niekedy majú tieto rozdielne jazykové prostriedky funkciu odlišovať rovnaké systémové jednotky: trieda *meňavky*/Amoebina, trieda *meňavkovce*/Testacea, kmeň *výtrusovce*/Sporozoa, kmeň *výtrusníky*/Cnidosporidia atď. (ibid.). Pravda, dosiahnutiu spomenutého ideálu stoja v ceste viaceré závažné prekážky, predovšetkým dlhoročná ustálenosť mnohých názvov a potom predpokladaná potreba hýbať aj takými tradičnými názvami, ako sú povedzme *nálevníky*, *hubky*, *mrle*, *hlísty*, *ulitníky* a i.

Na základe toho, že botanickej a zoologickej nomenklatúre sa tradične venuje veľká pozornosť, by sa mohlo usudzovať, že obidve nomenklatúry sú značne stabilné. Porovnaním starších a novších prác sa však ukázalo, že v istom pohybe je sám umelý klasifikačný systém (kmeň sa môže zmeniť na triedu, rad na triedu atď.) a v značnom pohybe je najmä základná systémová jednotka rod (rozpad rodov — z jedného rodu môže vzniknúť viacero rodov). Presuny v systéme sú neraz sprevádzané zmenami vo výbere slovotvorných prostriedkov a postupov, rozpad rodov zasa kladie veľké nároky na tvorbu nových rodových a druhových mien, a teda priamo vplýva na rozhojňovanie odbornej slovnéj zásoby.

Názvy miesta

Onomaziologická báza v názvoch miesta nie je pojem substancie vo vlastnom zmysle slova, ale špecifický pojem miesta, ktorý je určený vzťahom k substancii, vlastnosti, deju a okolnosti. Názov miesta zodpovedá jednej z týchto formúl: „miesto dané istou vlastnosťou“, „miesto určené istou okolnosťou“. K najfrekvencovanejším patria názvy miesta, kde sa nachádza vec alebo kde sa odohráva dej (porov. Dokulil, 1962).

Pri sufixálne utvorených názvoch miesta je dominantný formant *-áreň* (slovotvorný základ je zakončený tvrdou spoluhláskou), menej častý je variant *-iareň*. Názvy utvorené týmto formantom označujú: miesto, kde sa vyrába alebo spracúva istá vec; miesto, kde sa odohráva dej; miesto, kde je uložená daná vec.

K názvom miesta, kde sa vyrába alebo spracúva vec, patria názvy tovární (skláreň, cementáreň, pečiváreň, tepláreň, mliekáreň, elektráreň, hydroelektráreň, hydínareň, plynáreň, hliníkáreň, lahôdkáreň); stredisk, dielni (muštáreň, kniháreň, vrecúškáreň, pečiatkáreň, chlebičkáreň, rúrkáreň, pílkáreň, uhorkáreň, polievkáreň, nástrojáreň, jogurtáreň, stoláreň, medailáreň, maltáreň, sadráreň, gombikáreň, parketáreň, ceruzkáreň, rukavičkáreň, bryndziareň, droždiareň, mydláreň, kotláreň, zápalkáreň, koberciareň, krúpáreň) a predajní (zmrzlináreň, cukráreň).

K názvom miesta, kde sa odohráva dej, patria pomenovania podnikov (čistiareň, sušiareň, farbiareň) alebo dielni (rezáreň, zosúkáreň, ryjáreň, navijáreň, žehliareň, brúsiareň, pripraváreň, modeláreň). Bežné sú pomenovania miestností, (pisáreň, premietáreň, miešiareň, dojáreň, lejáreň, zdobíareň, kypriareň, kysniareň), niektorých voľných priestranstiev (meniareň).

Názvy miesta, kde sú uložené veci, sú pomenovania dielni a miestností (lampáreň, automatáreň, bylinkáreň, člnkáreň, lyžiareň, zásobáreň). Osobitnú skupinu tu tvoria názvy poľnohospodárskych stavieb (koniareň, hydínareň, ošipáreň, kačičiareň, morčiareň, ale aj ovčiareň a kraviareň).

Vo viacslovných názvoch miesta všetkých troch typov zhodné alebo nezhodné prívlastky špecifikujú typ zariadenia (ofsetová strojáreň, chemická čistiareň, tunelová sušiareň), postavenie zariadenia (centrálna čistiareň odpadových vôd), predmet činnosti (farbiareň vlny, brúsiareň skla, sušiareň mlieka, sušiareň trvanlivých výrobkov), umiestnenie (podzemná elektráreň), druh (vodná elektráreň, prečerpávací elektráreň) alebo príslušnosť (podniková nástrojáreň).

Z názvov označujúcich miesto na činnosť sú najbežnejšie opraváreň a prevádzkáreň, utvorené od dejových podstatných mien. Opraváreň ako názov dielne je najčastejšie špecifikovaný rozvitým nezhodným prívlastkom, napr. opraváreň obrábacích strojov, opraváreň technických zariadení. Názvy prevádzkárení sú motivované názvami profesií (holičstvo, kaderníctvo, kozmetika) alebo typom služieb, ktoré sa v prevádzke poskytujú (kľúčová služba, zasklievanie okien, šitie paplónov, zákazková služba). Do tejto skupiny názvov miesta patria aj rozličné názvy typu drobná prevádzkáreň; adjektívum *drobný* tu naznačuje, že ide o práce menšieho rozsahu.

Osobitnú skupinu tvoria názvy bydliska osôb, napr. slobodáreň; atribút v nich vyjadruje príslušnosť (ústavná slobodáreň, podniková slobodáreň).

Formantom *-ňa* sú od nedejových substantív utvorené názvy miesta, kde je uložená vec, od dejových substantív názvy miesta, kde sa odohráva dej. Motivácia uloženou vecou je v názvoch podnikov, dielni, miestností, voľných priestranstiev (kotolňa, nástrojovňa a i.). Motivácia dejom je v názvoch podnikov (predajňa, výkrmňa, výhrevňa, skúšobňa, liečebňa), dielni (výrobňa, úpravňa), miesta (útulňa, výhybňa, výkupňa) alebo miestností (hovorňa).

Niektoré názvy (napr. dielňa, výrobňa, základňa, ústredňa) sú veľmi všeobecné a málo špecifikované: ako názvy miesta nevystupujú samostatne, ale vstupujú do viacslovných názvov, v ktorých špecifikačné atribúty často spresňujú typ zariadenia: plynofikovaná kotolňa, nízkotlaková plynofikovaná kotolňa, kotolňa na tuhé/tekuté palivo; rozhlasová ústredňa, telefónna ústredňa; prototypová dielňa, úpravárenská dielňa, montážna dielňa, svojpomocná krajčírka dielňa; elektrická dozorná, poloautomatická plynofikovaná výhrevňa, verejná hovorňa, denná psychiatrická liečeb-

ňa. Predmet činnosti sa špecifikuje v názvoch ako *úpravňa uhlia*, *predajňa potravín*, *výrobňa chlebičkov*, *výrobňa jogurtu*, *výrobňa filtračných vložiek*, *výrobňa rehabilitačných sandálov*, *výrobňa kovových výliskov*, *výrobňa respiračnej techniky*, *výkupňa ovocia*, *výkupňa pneumatík*. Postavenie v systéme sa vyjadruje v názvoch typu *ústredná kotolňa diaľkového vykurovania*.

Pri názvoch miesta zdanlivo alebo skutočne utvorených od názvov osôb na *-teľ* (napr. *vychovávateľňa*, *podateľňa*, *hlásateľňa*) je možná dvojaká motivácia: názvom osôb, ktoré sa zdržiavajú v miestnosti, alebo činnosťou, ktorá sa v miestnosti vykonáva a charakterizuje osobu označenú základovým slovom.

Názvy miesta utvorené formantom *-ovňa* označujú jednak miesto, kde je uložená vec, teda dielňu (*akumulátorovňa*, *modelovňa*, *kobercovňa*, *fľašovňa*) alebo miestnosť (*náradovňa*, *strojovňa*, *nástrojovňa*), jednak miesto, kde sa odohráva dej, teda pracovisko, podnik, organizáciu (*zotavovňa*, *ozdravovňa*, *ubytovňa*), dielňu (*fotografovňa*, *úpravovňa*, *galvanizovňa*, *smaltovňa*, *zvarovňa*, *váhovňa*, *spaľovňa*, *spracovňa*, *lisovňa*, *tkáčovňa*, *valcovňa*) alebo miestnosť (*opisovňa*, *apretovňa*, *ožarovňa*, *vyšetrovňa*, *kopírovňa*, *vývarovňa*, *sadrovňa*, *přípravovňa*).

Špecifikačné atribúty vo viacslovných názvoch spresňujú predmet činnosti (*opravovňa domových a domácich prácok*, *opravovňa autobaterií*, *opravovňa železničných vagónov*, *spaľovňa odpadkov*, *valcovňa hliníkového plechu*, *úpravovňa vody*, *spracovňa kŕmnych zvyškov*, *lisovňa palmového oleja*); spôsob spracovania (*studená valcovňa* — motivácia procesom, *valcovníkom za studena*); príslušnosť (*podniková spaľovňa*, *vojenská zotavovňa*, *mestská ozdravovňa*, *podniková ubytovňa*) alebo zameranie zariadenia (*vzorkovňa nábytku*, *vzorkovňa látok*). Niekedy sa rozdielnou príponou špecifikujú jednoslovné názvy miesta: *strojáreň*, *koberciareň*, *modeláreň* sú názvy miesta, kde sa zhotovujú stroje, koberce, modely, kým *strojovňa*, *kobercovňa*, *modelovňa* sú názvy miesta, kde sú stroje, koberce, modely uložené.

Formantom *-isko* sú utvorené názvy miesta, kde rastie, nachádza sa istá plodina alebo produkt (*malínisko*, *jahodnísko*, *čatelinisko*, *kukuríčnísko*, *kapustnísko*, *rumovisko*, *rašelinisko*, *rudnísko*) alebo miesta, kde sa odohráva istá činnosť (*neresisko*, *obrátkisko*, *prekladisko*, *zimovisko*, *stojisko*, *výstavisko*). Názvy utvorené formantom *-isko* v súčasnosti konkurujú starším názvom na *-ište*, napr. *obrátkisko*, *prekladisko* v železničnej terminológii. Formant *-ište* sa využíva na rozlišovanie významov slov, napr. *stanovisko* (postoj) — *stanovište* (miesto), *schodisko* (augmentatívum) — *schodište* (miesto), *nástupisko* (augmentatívum) — *nástupište* (miesto). Aj v skupine názvov na *-isko* badať konkurenciu viacslovných a univerbizovaných názvov miesta, napr. *ložisko rúd* — *rudnísko*, *garážové stojisko* — *garážovisko*.

Vo viacslovných pomenovaniach často vystupujú substantíva ako *stre-*

disko, *pracovisko* spresňované atribútmi, napr. *výrobné stredisko*, *okresné stredisko výroby a služieb*, *výdajné stredisko jedla*, *stredisko výroby skla*, *zdravotné stredisko*, *stredisko prvej pomoci*; *organizačné stredisko*, *dopravné stredisko*, *mechanizačné stredisko*, *stredisko pomocných prevádzok*, *stredisko vrcholového športu*.

Substantívum *pracovisko* špecifikujú atribúty vyjadrujúce príslušnosť (*školiace pracovisko Ústavu pre ďalšie vzdelávanie lekárov a farmaceutov*, *učňovské stredisko n. p. Slovnaft*); druh vykonávanej činnosti (*vývojové pracovisko*, *zváracie pracovisko*, *montážne pracovisko*, *rádiodatovacie pracovisko*, *dabingové pracovisko*); spôsob činnosti (*automatizované technologické pracovisko*, *robotizované zváracie pracovisko*); čas trvania deja (*dočasné pracovisko*, *provizórne zvukové pracovisko*); škodlivosť prostredia (*rizikové pracovisko*); profesionálnu orientáciu (*onkologické pracovisko*, *rádioterapeutické pracovisko*, *pracovisko počítačovej tomografie*).

Súčasťou viacslovných pomenovaní je aj slovo *stanica*; špecifikačné atribúty tu spresňujú typ miesta v rozličných odboroch, napr. v doprave (*železničná stanica*, *prekládková stanica*, *autobusová stanica*, *nákladná stanica*, *pohraničná stanica*), v stavebníctve (*výmenníková stanica*, *transformačná stanica*), v rozličných organizáciách (*meteorologická stanica*, *rádiálna stanica*, *pokusná stanica*, *stanica mladých prírodovedcov*), v zdravotníctve (*kryogénna stanica*, *ožarovacia stanica*, *transfúzna stanica*, *stanica prvej pomoci*).

Od terminologizovaných viacslovných názvov so substantívom *stanica* sa rozličnými spôsobmi skracovania tvoria jednoslovné príznakové pendanty: *výmenníková stanica* → *výmenníčka*, *meteorologická stanica* → *meteostanica*, *transformačná stanica* → *trafostanica* a pod. Tento spôsob sa oveľa viac využíva pri tvorení hovorových pendantov k viacslovným názvom miesta, napr. *lapacie zariadenie* — *lapačka*, *záchytná stanica* — *záchytká* a i. Pri takto utvorených jednoslovných názvoch sa už stráca substantívny pôvod a zdôrazňuje sa motivácia činnosťou.

Prefixálny a prefixálno-sufixálny spôsob tvorenia názvov miesta je menej frekventovaný; je to skupina substantív ako *prednádražie*, *prístavba*, *predpolie*, *predmostie*, *priedomie*, *nádvorie*, *návršie*, *zákutie*, *zápolarie*.

Na rozdiel od prefixálneho a prefixálno-sufixálneho spôsobu tvorenia názvov miesta zatiaľ málo početnú, ale neobmedzene produktívnu skupinu tvoria zložené substantíva zlučovacieho alebo určovacieho typu, ktoré pomenúvajú miesto (*vodopád*, *ľadopád*, *lesopark*, *autostráda*, *autokemp*/*autokemping*/*kemp*, *veľkosklad*), zariadenie, budovu, stavbu, priestory (*vlnoľam*, *autoservis*, *pneuservis*, *naftovod*, *plynoservis*, *gastrocentrum*, *rýchločistiareň*, *rýchlopracovňa*, *rýchložehliareň*, *rýchlopisáreň*, *veľkoobchod*, *veľkopredajňa potravín*).

Do viacslovných pomenovaní charakterizovaných príznakom limitnosti a tendenciou k terminologizácii vstupujú aj ďalšie substantíva domáceho

pôvodu ako *dom, domov, škola, budova, komora*. Špecifikujúce atribúty spresňujú určenie priestoru pre niekoho alebo na niečo (*dom ROH, dom opatrovateľskej služby, dom techniky, dom kultúry a vzdelávania, dom ovocia a zeleniny, dom pionierov a mládeže, dom dôchodcov, námornícka škola, detský domov, družina mládeže*), funkciu zariadenia (*záchranný detský domov, triediaci detský domov*).

Spresňujúce atribúty vo viacslovných názvoch špecifikujú odbornú špecializáciu v zdravotníctve (*ambulancia dorastového lekára, zubná ambulancia*), časové vymedzenie činnosti (*ambulancia prvého kontaktu, nočné sanatórium, denný bar, nočný bar*), sféru činnosti zariadenia (*laboratórium karcinogénnych látok, biochemické laboratórium, kabinet kvality, kabinet ruského jazyka*), vekové rozvrstvenie návštevníkov (*klub dôchodcov, klub mládeže*), záujmovú orientáciu (*orchidea klub, hifi klub*), príslušnosť (*závodný klub*), druh vykonávanej činnosti (*riadiace centrum, počítačová centrála, rozmrazovací tunel, ovládací pult*), sortiment (*mliečny bar, ovocný bar*).

Niektoré staršie pomenovania majú okrem pôvodného významu aj nový význam; napr. pomenovanie *dom smútku* kedysi označovalo iba „dom, v ktorom niekto zomrel“, dnes sa ním označuje aj „budova, kde sa konajú pietne akty“.

V celom súbore názvov miesta sa v rozličnej miere prejavujú sémantické a štylistické procesy charakterizujúce celú slovnú zásobu, ako tendencia k univerbizácii (*výrobná chlebičkov — chlebičkáreň*), k terminologizácii (*výmenníková stanica*), multiverbizácii (*centrálna plynofikovaná kotolňa*) a k internacionalizácii (*alpinium, glyptotéka*).

Názvy inštitúcií

Onomaziologickú bázu viacslovných názvov inštitúcií tvorí často neodvodené podstatné meno (*závod*), dejové podstatné meno (*stavba*), zriedkavejšie zložené podstatné meno (*pivovar*) alebo odvodené podstatné mená so sufixmi *-stvo* (*inžinierske staviteľstvo*), *-áreň/-iareň* (*cestovináreň, pružináreň, železiareň, mraziareň*), *-ňa* (*ústredňa*).

V oblasti výroby onomaziologickú bázu názvov inštitúcií najčastejšie tvoria tieto podstatné mená: *závod* (*závody*), *podnik* (*podniky*), *stavba* (*stavby*), *priemysel*, *služba*, zriedkavejšie podstatné mená *prieskum*, *ústredňa*, *polygrafia*, *kartografia*, *hodváb*, *mlyn* a pod.

Slovom *závod* sa označuje nižšia výrobná-organizačná jednotka, slovom *podnik* vyššia výrobná-organizačná jednotka, ktorej je podriadený závod. Slovo *priemysel* označuje výrobné odvetvie, *družstvo* výrobnú organizáciu, slovo *prieskum* označuje inštitúciu zaoberajúcu sa skúmaním istej oblasti.

V oblasti vedy onomaziologickými bázami názvov inštitúcií bývajú najčastejšie podstatné mená *ústav*, *inštitút*, *kabinet*, *laboratórium*, *oddelenie*, *pracovisko*, *stredisko*, *stanica*, *ústredňa*, *centrum*; v oblasti výchovy a vzdelávania podstatné mená *škola*, *učilište*, *fakulta*.

Slová *ústav* a *inštitút* označujú väčšiu vedeckovýskumnú organizáciu, slovo *oddelenie* označuje časť vedeckého pracoviska, *laboratórium* označuje miestnosť alebo samostatnú organizačnú jednotku na vykonávanie pokusov, slovo *katedra* označuje zložku vysokej školy organizovanú podľa vedného odboru.

V oblasti nevýrobných organizácií základom viacslovných názvov inštitúcií bývajú najčastejšie podstatné mená *dom*, *domov*, *klub*, *správa*, *knižnica*, *nemocnica*, *klinika*, *poliklinika*, *stredisko*, *spoločnosť*, *ústredie*, *inšpekcia*, zriedkavejšie podstatné mená *dispečing*, *inšpektorát*, *komisia*, *komora*, *archív*, *kancelária*, *rozhlas*, *divadlo*.

Podstatné mená *stredisko*, *ústredňa* podobne ako podstatné mená *ústav*, *pracovisko*, resp. *družstvo*, *škola*, *učilište* majú veľmi všeobecný význam, preto nemôžu samy s potrebnou presnosťou vyjadriť typ inštitúcie. V týchto prípadoch sa onomaziologická báza rozširuje: tvorí ju podstatné meno so všeobecným významom vymedzené prívlastkami, napr. *výskumný ústav*, *výskumno-vývojový ústav*, *komplexný výskumný ústav*; *pedagogické stredisko*, *výpočtové stredisko*, *vývojové a mechanizačné stredisko*; *výrobné družstvo*, *stavebné družstvo*; *základná škola*, *stredná škola*, *vysoká škola*; *stredné odborné učilište*, *odborné učilište*.

Základný onomaziologický príznak, resp. základné onomaziologické príznaky sa formálne vyjadrujú prívlastkom, ktorý tvorí jednoduché prídavné meno (*pozemné stavby*), zložené prídavné meno, prípadne prídavné meno odvodené od zloženého podstatného mena (*umenovedný ústav*), alebo zhodnými prívlastkami vyjadrenými niekoľkými prídavnými menami (*mestská finančná správa*). Prídavné meno stojí pred podstatným menom vtedy, ak onomaziologickú bázu tvorí jedno slovo (*pedagogický ústav*), za podstatným menom stojí prídavné meno často vtedy, ak je onomaziologická báza rozšírená (*štátny výskumný ústav textilný*).

Základný onomaziologický príznak, resp. základné onomaziologické príznaky bývajú vyjadrené aj nerozvitým nezhodným prívlastkom v genitíve (*divadlo hudby*), rozvitým nezhodným prívlastkom v genitíve (*závody silnoprádovej techniky*), kombináciou zhodných a nezhodných prívlastkov (*chovná stanica čistokrvnej hydin*), nezhodným prívlastkom v predložkovom páde (*inštitút pre výchovu vedeckých pracovníkov*).

Základné onomaziologické príznaky označujú predovšetkým zameranie. Zameranie inštitúcie na jednu oblasť (na jeden odbor) je v názvoch *tlačová kancelária*, *tabakový priemysel*, *divadelný klub*, *finančná správa*, *plemenársky podnik*, *novinová služba*, *plavebná správa*, *drevársky výskumný ústav*, *keramické závody*, *vodohospodárske stavby*, *požičovňa filmov*, *inštitút riadenia*.

Zameranie inštitúcie na užšie vymedzený odbor (špecializáciu) je v názvoch ako stredné odborné učilište pre sluchovo postihnutú mládež, strojárne potravinárskeho priemyslu, inšpektorát bezpečnosti práce, dom zahraničných stykov, inštitút zahraničného obchodu, podnik výpočtovej techniky, domov pracujúcich žien, klub mladých čitateľov, inšpekcia akosti poľnohospodárskych výrobkov, stanica mladých prírodovedcov.

Často sa vyjadruje zameranie inštitúcie na niekoľko (špecializovaných) odborov: počtovnícka a organizačná služba, mlynský a pekársky priemysel, záhradnícke a rekultivačné služby, nákupný a zásobovací podnik, odbytové a rozvojové združenie, domov pracujúcich mužov a žien, inštitút výchovy a vzdelávania, dispečing prvej pomoci a dopravy chorých, dom kultúry a osvetu, družstvo holičov a kaderníkov.

Onomaziologickým príznakom sa vyjadruje aj príslušnosť, napr. príslušnosť k rezortu (k oblasti): obuvnícke výrobné družstvo, družstevný a výrobný podnik, poľnohospodárske odbytové a rozvojové združenie, technická tvorba kultúry, montážny podnik spojov.

Ak sa vyjadruje príslušnosť ku konkrétnej organizácii (ministerstvu), ide o vlastné mená: Výpočtové laboratórium Slovenskej plánovacej komisie, Inštitút pre výchovu vedúcich pracovníkov Slováckeho, Právnický ústav Ministerstva spravodlivosti SSR, Projektový ústav Slovenského zväzu výrobných družstiev, Vývojové a mechanizačné stredisko Mliekárenského priemyslu, Endokrinologická stanica Ústavu národného zdravia, Detský domov Ústavu národného zdravia.

To platí aj pri územnej pôsobnosti, ktorá býva pri názvoch inštitúcií z oblasti vedy a nevýrobných organizácií najčastejšie vyjadrená prídavnými menami československý (Československá tlačová kancelária, Československé stredisko pre životné prostredie, Československý inštitút technickej normalizácie a akosti), štátny (Štátny ústav pamiatkovej starostlivosti, Štátna inšpekcia akosti poľnohospodárskych výrobkov), slovenský (Slovenský zväz ochrancov prírody a krajiny, Slovenský úrad geodézie a kartografie, Slovenská spoločnosť pre racionálnu výživu), federálny (Federálny úrad pre tlač a informácie, Federálna kriminálna ústredňa).

Užšiu územnú pôsobnosť pri všetkých troch typoch názvov označujú napr. prídavné mená krajský (Krajský ústav národného zdravia), západoslovenský, stredoslovenský, východoslovenský (Západoslovenský mäsový priemysel, Stredoslovenské mlyny a pekárne, Východoslovenské tlačiarne), oblastný (Oblastná správa Verejnej bezpečnosti), okresný (Okresná hygienická stanica), mestský, bratislavský a pod. (Mestská správa Verejnej bezpečnosti, Bratislavský mäsový priemysel, Bratislavská informačná a propagačná služba), obvodný (Obvodný národný výbor Bratislava V.) a i.

Postavenie inštitúcie v rámci príslušnej organizačnej jednotky sa vyjadruje pri všetkých troch typoch názvov inštitúcií jedným prídavným menom ústredný, centrálny (Ústredná správa múzeí a galérií) alebo spo-

jením dvoch prídavných mien, napr. ústredný, štátny (Ústredný štátny veterinárny ústav, Štátny ústredný archív SSR).

Dve miestne určenia (označujúce dva príznaky miesta) bývajú najčastejšie uvedené pri názvoch výrobných organizácií: Závody valivých ložísk Považské strojárne, k. p., Považská Bystrica; Bratislavské automobilové závody, n. p., Devínska Nová Ves; Bratislavské mliekárne, n. p., Bratislava; Československý rozhlas na Slovensku, Bratislava.

Pri názvoch výrobných inštitúcií, ktorých onomaziologickú bázu tvoria podstatné mená závod, stavba (závody, stavby), zriedkavejšie podstatné mená prieskum, podnik, sa často vyjadruje ich podradenosť vo vzťahu k vyššej výrobo-organizačnej jednotke. Táto organizačná charakteristika býva formálne vyjadrená prístavkom (ustálenou skratkou n. p. — národný podnik, o. p. — odborový podnik, k. p. — koncernový podnik, k. ú.o. — koncernová účelová organizácia alebo slovným spojením trust podnikov), pričom tento prístavok tvorí súčasť názvu inštitúcie, napr. Poľnohospodársky nákupný a zásobovací podnik, n. p.; Slovenská polygrafia, trust podnikov; Vojenské stavby, o. p.; Poľnohospodárske stavby, š. p. — štátny podnik.

Pri viacerých názvoch inštitúcií býva vyjadrená aj honorifická charakteristika označujúca pomenovanie inštitúcie podľa významnej osobnosti (dedikačná charakteristika): Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, Mestský dom pionierov a mládeže Klementa Gottwalda, Študentský domov Ing. Mirka Nešpora, Nemocnica s poliklinikou akademika Ladislava Dérera, Slovenské energetické závody S. M. Kirova, k. p., Tlmače; Bavlárské závody Vladimíra Iljiča Lenina, n. p., závod Ružomberok.

Frekventované sú aj pomenovania podľa istej historickej udalosti, akcie alebo významného miesta: Dom československo-sovietskeho priateľstva Darnica; Študentský domov Slovenského národného povstania Vysokej školy ekonomickej; Závody priemyselnej automatizácie, dodávateľský podnik, k. p., Dukla Prešov; Závody 29. augusta, n. p., Partizánske; Závody Medzinárodného dňa žien, n. p., Bratislava.

Napokon sa ako honorifický príznak uvádza udelenie ceny, radu, významnenia: Komunálne služby mesta Bratislavy, nositeľ Radu práce; ZSE, koncern Praha, EZ Bratislava, k. p., nositeľ Radu práce; Chemické závody Juraja Dimitrova, n. p., nositeľ Radu Klementa Gottwalda a Radu republiky.

Skratkové slová, akronymá tvoria samy názvy inštitúcií alebo sa stávajú súčasťou týchto názvov. Akronymá, ktoré vznikli zo začiatkových písmen viacslovných názvov, sú napr.: SAV — Slovenská akadémia vied, ZPA — Závody priemyselnej automatizácie, ZSE — Závody silnoprádovej elektrotechniky, SPK — Slovenská plánovacia komisia, TEUTOP — Technicko-ekonomický úsek textilného a odevného priemyslu.

Mnohé akronymá vznikli zo začiatkových slabík slov: *REMPO* — remeselnícke potreby, *ERPO* — reklamný podnik, *DRUPRO* — družstevný podnik pre projekciu, *DRUNA* — družstevný nábytok, *POFIS* — poštová filatelistická služba, *TANAP* — Tatranský národný park, *ZARES* — záhradnícke a rekultivačné služby; *LIKO* — liehovary a konzervárne;

Často sa akronymá utvoria zachovaním základného slova a slabikou slova vyjadrujúceho príznak, napr. *slov-/slovako-*, *dopravo-*, *energo-*, *spoj-*, *drevo-*, *kovo-*: *Slovchémia*, *Slovakoterma*, *Drevoindustria*, *Vzorodev*, *Dopravoprojekt*, *Spojprojekt*, *Energoprojekt*, *Kovoprojekta*, *Kovodružstvo*, *Prefmonta*; *Termostav*, *Staving*, *Agrostav*, *Agrozet*, *Doprastav*, *Strojstav*, *Slovnaft*, *Slovlik*, *Slovakotex*.

Menej priezračné sú akronymá ako *Kara*, *Datex*, *Drevona*, *Prefa*, *Slovart*, *Kerametal*, *Intrans*.

Okrem toho, že akronymá tvoria samostatné názvy inštitúcií, bývajú aj súčasťou oficiálneho viacslovného pomenovania inštitúcie. Vtedy sa uvádzajú v plnom názve spravidla popri oficiálnom pomenovaní *Ludib* — výrobné družstvo invalidov, *Energoprojekt* — koncernová projektovo-inžinierska účelová organizácia, *Družbyt* — družstevný stavebný podnik.

Ako názvy inštitúcií sa používajú aj mnohé symbolické názvy: *Jednota* (spotrebné družstvo), *Figaro* (závod), *Zdroj* (potraviný), *Detva* (výrobné ľudové družstvo).

Názvy nástrojov a prostriedkov

Pri tvorení názvov nástrojov a prostriedkov (nomina instrumenti) sú v slovenčine výrazne produktívne sufiky -č, -čka, -or, -ér (s variantmi), menej produktívne -ník, -ák, -dlo, -ka, -ica (s variantmi). V súčasnosti patria do menej produktívnej skupiny sufiky, pomocou ktorých sa tvoria názvy nástrojov označujúce jednoduché, najmä ručné nástroje (*razidlo*), prípadne jednoduchšie zariadenia (*piestnica*, *odparka*) či súčasti väčších strojov (*vzdušník*). Na druhej strane odrazom procesu automatizácie je mimoriadna expanzia sufikvov -or, -ér (*manipulátor*, *desorbér*) v názvoch na pomenúvanie zložitých, zväčša samostatne pracujúcich strojov; ďalej sufiku -čka na označovanie stroja so zložitými funkciami (*odchlpovačka*) a sufiku -č pri názvoch s funkciou, ktorú predtým vykonával iba človek (*nakladač*, *vyberač*, *prekladač*, *zapisovač*).

Veľmi produktívny je sufikv -č a jeho varianty -ač, -ovač; v odvodzovaní základu sú v prevažnej miere nedokonavé predponové slovesá, zriedkavejšie substantíva a adjektíva. V menšej miere sa názvy nástrojov tvoria od bezpredponových slovies (*škrabač*, *grilovač*, *hľadač*, *čítač*, *časovač*). Od predponových slovies sú odvodené názvy nástrojov ako *prebublávač* (zariadenie, v ktorom sa plyn prebubláva kvapalinou), *usadzovač*, *rozpojovač*, *speňovač*, *zmäkčovač*; početná je skupina názvov nástrojov odvode-

ných od slovies s predponou *od-*: *odstraňovač*, *odpovedač* (prístroj, ktorý odpovedá na telefónne hovory). Niektoré deriváty s predponou *od-* majú dvojakú motiváciu, substantívnu i verbálnu: *odhlučňovač* — prístroj na zoslabovanie intenzity hluku; prístroj, ktorý odhlučňuje; *odvetvovač* — prístroj na odstraňovanie vetiev; prístroj, ktorý odvetvuje; podobne *odkaľovač*, *odplynovač*, *odvzdušňovač*, *odpeňovač*, *odspinkovač*.

Pri deverbatívach odvodených od predponových slovies je tendencia hromadiť prefixy, t. j. tvoriť nové názvy nástrojov prefixáciou pomenovaní odvodených od predponových slovies: *zosilňovač* → *predzosilňovač*, *ohrievač* → *predohrievač*.

Slovotvorný sufikv -čka je mimoriadne produktívny najmä pri tvorení názvov zložitejších strojov (*pretvarovačka*), ojedinele i jednoduchých ručných nástrojov (*dlaabačka*, *pobíjačka*). Tieto názvy sú zväčša odvodené od nedokonavých slovies jednoduchých i predponových: *delička*, *vlhčička*, *chránička*, *plnička*, *triedička*, *štiepačka*, *odchlpovačka*, *zrovnávačka*, *postruhovačka*, *odsávačka*, *napájačka*, *zdrsnovačka*, *vyhladzovačka*. Pri niektorých je dvojaká motivácia, verbálna i substantívna: *odprašovačka* — stroj na odstraňovanie prachu; stroj, ktorý odprašuje. Podobne pri *kolíčkovace* môže byť motiváciou *kolíček* i *kolíčkovat*; ďalej sú to názvy *klincovačka*, *rašpľovačka*, *vrúbkovačka*, *plyšovačka*, *krúžkovačka*, *háčikovačka*, *tlačkovačka*, *nitovačka* a pod.

Názvy so sufikom -čka úzko súvisia s dvojslovnými pomenovaniami typu adjektívum + substantívum. Ich výskyt je v podstate rovnomerný, pretože vzniká buď paralelne alebo univerbizáciou či multiverbizáciou. Popri staršom názve *tlačkovačka* je i novší názov *tlačkovací stroj*, ale aj naopak: starší názov *rezací stroj*, novší názov *rezačka*; často obidve podoby fungujú ako rovnocenné (*brázdička/brázdiaci stroj*).

Výrazná je expanzia pomenovaní s cudzími sufikmi -or/-átor a -er/-ér, ktoré sú charakteristické aj pre pomenovania osôb, takže časť útvarov s týmito príponami označuje zároveň živú osobu i neživý prostriedok. Obidva typy spája chápanie pomenúvanej substancie ako agensa činnosti (Tvorění slov v češtině 2, 1967). Sú to prostriedky technickejšie, vykonávajú činnosť bez trvalého pôsobenia ľudského činiteľa. Názvy strojov s týmito sufikmi sa používajú v úzkej profesijnej sfére. V súčasnosti však termíny z niektorých odborov prenikajú do masových komunikačných prostriedkov a tým aj do bežnej komunikácie.

Názvy nástrojov so sufikmi -or/-átor, -er/-ér sú zväčša motivované prevzatými slovesami: *identifikovať* → *identifikátor*, *testovať* → *tester*, *kryštalizátor*, *emulgátor*, *absorbér*, *adsorbér* a pod. Pri niektorých je možná dvojaká motivácia, substantívna i verbálna: *exsorbér* + *exorbcia*, *exsorbovať*; *sublimátor* + *sublimácia*, *sublimovať*; *fluidizátor* + *fluidizácia*, *fluidizovať*.

Do skupiny s menšou produktivitou patria názvy so sufikom -ka/-ovka. Tieto deriváty charakterizuje istá príznakovosť (hovorovosť, slangovosť),

sú zväčša výsledkom univerbizačného procesu: *benzínová píla* → *benzínka*, *samohybné delo* → *samohybka* (pozri časť o univerbizácii, s. 300). Mnohé sa však terminologizujú a fungujú v odbornej sfére spolu s dvojslovným pomenovaním alebo ako samostatný termín: *ofsetový stroj/ofsetka*; *niťovka*, *drôťovka* (stroje na šitie v knihárstve), *odparka*, *tužinka*, *sklzka*, *tvarovka*, *výustka* (jednoduché súčasti); *chvostovka*, *bruchatka*, *dierovka*, *zvlakovka* (názvy ručných píl na drevo podľa tvaru a určenia); *fotónka*, *röntgenka*.

Motivácia býva verbálna (*odpadka*, *násoska*), substantívna (*niťovka*, *drôťovka*), ale aj adjektívna (*rámovka*, *fotónka*).

V hovorovej sfére tvoria výraznú sémantickú skupinu názvy motivované firemnou značkou: *karska* (pletársky stroj značky Kars), podobne *igelitka*, *toperka* (vetrovka značky Toper), *fixka*, *tamatka* (automatická práčka TAMAT) a pod. Bohato je zastúpená aj skupina slov s tvaroslovnou charakteristikou pomnožných mien. Sú to hovorové, resp. slangové názvy súčastí odevov, topánok, lyží a pod., ktoré sú odvodené od značky (*jarmilky*, *kästingerky*, *aluglasky*, *elánky*); podľa účelu (*oteplávačky*, *skočky*, *maratónky*); podľa charakteristickej vlastnosti (*mrkváky*, *lakovky*, *plátenky*, *klipsáky*).

Hovorovosť až slangovosť je charakteristická i pre názvy nástrojov utvorené sufixom *-ák/-iak*. Deriváty s touto príponou sa dnes iba zriedka stanú spisovnými, ako to bolo napr. pri slovách *padák*, *česák*, *rebrinák*, *uhliak*, *drapák*. Zriedkavá je pri nich verbálna motivácia (*rezák*, *prievlak*, *vyťahovák*, *varák*, *moták*), prevažuje adjektívna motivácia, čo súvisí s tým, že väčšina týchto názvov nástrojov vzniká univerbizáciou zo slovných spojení adjektívum + substantívum: *osobný vlak* → *osobák* (v súčasnosti nadobudlo toto substantívum aj nový význam, a to „osobný rekord“). Tieto jednoslovné pomenovania sa na rozdiel od dvojslovných využívajú najmä v hovorovej komunikačnej sfére, v neoficiálnom styku.

Niektoré názvy nástrojov sa tvoria iba sufixom *-ák* (*kazeták*, *motorák*, *francúzák*), iné iba sufixom *-iak* (*križiak*, *plošniak*), niektoré fungujú paralelne: *balonák/baloniak*, *nákladák/nákladiak*, *športák/športiak*, *angličák/angličiak*.

Názvy nástrojov so sufixom *-ník* pomenúvajú zväčša menšie zariadenia, nástroje a súčasti nástrojov. Sufix *-ník* sa viaže najmä na slovesné základy (*lisovník*, *ťažník*, *razník*, *strižník*, *rozťažník*, *varník*), v menšej miere na substantívne (*vzdušník*, *medzerník*, *chrátník*, *závitník*, *prašník*), ojedinele na adjektívne: *priečník* (priečny diel kontajnera), *pozdlžník*, *výstredník* (kotúč s výstredne umiestneným otvorom), *bočník*. Príležitostne vznikajú expresívne, resp. pejoratívne názvy nástrojov so sufixom *-ník*: *debilník* (poznámkový blok), *žuvačník* (nádobu na odkladanie žuvačiek); niekedy sa používajú na označenie osoby v prenesenom význame, napr. *šrotovník* (človek, ktorý veľa je — „šrotuje“).

Menej produktívne sú názvy so sufixom *-ica/-nica/-ovnica*. Takto vznikajú

kajú najmä desubstantíva (*piestnica*, *rúrkovnica*, *závitkovnica*) a deverbatíva (*raznica*, *ťažnica*, *strižnica*, *perovnica*). Sufix *-ica* a jeho varianty sa často vyskytujú pri názvoch zbraní a ich súčastí (*vtáčnica*, *terčovnica*, *kozlička*, *bočnica*, *ličnica*, *piestnica*).

Sufix *-dlo*, typický pre tvorenie pomenovaní nástrojov, je v súčasnosti menej produktívny. Novšie pomenovania jednoduchých, najmä ručných nástrojov, prípadne mechanických zariadení sa vyskytujú v terminológii zriedkavejšie a sú odvodené od nedokonavých sloves, napr. *viazadlo*, *razidlo*, *zachycovadlo*, *šmýkadlo*, *spriahadlo*, *snovadlo*, *hmatadlo*, *lemovadlo*, *ohýbadlo*. Produktívnejšia je skupina názvov látok, chemických činidiel, odvodených od slovesných základov (*práškovadlo*, *nastavovadlo*, *nadúvadlo*, *stužovadlo*, *zmáčadlo*). Je tendencia používať sufix *-dlo* aj pri tvorení neurčitých, nešpecifických názvov nástrojov: *hrabadlo*, *česadlo*, *písadlo* (= niečo na hrabanie, česanie, písanie).

Čo charakterizuje situáciu vnútri slovotvornej kategórie názvov nástrojov, aký pohyb vzniká v dôsledku vyrovnávania napätia pri výskyte konkurenčných dvojíc (alebo trojíc) jednoslovných derivátov? Aby sme ukázali typy vzťahov, použijeme dvojice (trojice) zo štylistického hľadiska rovnocenných odvodených slov, ktorých podoby sú v terminológii živé.

Jedným zo vzťahov je výskyt synonymných derivátov, keď pre jeden nástroj jestvujú dve i viaceré jednoslovné pomenovania.

a) Typ *česačka/česák*: motivácia je zhodná, obidva deriváty sú odvodené z rovnakého slovotvorného základu, líšia sa slovotvorným sufixom. Z hľadiska onomaziologickej štruktúry majú ten istý príznak, rozdielna je onomaziologická báza (raz vyjadrená sufixom *-čka*, v druhom prípade sufixom *-ák*): *zdvihák/zdvíhadlo*.

b) Typ *odpadák/šmýkač*: deriváty označujú ten istý denotát, nemajú však zhodnú motiváciu, sú odvodené od rôznych slovotvorných základov pomocou sufixov. Z onomaziologického hľadiska sa líšia onomaziologickým príznakom i onomaziologickou bazou. Deriváty fungujú v terminológii rovnocenne, napr. *varník/parák/vypudzovač*; *predrezávač/predkrajo-vač/krojidlo*.

c) Typ *scaper/škrabák*: líšia sa pôvodom, popri cudzom pomenovaní sa terminologizovalo aj domáce, napr. *kontejner/prepravník*; *akcelerátor/urýchľovač*; *centrifúga/odstredivka*; *perforovač/dierovač*.

V rámci jednoslovných, štylisticky rovnocenných názvov nástrojov sa vyskytujú aj nesynonymné dvojice až trojice pomenovaní.

Prvý typ predstavujú dvojice s rovnakou motiváciou, odvodené od rovnakého slovotvorného základu pomocou rôznych sufixov. Navonok, formálne sú podobné typu *česačka/česák*, ale s tým rozdielom, že nepomenúvajú ten istý denotát, vznikli nezávisle od seba a fungujú paralelne. Je to typ *dierovač//dierovka*, pričom *dierovač* je stroj na robenie dierok určitého tvaru do plechu, papiera a podobne, kým *dierovka* je ručná píla na drevo; podobne *čísovač//čísovačka*, *hoblica//hoblík*, *hladička//hladidlo*.

Často dochádza k sémantickej špecifikácii jednotlivých sufixov, napr. v slove *hladička* sufix *-čka* označuje zložitý stroj, v slove *hladiadlo* sufix *-dlo* ručný nástroj.

Dalším typom sú dvojice, resp. trojice nesynonymných derivátov s rovnakou motiváciou, odvodené od toho istého slovotvorného základu pomocou rôznych sufixov. Pomenúvajú síce dva-tri rôzne stroje, ale sú vo vzťahu časť — celok (nadradenosť — podradenosť). Napríklad stroj *pretláčacka* má časti pomenované *prietlačník* a *prietlačnica*: sufix *-(a)čka* je nadradený, pomenúva stroj, kým sufixmi *-ník* a *-nica* sú pomenované názvy súčastí stroja; podobne *razidlo* — *raznica*, *tažidlo* — *ťažnica*, *strihadlo* — *strižnica*.

Další typ tvoria dvojice (i trojice) derivátov, ktoré spája len vzťah všeobecné pomenovanie — konkrétne, špecifikované pomenovanie. Je to napríklad *prašník* — *odlučovač*. Konkrétny názov *prašník* je v norme vysvetlený všeobecným pomenovaním *odlučovač*, čiže môže jestvovať niekoľko typov odlučovačov; podobne *elektrónka* je strešným pomenovaním pre rôzne druhy takých prostriedkov ako *röntgenka*, *fotónka* a pod.

Uvedené typy vzťahov vnútri slovotvornej kategórie názvov nástrojov sú dynamické prvky, ktoré spôsobujú pohyb a poukazujú na sémantickú špecifikáciu jednotlivých sufixov.

Pri morfológickom spôsobe tvorenia názvov nástrojov je mimoriadne produktívna kompozícia (pozri časť o zložených slovách, s. 231 n.). Vznikajú tak zloženiny s oboma komponentmi — domácimi (*vlnovod*, *rýchlovýťah*) i cudzími (*pantograf*, *mikroprocesor*), najviac však vzniká hybridných zloženín spojením domácej a prevzatej zložky (*servozariadenie*, *termopoisťka*, *energokanáľ*). Uplatňujú sa všetky typy kompozít: určovacie (*formopodložka*, *hydrosonda*, *fotopuška*), väzbové (*svetlovod*, *kávovar*, *sklosekačka*), zlučovacie (*kladivocepín*), pričom najproduktívnejšie sú určovacie a väzbový typ. Ojedinele sa vyskytujú aj viackomponentové zloženiny; v nich prvá zložka funguje ako determinatívny prvok (*motodeltaplán*, *rádiovýškomer*, *fotopolovodič*).

Mimoriadne produktívne je tvorenie viacslovných pomenovaní pripájaním tzv. spresňujúcich prívlastkov (zhodných alebo nezhodných). Často sa pripájajú k jednoslovným (zaužívaným) názvom nástrojov, aby pomenovali nový alebo inovovaný stroj, pričom prívlastok má rozlišovaciu funkciu: *pákový ovládač*, *guľový ovládač*; *polovodičový menič*, *hydrodynamický menič* atď.

Vzťah jednoslovných, dvojslovných a viacslovných pomenovaní je veľmi živý. Vznikajú jednoslovné názvy nástrojov univerbizáciou názvu (*štíepací stroj* → *štíepačka*) a neskôr je možný „návrat“ do dvojslovnej podoby pripojením spresňujúceho prívlastku (*štíepačka hláv*).

V terminológii však jestvujú i konkurenčné dvojice, jednoslovné, dvojslovné a viacslovné pomenovania, ktoré fungujú synonymne.

Dvojica *brázdička/brázdiaci stroj* je synonymné pomenovanie jedného

stroja. V onomaziologickej štruktúre slovného spojenia je adjektívum *brázdiaci* onomaziologickým príznakom, onomaziologická báza je vyjadrená slovom so všeobecným významom *stroj*; v jednoslovnom názve je onomaziologická báza vyjadrená príponou *-čka* a onomaziologický príznak slovotvorným základom. Tento typ synonymie je veľmi častý. Do takéhoto vzťahu vstupujú jednak deriváty so všetkými „nástrojovými“ príponami a na druhej strane spojenia adjektívum + substantívum, najčastejšie so všeobecným významom (*stroj*, *zariadenie* a pod.): *obrubačka/obrubač*, *ofsetka/ofsetový stroj*, *mykadlo/mykací stroj*, *flotátor/flotačný stroj*, *zachycovač/zachytávacie zariadenie*, *pretahovačka/tahací lisovací nástroj*, ale i zložitejšie viacslovné pomenovania ako *čerpadlo na napájajúcu vodu/napájačka*.

Druhým typom sú nesynonymné dvojice typu *snovací stroj//snovadlo* s rovnakým onomaziologickým príznakom, pričom ide o označenie dvoch rozdielnych strojov. Sú to zväčša dvojice zložitý//jednoduchý stroj: *česací stroj//česák*; ručný nástroj//stroj na motorový pohon: *rámovka/rámová píla*; stroje z rôznych odborov: *ležací stroj* (hutníctvo) // *lejačka* (tlačiarenský priemysel). Tieto pomenovania vznikajú paralelne, nezávisle od seba, v rozličných sférach.

Pri dvojslovných názvoch nástrojov je onomaziologickou bázou domáce neodvodené slovo ako *pero* (*ultrazvukové pero*), *ruka* (*hydraulická ruka*), *hlava* (*kresliaca hlava*), *rameno* (*nastaviteľné rameno*), *hrot* (*snímací hrot*), *ceruzka* (*napäťová ceruzka*); ďalej odvodené slovo ako *odlučovač* (*strednotlakový odlučovač*), *dopravník* (*hrabľový dopravník*), *klzák* (*závesný klzák*); ale aj zložené slovo *vlnovod* (*svetelný vlnovod*). Časté sú tu prevzaté slová, najmä z latinčiny a angličtiny, ako *filter* (*polarizačný filter*), *tablet* (*akustický tablet*).

Báza býva často vyjadrená všeobecnými pomenovaniami *stroj*, *prístroj*, *zariadenie*, *systém*, *súčiastka*, *mechanizmus*, *jednotka*, napr. *dĺžiaci stroj*, *montovateľná súčiastka*, *elektronické čítacie zariadenie*, *registračný prístroj*, *kameňorezný nástroj*. Onomaziologický príznak býva v kongruenčných pomenovaniach vyjadrený adjektívami, často novými: *bezkontaktový termostat*, *reverzovateľná prevodovka*, *mimotolerantná súčiastka* a pod. V nekongruenčných pomenovaniach býva príznak vyjadrený substantívom v genitive: *rovnačka drôtov*, *anulátor pamäti*, *čistič okrajovača*; ojedinele sa príznak vyjadruje predložkovým pádom: *odpovedač na otázky*, *strojček na počúvanie*, *zrovnávač s pásovým nakladačom*.

Vo viacslovných pomenovaniach môže byť báza vyjadrená jedným slovom a príznak niekoľkými slovami, napr. *vkladač* (*sušiacich podložiek*), *interpretátor* (*symbolických logických programov*), *lis* (*s rotačným stolom*), alebo je báza vyjadrená dvojslovným, prípadne viacslovným pomenovaním, ktoré rozvíja príznak (jedno alebo viac adjektív vo funkcii zhodných prívlastkov), napr. *vrecková* (*infúzna pumpa*), *skladateľný* (*pásový dopravník*), *multipólový magnetický* (*náhradný generátor*), prípadne je

príznak substantívom v inštrumentáli alebo genitíve: (*posypový mecha-*
nizmus) s radlicami, (*zobrazovacia jednotka*) s *vyrovňavacou pamäťou*,
(*kremíkový bariérový detektor*) ionizujúceho žiarenia.

Niektoré onomaziologické príznaky sa špecifikujú príslovkou: *číslicovo*
riadený počítač, *číslicovo riadený miešač krmív*, *procesorovo riadené za-*
riadenie; hromadením spresňujúcich prívlastkov vznikajú dlhé, neekono-
mické názvy nástrojov. Takto je zabezpečená presnosť pomenovania, ale
cieľ sa dosahuje na úkor použiteľnosti termínu v bežnej jazykovej praxi.
Preto sa prejavuje aj opačná tendencia — zjednodušovanie viacslovných
pomenovaní, napr. *magnetopásková záznamová jednotka* → *magnetopás-*
kový záznamník. Vysoká pravdepodobnosť univerbizácie je v prípadoch,
keď je báza vyjadrená všeobecným pomenovaním; vtedy sufix preberá
funkciu člena — bázy a adjektívum zostáva príznakom.

Pri kongruenčných názvoch nástrojov je báza častejšie vyjadrená vše-
obecným pomenovaním (*stroj*, *zariadenie* a pod.) ako pri nekongruenčných,
kde sa väčšinou vyskytujú už univerbizované podoby určovaného člena,
rozšírené ešte nezhodným prívlastkom; napr. kongruenčné pomenovanie
odolejovacie zariadenie sa môže univerbizovať, ale pri nekongruenčnom
pomenovaní *odolejovač vód* už ďalšia univerbizácia nie je možná. Vše-
obecné pomenovania sa pri kongruenčných konštrukciách vyskytujú len
ojedinele (*žehliace zariadenie pôdy*, *kopírovacie zariadenie obrazovky*)
alebo bez zhodného prívlastku (*zariadenie na ťahanie multifilamentár-*
nych drôtov).

Ojedinele fungujú kongruenčné a nekongruenčné podoby variantne, bez
posunu významu ako rovnocenné a vzájomne zameniteľné synonymné po-
menovania: *generátor úsekov/úsekový generátor*, *zariadenie na kvantova-*
nie/kvantovacie zariadenie.

V skupine viacslovných názvov nástrojov sa prejavuje tendencia tvoriť
„zovšeobecňujúce“, súhrnné názvy, ktoré jedným slovným spojením po-
menúvajú viac prístrojových jednotiek s rovnakým účelom použitia.
Napr. *maloparcelová mechanizácia* je pomenovanie pre všetky stroje a
zariadenia, ktoré sa používajú na práce na malých parcelách; podobný
zovšeobecňujúci význam majú i pomenovania *elektroakustická aparatura*,
komunikačný blok, *závlahový systém*, *videografický systém*, *monitorova-*
cí solárny systém.

Nové pomenovania nástrojov sa v menšej miere tvoria sémantickým
spôsobom, ktorý má v tejto oblasti okrajové postavenie. Niektoré slová
z bežnej slovnej zásoby fungujú v prenesenom význame. V spojeniach
typu *hydraulická ruka*, *mechanická ruka žeriavu* slovo *ruka* označuje časť
stroja určenú na podávanie materiálu (ide tu o prenesenie významu na
základe podobnosti s časťou tela); podobne je to i pri názve *nastaviteľné*
rameno manipulátora.

Podľa podobnosti sú pomenované i niektoré jednoslovné názvy nástro-
jov, napr. *pavúk* je pomôcka, ktorá zjednodušuje vyhodnotenie krytia (pri

streľbe) a má tvar kruhu s radiálnymi segmentmi; *myš* je valivý snímač,
digitalizátor rovinných obrazov, ktorý veľkosťou i tvarom pripomína myš;
chrobák je malý typ auta; *mačka* je závesné zariadenie na presúvanie
bremien pomocou lana alebo refaze; *koník* je súčiastka sústruhu na podop-
ieranie obrobkov; *krt* je stroj na vŕtanie vodorovných dier. Ide najmä
o podobnosť (podobnú vlastnosť, fyzickú podobnosť) na zvieratá (*had*,
šváb), plody (*hruška*), ale aj na iné reálie (*harmonika*, *veža*). Často sa vy-
skytujú v dvojiciach so synonymným viacslovným pomenovaním, ktoré má
vysvetľovaciu funkciu (*krokodíl/lesnícke odpichovadlo*). V hovorovej ko-
munikačnej sfére sa spravidla uprednostňuje krátke obrazné pomenovanie.

Do skupiny sémanticky tvorených názvov nástrojov možno zaradiť aj
pomenovania motivované výrobou značkou, ktoré sa apelativizovali a
majú hovorový ráz: *škoda*, *tatra*, *dácia*, *gaz*, *fiat*; *husquarna* (šijací stroj);
marker, *tirólia* (viazanie na lyže); *minolta*, *pentakon* (fotoaparáty); *dior*
(rúž) a pod.

Pri tvorení názvov nástrojov a prostriedkov je najproduktívnejší mor-
fologický a syntaktický spôsob, v menšej miere sa uplatňuje sémantický
spôsob tvorenia. Nerovnomerné zastúpenie jednotlivých spôsobov tvore-
nia názvov nástrojov je podmienené špecifickým postavením názvov ná-
strojov v slovnej zásobe. Väčšina týchto pomenovaní patrí do odbornej
komunikačnej sféry, a tak požiadavky na vlastnosti termínu odsúvajú sé-
mantické tvorenie slov do okrajových pozícií. Obrazné pomenovania ná-
strojov prenikajú do terminológie prevažne z profesionálneho slangu.

Syntaktický a morfologický spôsob tvorenia názvov nástrojov sú z hľa-
diska produktivity rovnocenné, pričom morfologické tvorenie charaktéri-
zuje tendencia k ekonomizácii jazyka, potreba stručného, zrozumiteľného
vyjadrovania, kým syntaktické tvorenie charakterizuje tendencia spres-
ňovať názvy nástrojov pridávaním prívlastkov, úsilie vystihnúť charak-
teristické znaky viacslovným pomenovaním. Vznikajú tak konkurenčné
typy jednoslovných a dvojslovných (niekedy aj viacslovných) podôb náz-
vov nástrojov — tu však do prirodzeného vývinu zasahuje umelý výber
niektorej z podôb. Niekedy sa ponechávajú obidve podoby ako rovnocen-
né termíny, no vo väčšine prípadov sa konkurencia rieši rozdielnou šty-
listickou platnosťou pomenovaní.

Názvy výrobkov

Pomenovania výrobkov tvoria špecifickú onomaziologickú skupinu náz-
vov vecí. Patria sem neodvodené slová ako *mäso*, *syr*, *cement*, *múka*, *dos-*
ka. Výraznejšia je skupina názvov výrobkov, ktoré sú odvodené rozličnými
príponami, najviac však takými, ktorými sa tvoria názvy výsledkov

deja. Preto sa v nich často uplatňuje prípona *-(an)ka* (*strúhanka, rezanka*), *-ačka* (*šľahačka*), *-ina* (*bublanina, zavarenina, krytina*), *-ivo* (*pečivo, murivo*). Z prevzatých prípon je najčastejšia *-át* (*precipitát, destilát, koagulát, prefabrikát*).

Základné názvy výrobkov sa často rozvíjajú zhodným alebo aj nezhodným prívlastkom. Vyjadruje sa ním napr. pôvod výrobku (*maďarská saláma, morčacie prsia*), prísada (*cmarový chlieb, kurča s drobkami, tvrdená živica*), ale veľmi často aj výsledok nejakej činnosti (*topený syr, egalizované mlieko, prefabrikovaný betón, pálená tehla*) alebo účel (*hovädzie na polievku, skrutka do dreva*).

Novšie vznikajú v tejto skupine aj zložené slová (*pórobetón, sklobetón, sklolaminát*).

Mnohé názvy výrobkov sú výsledkom apelativizácie pôvodných výrobných, resp. firemných značiek. Niektoré z nich aspoň nepriamo odkazujú na základové slová, napr. *namáčacie prášky Namo, Zmáč*, v mnohých je motivácia zastretá tým, že v základoch sú prevzaté slová, ktoré sa rozličným spôsobom kombinujú. Napr. *Malcao* je zo spojenia maltóza a kakao, *Granko* je granulované kakao, *Helio* je slnečnicový (= helios) olej. Niekedy je vo firemnom názve narážka na istú vlastnosť: *Azúr* odkazuje na azúrovomodrú oblohu, *Fluora* naznačuje využitie fluóru na čistenie zubov, *Reparon* odkazuje na reparáciu, *Amicus* (= priateľ) poukazuje na utužovanie priateľstva a pod.

K apelativizovaným názvom tohto typu patria napr. *nylon, perlon, chemlon, tesil, koval, sunar, vinea, nanuk, nitran, fiat, škoda/škodovka* a ďalšie.

Pri tvorení názvov výrobkov sa uplatňuje často aj analogická nominácia, napr. v názvoch zákuskov *venčeky, veterničky, rakvičky, jadran*. Analogická nominácia je aj v názvoch typu *Tatra* pre autá, *Tatran* pre druh syra, podobne *Karička, Jesienka, Poľana, Labužník, Miláčik* (tvarohový krém pre deti), v názvoch mydiel sa uplatňujú napr. mená *Konvalinka, Orgován*, v názvoch motorových vozidiel *Jaguár, Mustang*.

Hranicu medzi firemným názvom a apelativizovaným pomenovaním výrobku spravidla veľmi ťažko určiť. Nedá sa ani predvídať, ktorý z firemných názvov sa stane apelatívom. Závisí to predovšetkým od obľúbenosti (a teda rozšírenosti) daného výrobku. Je to však rozšírený spôsob pomenovania aj v iných jazykoch, je jedným z prejavov internacionalizácie slovnej zásoby.

Hromadnosť (kolektívnosť)

Hromadnosť (kolektívnosť) môže byť vyjadrená slovotvorne alebo ju možno chápať aj ako (implicitný) sémantický príznak. Za hromadné podstatné mená je vhodné pokladať len také slovotvorne motivované sub-

stantíva, t. j. desubstantíva v singulári znamenajúce súbor počítateľných jednotlivín toho istého druhu, ktorých základové slovo označuje práve jednu z týchto jednotlivín. Ostatné substantíva, ktoré znamenajú súbor (skupinu, súhrn) jednotlivín, je vhodné označovať termínom mená s hromadným významom. Medzi nimi môžu byť neodvodené i odvodené slová, ktoré zodpovedajú uvedenému vymedzeniu (Tvoření slov v češtině 2, 1967, s. 780 n.).

Slovotvorné kolektíva sa v slovenčine najčastejšie tvoria príponami *-stvo, -ie, -ina* a ich variantmi, pričom prípony *-stvo* a *-ina* sú viacnásobne homonymné: okrem hromadných podstatných mien sa nimi tvoria pomenovania nositeľov vlastnosti, príponou *-ina* aj názvy miesta, názvy výsledkov deja a pod. Hromadné podstatné mená sa zriedkavejšie tvoria aj od cudzích základov cudzími príponami *-ia, -áž, -ita, -ika*.

Relatívne najpočetnejšiu skupinu tvoria hromadné substantíva s príponou *-stvo*, resp. s jej variantom *-tvo*. Základovými slovami týchto kolektív sú zväčša pomenovania osôb. Pomerne frekventovanú skupinu tvoria hromadné podstatné mená označujúce kolektívy späté príslušnosťou k nejakej skupine: *čitateľstvo, diváctvo, meštianstvo, členstvo, obchodníctvo, osadníctvo, poslucháčstvo, príbuzenstvo, roľníctvo, voličstvo, žiactvo, učiteľstvo*. Niekedy slová s kolektívnym významom sú slovotvorné homonymá k názvom odborov činnosti; pri slovách *jazdecko, baníctvo* vo význame „odbor činnosti“ existuje okrem motivácie substantívom aj sprievodná adjektívna motivácia (*banícke povolanie*; pri hromadnom význame slov *baníctvo, leteckto* existuje iba motivácia substantívom *baník*). Pri výraze *predsedníctvo* ide o osobitný prípad lexikalizovaného hromadného názvu, ktorý má význam „predseda s členmi užšieho výboru“; druhý význam tohto slova je „funkcia predsedu“.

Len sporadicky sa príponou *-stvo/-tvo* tvoria hromadné podstatné mená motivované názvami živočíchov, vecí, rastlín (resp. biologickými názvami): *zverstvo, živočíšstvo, zvieractvo, vtáctvo, rastlinstvo, skalstvo, nervstvo, žilstvo* a i.

Význam súbornosti je živý pri názvoch vecí v rozličných viac-menej uzavretých terminologických sústavách. V terminológii botanickej morfológie jestvuje napr. pomenovanie *plodstvo* (na rozdiel od iných kolektív tohto typu má aj plurál), ktoré je súčasťou viacerých dvojslovných úzko špecializovaných pomenovaní (*mechanikové plodstvo, nažkové plodstvo, kôstkovité plodstvo, bobuľové plodstvo*). Aj v tejto oblasti možno pozorovať istý vývin, a to nahrádzanie výrazov na *-stvo/-tvo* inými pomenovaniami. Napr. namiesto pomenovania *kvetenstvo* „súbor kvetov na spoločnej osi usporiadaný do istého systému“ v súčasnosti funguje termín *súkvetie*.

Hromadné podstatné mená sa pomocou prípony *-stvo/-tvo* už dnes prakticky netvoria. Viaceré takéto hromadné podstatné mená sú na okraji slovnej zásoby súčasnej slovenčiny, lebo sa už dávnejšie stali historizma-

mi. Označujú triedy alebo skupiny ľudí, ktoré v dôsledku spoločenského vývoja zanikli (*zemianstvo, kupectvo, dvoranstvo*). Iné hromadné podstatné mená sa prestali používať preto, lebo sa zmenilo, prehodnotilo spoločenské postavenie nimi označovaných tried či skupín a toto prehodnotenie prinieslo so sebou aj iné pomenovanie (Buzássyová, 1981). Napríklad namiesto názvov s hromadným významom *sedliactvo, robotníctvo* používajú sa dnes združené pomenovania *trieda družstevných roľníkov, robotnícka trieda*. V bežnom, neterminologickom použití sa príslušné skupiny ľudí označujú jednoducho plurálom (*robotníci, poľnohospodári*). Pritom samo podstatné meno *trieda* je vlastne sémantické kolektívum, vo svojom lexikálnom význame obsahuje aj príznak hromadnosti, súbornosti (porov. heslo *trieda* v SSJ: „veľká skupina ľudí majúcich rovnaký vzťah k výrobným prostriedkom v určitej spoločenskej sústave“). Historizmami sú dnes už aj hromadné názvy *remeselníctvo, mešťanstvo*, lebo ani remeselníci, ani mešťania dnes už nejstávajú ako kompaktná skupina či trieda v tom zmysle, ako jestvovali v stredovekých mestách. V dôsledku novodobej priemyselnej výroby remeselníci existujú dnes už iba ako jednotlivci, prípadne ako remeselnícke družstvá. Takisto sa už dnes v súvisi so súčasnými pomermi nepoužíva kolektívny názov *mešťanstvo*, lež iba dvojslovné pomenovanie *obyvatelia miest* alebo *mestské obyvateľstvo*; zanikla potreba pomenúvať tieto skupiny ľudí súhrnne.

Ako ďalšiu skupinu možno uviesť hromadné mená, ktoré patria do živej slovnej zásoby, napr. *poslucháčstvo, obyvateľstvo, ľudstvo* a i. V slovenčine existujú aj také hromadné mená, ktoré majú predpoklad byť živé, lebo na ich vysúvanie z bežného jazyka nejstávajú mimojazykové príčiny. Napríklad názvy *žiactvo, učiteľstvo, baníctvo, občianstvo, voličstvo, spotrebiteľstvo* by sa mohli používať, ale používajú sa čoraz menej a čo je dôležitejšie, neslúžia ako vzor na tvorenie nových slov s hromadným významom. Hoci napríklad v slovenčine jestvovali slová *robotníctvo, roľníctvo*, v súvislosti s procesom kolektivizácie poľnohospodárstva nevzniklo analogicky podľa slova *roľníctvo* jednoslovné súborné pomenovanie pre družstevne hospodáriacich roľníkov. Používa sa iba plurál *družstevníci*, resp. novší názov *poľnohospodári*, ktorý je vhodný aj preto, že sa ním súhrnne pomenúvajú družstevníci, ako aj pracovníci štátnych majetkov a poľnohospodárskych podnikov. Názvy *družstevníctvo, poľnohospodárstvo* ostali iba názvami hnutia, resp. odboru činnosti, hromadný význam pri nich nevznikol.

Hoci v staršom období slovenčiny slovotvorná homonymia odvodených slov s významom hromadnosti a s významom odboru činnosti bola pomerne častá a nebola jazyku na prekážku (napr. slová *baníctvo, učiteľstvo, ochotníctvo* a podobne sa používali v oboch významoch), súčasná slovenčina sa tejto homonymii bráni. V rámci slovotvornej kategórie hromadných mien je v súčasnosti neproduktívny nielen slovotvorný typ s prí-

ponou *-ač/-ič* typu *junač* (porov. Horecký, 1971), lež obmedzene produktívny, resp. neproduktívny je už aj slovotvorný typ s príponou *-stvo*, a to najmä ak ide o kolektívne označenie osôb.

Pokles produktivity slovotvorných prostriedkov na vyjadrenie hromadnosti sa v súčasnej slovenčine kompenzuje dvojako: používa sa plurál, teda namiesto podôb *žiactvo, učiteľstvo, baníctvo* sa častejšie používajú tvary *žiaci, učitelia, baníci*, alebo sa hromadnosť v slovenčine vyjadruje analytickým spôsobom, pomocou dvojslovného pomenovania, ktorého základ tvorí podstatné meno, ktoré má v svojom lexikálnom význame sémantický príznak hromadnosti (napr. *kolektív, skupina, brigáda, zbor*), a špecifikuje ho prídavné alebo podstatné meno vo funkcii zhodného alebo nezahodného prívlastku. Vyjadrenie hromadnosti analytickým spôsobom existuje napr. v spojeniach *žiacky kolektív, učiteľský, resp. pedagogický zbor, riešiteľský tím, brigáda socialistickej práce* a pod.

Hromadné podstatné mená s príponou *-ie*, resp. s variantom *-čie* alebo s rozšíreným variantom *-ovie* tvoria dve sémantické skupiny. Do prvej skupiny patria názvy so slovotvorným významom „porast tvorený tým, čo označuje substantívum v slovotvornom základe“, pričom substantíva sú pomenovaniami jednotlivých druhov stromov a kríkov. Z hľadiska komponentovej analýzy ide o spojenia sém. miesta a hromadnosti, pričom substantíva označujú jednotlivé druhy porastov.

Základovým slovom hromadných podstatných mien na *-ie/-čie/-ovie* je zväčša podstatné meno. Býva odvodené i neodvodené a je názvom rastliny tvoriacej základný prvok porastu; pri rozšírenom variante *-ovie* sa objavuje aj možnosť motivácie prídavným menom. V tejto skupine pomenovaní sa ojedinele tvoria slová od rovnakého základu pomocou dvoch variantných slovotvorných prípon, napr. *jelšie/jelšovie, brezie/brezovie*. Patria sem napr. hromadné podstatné mená ako *kukuričie, lopúšie, černičie, repičie, imelie, trstie, jedličie, malinie/malinčie, javorčie, borovičie/borievčie, čučoriedie, rakytie, jedľovie, sosnovie, stromovie, hložie, smrečie, kríčie*.

Druhú skupinu hromadných podstatných mien na *-ie/-čie/-ovie* tvoria pomenovania motivované názvom vecí. Základovým slovom týchto pomenovaní sú zväčša odvodené i neodvodené podstatné mená označujúce vec, ktorá vystupuje v súhrne. Patria sem napr. výrazy *chrastie, ihličie, haluzie, prútie, skálie, trnie, bodlačie, býlie, páperie, klásie* a pod.

Prípona *-ie/-ovie* je v súčasnosti neproduktívna pri tvorení hromadných podstatných mien motivovaných pomenovaniami prostriedkov. Hromadné podstatné mená typu *trnie, páperie* už v súčasnosti nie sú vzorom pri tvorení nových pomenovaní vecí vyskytujúcich sa v súbore. Niektoré hromadné podstatné mená na *-ie/-ovie/-čie* majú naďalej svoje miesto v terminologickej lexike. V lodárskej terminológii fungujú napr. výrazy *lanovie, plachtovie* označujúce súbor lán, resp. plachiet na plachtovníci ako celok. Tvorenie nových hromadných podstatných mien na *-ie/-ovie/-čie* mo-

tivovaných názvom rastliny je v súčasnosti obmedzené aj vzhľadom na relatívne uzavretú skupinu názvov rastlín, resp. porastov. Ani nové kolektíva motivované pomenovaniami vecí už dnes prakticky nevznikajú.

Prípona *-ina* je pri tvorení nových pomenovaní viacnásobne homonymná. Okrem hromadných podstatných mien sa pomocou tejto prípony tvoria aj pomenovania miesta, nositeľov vlastností, výsledkov deja a podobne, pričom jednotlivé slovotvorné kategórie nie sú od seba ostro odlišené.

Základovým slovom kolektív na *-ina* a jej menej frekventovaného variantu *-ovina* je odvodené alebo neodvodené podstatné meno rastliny nachádzajúcej sa v súbore, resp. časti rastliny. Častá je aj motivácia adjektívom. Živé jadro hromadných podstatných mien s touto príponou tvorí súbor mien označujúcich porasty. Do skupiny stromových porastov patria napr. slová *brezina*, *lieškovina*, *javorina*, *jelšina*. Vyskytuje sa aj tvorenie hromadných podstatných mien tohto typu od rovnakého slovotvorného základu pomocou variantov, napr. *bučina/bukovina*, *dubina/dubovina*, *jedlina/jedľovina*. Niekedy sa kolektíva tvoria od rovnakého základu aj pomocou troch prípon, napr. *agácie/agáčina/agátina*. Rozdiel medzi nimi je daný sférou používania jednotlivých podôb: podoby *agácie*, *agáčina* sú nárečové, podoba *agátina* patrí medzi vyjadrovacie prostriedky spisovného jazyka. Podobným prípadom sú aj podoby *smrečie* a *smrečina* označujúce smrekový porast, les. V najnovšom dokladovom materiáli sa vyskytuje už iba podoba *smrečina*.

Osobitné miesto majú tie výrazy na *-ina/-ovina*, pri ktorých je hromadnosť iba hierarchicky nižším príznakom ako význam látky; ide tu len o sémantickú hromadnosť. Názvy typu *okopanina*, *olejnina*, *bobuľovina*, *jadrovina* už možnosťou tvorenia plurálu signalizujú, že ich význam nezodpovedá formule slovotvorných kolektív (slovotvorný základ majú deadjektívny, nie desubstantívny). Neznačia v súbore to, čo označuje substantívum v slovotvornom základe ako jednotlivina. Plurál pri týchto názvoch vznikol z potreby vyjadriť druhovosť: plurálovými tvarmi sa vyjadruje výskyt v rozličných druhoch. Podobne sa plurálová forma tvorí napr. aj pri názvoch *elektrina* — *elektriny*, *odpad* — *odpady*, *energia* — *energie*, *mäso* — *mäsá*, *ovocie* — *ovocia*, *zelenina* — *zeleniny*, ako aj pri výrazoch *ďatelínovina* (= súborné pomenovanie viacročných krmovín, ďatelín, tráv), *okopanine* (= súbor rastlín, ktoré sa pestujú pre buľvy a hľuzy, napr. repa, mrkva, čakanka, zemiaky), *olejnine* (= rastliny, ktoré sa pestujú pre olej — repka, mak, slnečnica), *strukoviny* (= súborné označenie rastlín z čeľade vikovitých — hrach, šošovica, fazuľa, bôb, sója), *obilniny* (=súhrnný názov pre všetky druhy obilia) a pod. Väčšina takto utvorených pomenovaní rastlín patrí medzi lexikálne prostriedky odborného vyjadrovania. Popri sebe paralelne fungujú frekventovanejšie pomenovania *jadroviny*, *bobuľoviny*, *kôstkoviny* a dvojslovné pomenovania *jadrové*, *bobuľové*, *kôstkové ovocie*.

Menšiu skupinu hromadných podstatných mien na *-ina/-ovina* tvoria

výrazy motivované pomenovaniami častí stromov a rastlín, napr. *raždina/raždovina*, *pňovina*, *čečina*, *papečina*, *haluzina*, *ihličina*, *chvojina*, *prúti-na*, *tŕnina*, *bodliáčina*, *chrastina*, *žilnatina*. Patrí sem aj niekoľko kolektív, pri ktorých sme zaznamenali podoby utvorené od rovnakého slovotvorného základu príponami *-ie* a *-ina/-ovina*. Ide o kolektíva typu *prútie/prútina*, *raždie/raždina/raždovina*, *haluzie/haluzina*. Z dvojice *prútie/prútina* v odbornom i bežnom vyjadrovaní funguje v súčasnosti len podoba *prútie*, z dvojice *haluzie/haluzina* funguje už iba podoba *haluzina* (= úžitkový a palivový sortiment z vetvovej tenčiny). Výraz *raždovina* je utvorený analogicky podľa výrazov *tenčina*, *hrubina*, *guľatina*. Slovo *raždina* sa v súčasnosti takmer nepoužíva, oveľa frekventovanejší je výraz *raždie*.

Aj pri hromadných podstatných menách s príponou *-ina/-ovina* možno konštatovať, že pri tvorení nových kolektív je táto prípona v súčasnej slovenčine iba obmedzene produktívna. Súvisí to s relatívne uzavretou sémantickou skupinou pomenovaní rastlín a tým aj s pomerne obmedzenými možnosťami vzniku nových pomenovaní. To však neznamená, že by sa hromadné podstatné mená s touto príponou vysúvali z jadra slovnej zásoby: sú súčasťou bežnej lexiky i odborného vyjadrovania v oblasti poľnohospodárstva. Súčasťou lesníckej terminológie sú napr. pomenovania *haluzina*, *konárina*, *jedlina*, *jelšina*, *jasenina*, *čečina*, *stromovina*, *kmeňovina* a pod.

Prípona *-ač* nie je pri tvorení hromadných podstatných mien pomenujúcich skupinu osôb produktívna a nové pomenovania sa ňou už prakticky netvoria: prevažná väčšina hromadných podstatných mien s touto príponou má silné expresívne a emocionálne zafarbenie a patrí medzi pejoratívne slová, prípadne medzi poetizmy, napr. *babrač*, *bedač*, *všivač*, *žobrač*, *sprostač*, *mrzač*, *červač*. Mnohé z takto utvorených kolektív sa dostávajú na okraj slovnej zásoby súčasnej slovenčiny.

Hromadné podstatné mená sa v slovenčine v obmedzenej miere tvoria aj od cudzích základov cudzími príponami *-ia*, *-áž*, *-ita*, *-ika*.

Príponou *-ia* sa tvoria hromadné podstatné mená typu *aristokracia*. Pri hromadnom význame slov *aristokracia*, *byrokracia*, *diplomacia* (= súhrn aristokratov, byrokratov, diplomatov) ide o motiváciu slovami *byrokrat*, *aristokrat*, *diplomat*.

Novú, veľmi produktívnu skupinu tvoria podstatné mená s príponou *-áž* ako pomenovania materiálu a tovarov: *trikotáž*, *kartonáž*, *senáž*, *slamáž*, *siláž*. Niektoré majú významy počtu: *listáž* (= počet listov), *gramáž* (hmotnosť v gramoch), *metráž* (dĺžka v metroch), *kilometráž* (dĺžka v kilometroch), *tonáž* (náklad v tonách), *minutáž* (trvanie v minútach). Analogicky podľa týchto výrazov sa utvorili aj slangové pomenovania *kusáž*, resp. *kusonáž* (= počet kusov tovaru).

Základom hromadných podstatných mien s príponou *-ita* býva zvyčajne substantívum označujúce osobu podľa spoločenskej funkcie alebo triedy. Do tejto skupiny patria napr. pomenovania *admiralita*, *generalita*.

Prípona *-ika* s variantom *-istika* má hromadný význam špecifikovaný

ako súhrn alebo súbor umeleckých diel toho istého druhu, žánru, resp. ako spôsob stvárnenia. Tieto kolektíva bývajú často utvorené od substantív označujúcich jeden výtvor daného druhu: *balada* — *baladika*, *dráma* — *dramatika*. Viaceré kolektíva, najmä však tie, ktoré sú utvorené variantom *-istika*, možno pokladať za kolektíva so sprievodnou adjektívnou motiváciou. Výrazom *novelistika* sa označuje „súbor noviel“, ale aj „novelistická próza“, pojem *esejistika* možno vysvetliť ako „súbor esejí“, ale aj ako „esejistickú tvorbu“ a pod.

Medzi hromadné podstatné mená na *-ika/-istika* motivované substantívami a hromadné podstatné mená s touto príponou motivované zároveň substantívom i adjektívom patria napr. výrazy *humoristika*, *fejtonistika*, *fabulistika*, *grafika*, *ornamentalistika*, *publicistika*. Viaceré takto utvorené kolektíva sú živou súčasťou lexiky a fungujú aj ako vzor pri tvorení nových hromadných podstatných mien (najmä v odbornej lexike z oblasti kultúry).

Hromadné názvy utvorené slovotvornými príponami *-stvo* a *-ie* majú síce v slovenčine živú slovotvornú štruktúru, ale nové kolektíva týmto spôsobom už dnes prakticky nevznikajú. Z hromadných podstatných mien na *-ie/-ovie/-ie* ostávajú súčasťou bežnej lexiky kolektíva motivované názvom vecí. Takmer všetky kolektíva na *-ina/-ovina* patria do bežnej slovnice zásoby a sú zároveň aj súčasťou odborného vyjadrovania. Živé sú aj kolektíva s príponou *-áž*, ako aj *-ika/-istika*.

Dynamické tendencie v abstraktnej lexike

Protiklad konkrétnej a abstraktnej lexiky patrí v jazyku medzi základné protiklady; rozdiel medzi obidvoma týmito triedami slov je mnohoaspektový, ale výrazný je už pri samom spôsobe, akým sa určuje význam konkrétnych a abstraktných slov. Slová patriace ku konkrétnej lexike vždy majú za denotát jednotlivý predmet alebo jav materiálnej skutočnosti; určenie týchto slov možno podať určením príznakov označovaného predmetu. Slová abstraktnej lexiky nemajú denotát, ktorý by jestvoval ako jednotlivý predmet objektívnej a bezprostredne pozorovateľnej skutočnosti. Existuje, pravda, viacero typov abstraktných názvov a aj signifikatívny (obsahovo-pojmový) význam sa realizuje v rozličných typoch slov (porov. Ufimceva, 1974; Jazykovaja nominacija, 1977): abstraktný pojem príznaku, vlastnosti alebo deja, ktorý nemá protipól v predmetnej predstave, napr. *geniálnosť*, *veselosť*, *výška*, *horúčava*; abstraktný pojem ako zovšeobecnenie najvyššieho stupňa, predstavené v takých kognitívnych kategóriách, ako napr. *fenomén*, *substancia*, *príznak*, *vlastnosť*; abstraktné pojmy označujúce kategórie reálneho sveta, vystupujúce ako rodové

pojmy voči príslušným druhovým pojmom, napr. *pocit*, *udalosť*, *pohyb*, *tekutina*; abstraktný význam, ktorý sa realizuje v metajazykových pojmoch ako termínoch rozličných oblastí poznania (vedy, techniky, umenia).

Názvy predstavujúce jedinečné pojmy ako konštrukty nereálnych predmetov typu *rusalka*, *kentaur* pokladáme za pseudokonkrétna, nie za abstraktné názvy (Dokulil, 1980).

Najcharakteristickejšími podtypmi abstraktných mien sú názvy spredmetnených statických a procesuálnych príznakov, t. j. názvy vlastností a dejov a názvy metajazykových pojmov ako termínov rozličných vedných oblastí. Signifikatívnym významom názvov vlastností a názvov dejov je chápanie istého príznaku (či už vlastnosti alebo procesuálneho príznaku) ako abstrahovaného od jeho nositeľa. Reálny predmet ako exponent denotátu pri nich chýba, denotatívny význam existuje iba ako sekundárny pri sekundárne konkretizovaných názvoch typu *sladkosť*, *plytkosť*. Lexémy *sladkosť*, *plytkosť* a podobne majú teda signifikatívno-denotatívny význam (porov. aj časť o špecifikácii signalizovanej plurálom, s. 136). Signifikatívno-denotatívny význam pripisujeme aj názvom, ktoré majú konkrétnejší, špecifikovanejší význam, než je význam abstrahovaného deja alebo vlastnosti, napr. názvom hnutí a smerov (*oportunizmus*, *idealizmus*), názvom funkcií (*šéfovstvo*) a pod.

Abstraktá tvoria svojskú podskupinu názvov aj z hľadiska inventárovej dimenzie systému slovnej zásoby — slovotvorné kategórie spredmetnenia vlastnosti a spredmetnenia deja zahrňujú charakteristické súbory slovotvorných typov (verbálny základ + (-ova)nie, -Ø, -ka, -čka; internacionálny formant (-iz)ácia; adjektívny základ + formanty -osť, -oba, -ota, -ava; internacionálne formanty -ita, -izmus, -ia; substantívny a adjektívny základ + formant -stvo). Takéto formálne slovotvorné typy sa nevyskytujú pri onomaziologických a slovotvorných kategóriách zahrňujúcich substantíva s konkrétnymi významami.

Základné koordináty (a krajné póly) podsystému abstraktných názvov predstavujú na jednej strane typické predstavitele slovotvorných kategórií spredmetnenia deja: deverbatívne názvy deja s vysoko (t. j. kategóriálne) produktívnymi formantmi *-nie*, *-tie* (spolu s dejovými menami -Ø, -ka, -čka), na druhej strane abstraktné deadjektívne názvy vlastností s vysokoproduktívnym formantom *-osť* (a menej produktívnymi formantmi *-oba*, *-ota*, *-ava*). Deriváty s formantom *-stvo* sa od nich odlišujú a majú stredové postavenie svojou prevažne substantívnou motivovanosťou, sémanticky zasa ambivalentnosťou. Je to spôsobené tým, že majú alebo sú (v kontexte) schopné nadobúdať aj význam spredmetneného deja (činnosti s istými špecifikáciami ako odbor činnosti, sklon k činnosti a pod.), aj význam spredmetnenej vlastnosti, pričom dejový alebo vlastnostný význam závisí od toho, či základovým (motivujúcim) slovom je činiteľské (konateľské) meno a sprievodná motivácia slovesom (*zlepšovateľstvo*) alebo meno nositeľa vlastnosti a substantívno-adjektívna motivácia (*dobráctvo*). Na

tento systém možno premietnuť aj podsystem internacionálnych formantov na tvorenie abstraktných názvov: názvy deja sú reprezentované názvami s formantom *-ácia*, názvy vlastností zastupujú hlavne názvy s formantom *-ita*. Internacionálnym náprotivkom formantu *-stvo* je predovšetkým formant *-izmus*, ktorý má takisto ambivalentnú povahu — možno ním tvoríť názvy s významom spredmetnenej činnosti aj spredmetnenej vlastnosti a vyjadrujú sa ním veľmi často významovo špecifikovanejšie názvy, najmä názvy hnutí a smerov.

Systém abstraktnej lexiky

názvy deja		názvy vlastností
deverbátiva	desubstantíva	deadjektíva
{ova)nie, -tie		-osť
{iz)ácia		-ita
	-Ø	-oba
	-ka	-ota
	-čka	-ava
	-stvo	
	-izmus	

Tvorenie abstrakt a pohyb v abstraktnej lexike je v dynamike slovnej zásoby súčasnej spisovnej slovenčiny prejavom tendencie k intelektualizácii (ale aj internacionalizácii a terminologizácii), abstraktá sú charakteristickým výrazivom odborného (vedeckého i popularizačného) a publicistického štýlu. Tým, že ich dotváranie a štylistická a sémantická diferenciácia medzi nimi podporujú v jazyku tendenciu k intelektualizácii, predstavujú abstraktne názvy protipól k opačnej tendencii, ktorou je tendencia k demokratizácii (pozri s. 295).

Z týchto všeobecných a do značnej miery univerzálnych tendencií pôsobiach v súčasnej slovenčine podobne ako v iných jazykoch možno odvodzovať viaceré konkrétnejšie činitele (faktory), ktoré podmieňujú pohyb v podsysteme abstraktnej lexiky.

Z inventára slovotvorných prostriedkov, najmä slovotvorných formantov na tvorenie abstraktných názvov v slovenčine vyplýva, že vývinový pohyb je tu výrazne podmienený napätím medzi tendenciou k internacionalizácii a k tvoreniu z domácich zdrojov. Konkurenciu slovotvorných typov s internacionálnymi a domácimi formantmi (porov. s. 278) možno, pravda, skôr počítať k vonkajším faktorom podmieňujúcim dynamiku systému slovnej zásoby, najmä podsystemu abstraktných mien.

Vnútorňý zdroj dynamiky abstraktných názvov je v dialekticky protirečivom charaktere názvov vlastností a názvov deja ako transpozíčných derivátov. Tieto názvy plnia v textoch tých funkčných sfér, kde sa najviac využívajú, t. j. v odbornej a publicistickej sfére, dve protikladné funkcie. Stimulom utvorenia názvu vlastnosti alebo dejového mena môže byť po-

treba iného rozloženia toho istého lexikálneho obsahu po vetných členoch (Dokulil, 1982 a); tu sa uplatňuje služba transpozíčných derivátov syntaxi a súvislosť transpozíčného typu derivácie so syntaktickou deriváciou v zmysle Kuryłowiczovho rozlišovania lexikálnej a syntaktickej derivácie (Kuryłowicz, 1962). Stimulom utvorenia názvu vlastnosti alebo deja však môže byť aj potreba spredmetnene pomenovať nejakú (novú) vlastnosť či dej, prípadne s doplňujúcimi sémantickými príznakmi tak, že primárnou funkciou derivátu je lexikálna, nominačná, pomenúvacia funkcia. Keďže v prvom prípade („čistá“ transpozícia) sa popiera, že by transpozícia viedla k novému pomenovaniu (Dokulil, 1982 a), dialektické protirečenie existuje medzi transpozíčným charakterom derivácie, ktorého typickou vlastnosťou je zachovávanie nezmeneného lexikálneho obsahu východiskového slova, a derivátu (aj spredmetnený dej ostáva dejom, spredmetnená vlastnosť ostáva vlastnosťou) — a medzi cieľom derivácie, ktorým je tvorenie nových „plnohodnotných“ samostatných pomenovacích jednotiek. Nové pomenovania však vznikajú preto, aby pomenovali nové obsahy a aby vyjadrovali nové významy. Toto objektívne jestvujúce protirečenie možno riešiť jednak tak, že pri „čistej“ transpozícii sa predpokladá iba zachovanie lexikálneho obsahu, ale nie významu (význam je tu nový, je ním práve „spredmetnenie“ vlastnosti či deja — porov. Kubriakova, 1981, s. 151), jednak tak, že na nominačnej rovine vedie transpozíčný typ derivácie k nominácii sui generis. Pri nej sa zohľadňuje fakt, že vznik novej pomenovacej jednotky má na rovine systému slovnej zásoby (lexikonu) na rozdiel od vzniku slova v reči (v parole, v textoch) postupný, procesálny charakter.

Keďže transpozíčné typy spredmetnenia vlastnosti a spredmetnenia deja patria k najproduktívnejším typom odvodzovania, treba rátať s tým, že nie všetky produkty takéhoto tvorenia na úrovni individuálnych rečových použití sa stanú hneď aj súčasťou lexikonu, získajú nadindividuálnu spoločensko-komunikatívnu platnosť. Transpozície ako pretvorenia v reči sa môžu završiť tým, že príslušná lexéma sa ustáli aj v systéme slovnej zásoby (v lexikone) — lexikalizuje sa, pričom jednou z podmienok takejto lexikalizácie ako prechodu jednotky z reči do lexikonu je časté používanie odvodeného slova, uzualizácia derivátu (Pavlov, 1985, s. 31). Ale to, či sa nové slová — medzi nimi aj nové transpozíčné deriváty — v lexikone ustália, závisí od sociálnych faktorov.

K lexikalizácii transpozíčných derivátov dochádza jednak tým, že názvy spredmetnených vlastností a spredmetnených dejov vykazujú oproti svojim motivujúcim adjektívam, resp. slovesám istý významový posun, jednak možno za lexikalizáciu v zmysle samostatnej pomenovacej jednotky pokladať utvorenie spredmetnenej vlastnosti alebo utvorenie dejového mena s cieľom pomenovať dej ako spredmetnený, aj keď jeho lexikálny obsah nie je oproti motivujúcemu slovu posunutý, ale v spoločenskej komunikácii sa uplatňuje tendencia vyjadrovať vlastnosť (dej) spredmetnene v signifikantne zvýšenej miere, pričom potreba tvoríť takéto mená je vy-

svetlitélná komunikačnými potrebami. Pri abstraktných názvoch vlastností sa tento druhý prípad vyskytuje častejšie pri názvoch tvorených od deverbatívnych adjektív. Tu dochádza spravidla k lexikalizácii iba uzualizáciou derivátu bez významového posunu vzhľadom na motivujúce adjektívum. Abstraktné názvy vlastností tvorené od desubstantívnych adjektív nie sú čisto transpozičnými derivátmi spravidla vďaka významovým posunom oproti motivujúcim adjektívam.

S najvšeobecnejšou semiotickou a nominačnou charakteristikou abstraktných názvov, s tým, že označujú abstraktný pojem, abstraktné chápanie príznaku (príznaku abstrahovaného od svojho nositeľa) a že sa nimi označujú metaязыkové pojmy ako termíny rozličných vedných disciplín, techniky a umenia, súvisia také dynamické faktory, ako sú procesy vedúce k vzniku pojmov abstrakcia, generalizácia (ale aj jej protiklad — individualizácia), hypostazovanie príznaku v užšom zmysle (pozri ďalej).

Ustavične prebieha aj opačný proces — sekundárna konkretizácia abstraktného významu vlastnosti alebo deja, ktorého výsledkom je doplňovanie názvov s významom nositeľov vlastností typu *sladkosti* (= sladké výrobky), *netesnosti* (= netesné miesta, miesta, ktoré netesnia).

Jedným z najzávažnejších dynamických faktorov pôsobiacich vo sfére abstrákt ako názvov vlastností je narastanie kvalifikačných, akostných významov pri relačných (vzťahových) adjektívach, pri ktorých práve vznik abstrakta na *-osť* je diagnostickým ukazovateľom tohto kvalifikačného významu. Závažnosť tohto faktora spočíva v tom, že spôsobuje reštrukturalizáciu dosť podstatnej časti adjektív v zmysle polysémie, dvojznačnosti a pri fungovaní v istých prípadoch vedie k preferencii jedného významu a k ústupu druhého.

Dalším dynamickým faktorom je relatívna stálosť všeobecného významu spredmetneného príznaku (abstrahovaného deja alebo vlastnosti) oproti istej pohyblivosti, premenlivosti významov podmienených konkrétnym kontextovým použitím.

Všeobecnejším dynamickým faktorom je i pohyb v štylistickej zaradenosti abstrákt. V abstraktnej lexike ide najmä o posuny od príznaku knižnosti a odbornosti k neutrálnosti a o posuny z nociónálnosti do expresívnosti (pejoratívnosti), teda o štylistickú diferenciáciu, najmä schopnosť toho istého slova fungovať (opäť v závislosti od kontextu, ale aj od použitej funkčnej sféry) ako nociónálny aj expresívny výraz (napr. názov dynamizovanej vlastnosti *amaterizmus* ako nociónálny pojem značí opozitnú vlastnosť *profesionalizmu*; ako expresívny výraz má význam blízky k synonymu *diletantstvo*).

Napokon objektívnou vlastnosťou dynamizujúcou podsystem abstraktnej lexiky je to, že hranice medzi jednotlivými sémantickými špecifikáciami sú neostre, že isté sémy sú kombinovateľné, že významy abstrákt v ich súhrne predstavujú isté kontinuum, aj keď sme nútení zachytiť ich ako diskkrétne veličiny (porov. Blanár, 1984).

Názvy spredmetnených vlastností s formantom *-osť* sa tvoria prakticky od všetkých akostných a vlastnostných adjektív, netvoria sa od čisto vzťahových adjektív. Keďže pri adjektívach ako motivujúcich (základových) slovách jestvuje pomerne značná asymetria medzi významovým a výrazovým plánom, ten istý význam sa môže vyjadrovať adjektívami utvorenými rozličnými slovotvornými formantmi.

Názvy vlastností s formantom *-osť* sa dosť jasne členia na dve väčšie skupiny: prvú predstavujú názvy rozličných dejových vlastností, t. j. vlastností utvorených od deverbatívnych adjektív. Druhú skupinu predstavujú názvy vlastností utvorené od desubstantívnych adjektív, pre ktoré sú charakteristické iné významové špecifikácie. Osobitnú pozornosť si zaslúži sekundárna konkretizácia a referenčný status abstrákt.

V rámci názvov vlastností motivovaných deverbatívnymi adjektívami je značne produktívne tvorenie abstraktných názvov vlastností od adjektív, ktoré sú utvorené slovotvorným formantom *-teľný*, a majú význam pasívnej možnosti. Tento význam prechádza aj do spredmetneného názvu vlastnosti. O pasívnej možnosti hovoríme preto, lebo táto vlastnosť sa zvyčajne pripisuje neživotným substanciam, ktoré sú k motivujúcemu slovesu vo vzťahu paciensa. Tieto abstrakta na *-osť*, resp. *-teľnosť* majú primárne transpozičnú funkciu, slúžia kondenzácii textu a sú ako čisto transpozičné (syntaktické) deriváty súvzťažné s príslušnými slovesnými vyjadreniami vedľajšou vetou. Napr.: *Okrem iného sú tieto výrobky zaujímavé ľahkou manévrovateľnosťou* (TN). — *Okrem iného sú tieto výrobky zaujímavé tým, že s nimi možno ľahko manévrovať*. Častot využívania týchto abstrákt vedie potom k ich lexikalizácii uzualizáciou.

Abstrakta s významom pasívnej možnosti sa tvoria od adjektív odvodených od sloviess označujúcich:

a) rozličné manipulačné činnosti: *regulovateľnosť*, *manévrovateľnosť*, *manipulovateľnosť*, *(ne)skladovateľnosť*, *nastavovateľnosť*, *demontovateľnosť*, *premiestňovateľnosť*, *stohovateľnosť*, napr.: ... s možnosťou odberu prúdu do 1 A pri plynulej nastavovateľnosti ochrany pred preťažením (TN); ... problémy s nekvalitou, neskladovateľnosťou ponúkaného tovaru (Pc); ... zlepšuje štartovateľnosť aj v zime (TN);

b) rozličné technologické a iné procesy: *lisovateľnosť*, *zvariteľnosť*, *zmiešateľnosť*, *zmrašťiteľnosť*, *ujateľnosť*, napr.: ... dokázala sa jeho miešateľnosť s olejom BTS (TN); ... vzorky plechu na odskúšanie lisovateľnosti (NP);

c) rozličné všeobecné, abstraktnejšie činnosti: *porovnateľnosť*, *programovateľnosť*, *rozlišiteľnosť*, *využitelnosť*, *vyčerpatelnosť*, napr.: ... nepoznajú technickú porovnateľnosť svojich výrobkov so zahraničnými (Pc); ... vyčerpatelnosť súčasných klasických zdrojov energie (TN).

Význam pasívnej možnosti je kombinovateľný so sémou kvantity, ktorá sa uplatňuje v novšom kvantitatívnom slovotvornom type, a to vzhľadom na deverbatívny slovotvorný základ motivujúceho adjektíva v špecifikácii „miera deja“. Preto aj abstraktá s rozšíreným slovotvorným formantom *-teľnosť* môžu dopĺňať dnes veľmi produktívny kvantitatívny slovotvorný typ. Napr.: *Perspektívne sa počíta s ešte objemnejšou vysielateľnosťou programov maďarskej televíznej a filmovej tvorby (NS)*. — *Funkčný systém disponuje... obvodmi na meranie času s rozlíšiteľnosťou 10 milisekúnd (TN)*. — *... užitočná (hudobná) zafážiteľnosť je 2×100 W (TN)*. Posledný príklad svedčí o tom, že kvantitatívny význam vznikol ako novší popri kvalitatívnom význame, ktorý zachytáva SSJ (*zafážiteľnosť* = „schopnosť byť zafáženy“).

Abstraktá motivované deverbatívnymi adjektívami s formantmi *-avý, -ivý, -(č)ivý, -(l)ivý* vyjadrujú spredmetnene ten istý príznak ako ich motivujúce adjektívum, t. j. sklon k istej činnosti, schopnosť, prípadne ochotu vykonávať istú činnosť, napr. *hanblivosť, básnivosť* (= sklon hanbiť sa, sklon k básneniu); *vnímavosť, všímavosť* (= schopnosť vnímať, schopnosť všímať si veci). Význam viacerých z týchto abstrakt možno parafrázovať pomocou slovesa a príslovky *rád, ľahko: urážlivosť, podnikavosť* (= „to, že niekto sa ľahko uráža, rád podniká“); *čítavosť* (= „to, že kniha sa ľahko, dobre číta“). Tieto abstraktá sa ľahko stávajú samostatnými nominačnými jednotkami, čo sa prejavuje aj tak, že ich slovotvorné parafrázy zvyčajne nemožno bez ťažkopádnosti dosadiť do textu, povýšiť na textové parafrázy (podrobnejšie Buzássyová, 1982) a vyskytujú sa zväčša v typicky nominačných pozíciách (podmet, predmet, prívlastok): *Vzniká akási zdravá súťaživosť (Pc)*. — *Osobitne si cením tie pracoviská, kde nenahrádzajú kooperáciu súperivosťou (NP)*.

Nominačná funkcia abstrakt motivovaných adjektívami s formantom *-avý, -ivý* je výrazná v odbornej komunikačnej sfére, kde často vzniká potreba substančne, predmetne vyjadriť ten istý význam, ktorý je charakteristický pre tieto abstraktá aj v bežnej slovnej zásobe, t. j. schopnosť vykonávať istý dej (tu, pravda) ako technicky želanú či neželanú vlastnosť výrobku alebo nejakej látky, napr. *ohýbavosť, otáčavosť, spekavosť, horľavosť, odparivosť, pohltivosť*. Z novších pomenovaní možno uviesť *stúpavosť (prednej nápravy), prirastavosť (drevej hmoty) (Pc)*. Pri niektorých abstraktách sa v novšom období rozšíril okruh objektov, ktorým sa pripisuje príslušná vlastnosť; napr. staršie spojenie *nasiakavosť pôdy* oproti novšiemu *nasiakavosť odevných textílií (SNN)*.

Význam schopnosť vykonávať nejaký dej môžu mať aj abstraktá motivované adjektívami s formantom *-ný: výparnosť, prieraznosť, úživnosť*. Napr. *prieraznosť izolácie káblov (TN)*; *úživnosť revírov (Poľovníctvo a rybárstvo)*; *Výkonnosť počítača... sa stotožňuje s tzv. priechodnosťou úloh (Havrilik)*. Význam schopnosť vykonávať nejaký dej ako charakteristickú vlastnosť môže byť prenesený aj do inej komunikačnej (alebo inej odbornej)

sféry, napr. *úživnosť edičného titulu* (= schopnosť diela byť dobre predávaný, a tak rentabilný pre vydavateľstvo).

S významom sklon k neželanému deju ako špecifikáciou analyzovaných abstrakt súvisí možnosť používať ich pri pomenovaní rozličných chorôb: *zajakavosť, hatlavosť, kučeravosť (listov)*.

Schopnosť alebo sklon vykonávať istý dej je kombinovateľná so sémou kvantity, miery, v akej sa táto schopnosť uplatňuje. Preto aj abstraktá ako *potivosť, rodivosť* môžu prechádzať ku kvantitatívnemu typu: *zväčšuje sa potivosť;... červené a biele ríbezle vstupujú do väčšej rodivosti (NP)*.

Výraznou dynamickou črtou fungovania abstrakt s formantom *-osť* je v súčasnosti značná produktivnosť stavového významu. Abstraktá s týmto významom sú motivované trpnými prídastami a adjektívami, ktoré vznikli z trpných prídastí. Význam stavu býva špecifikovaný. Pomocou formantu *-stvo* sa z adjektivizovaných prídastí tvoria názvy psychofyzických stavov synonymné s príslušnými názvami na *-osť (šialenstvo — šialenosť)*; tým istým formantom sa zo substantívnych a adjektívnych základov tvoria názvy stavov špecifikované ako príbuzenský alebo sociálny stav (*otcovstvo, otroctvo, spojenectvo*). Naproti tomu názvy stavov, ktoré sú výsledkom istých činností, sa tvoria pomocou formantu *-osť* od deverbatívnych adjektív, resp. adjektivizovaných prídastí (*pripravenosť, zabezpečenosť*).

Názvy stavov s formantom *-osť* spravidla zachovávajú lexikálny obsah svojich motivujúcich slov nezmenený, ich funkciou je transponovať do spredmetnenej (substantívnej) podoby stav vyjadrený adjektivizovaným prídastím: *rozpracovanosť, (ne)zabezpečenosť, (ne)pripravenosť, mechanizovanosť, prepojenosť, vyťaženosť*. Preto pri vyjadreniach s týmito názvami existuje možnosť zámeny konštrukcie s abstraktom stavu konštrukciou s príslušnou vedľajšou vetou, čo je typickou vlastnosťou syntaktických derivátov. Napr. ... *najadekvátnejšie metódy skúmania poskytuje literárna veda, a to pre svoju všestrannú rozpracovanosť // ... poskytuje literárna veda, a to preto, že je všestranne rozpracovaná; najväčším problémom je nezabezpečenosť odbytu predredukovaných paliet // najväčším problémom je, že nie je zabezpečený odbyť predredukovaných paliet*. Aj názvy stavov majú tendenciu osamostatňovať sa od syntaktických súvislostí s vetnými konštrukciami, v ktorých vystupujú ako transpozičné deriváty — častým používaním, uzualizáciou sa stávajú samostatnými pomenovacími (nominačnými) jednotkami.

Názvy stavov pribúdajú vo všetkých komunikačných sférach, pre ktoré je charakteristické tvorenie abstraktných názvov na *-osť* vôbec, t. j. v odborných i publicistických textoch: ... *Poniky... sú prímestskou obcou, ich dlhoveká odrezanosť už neplatí (SNN)*. — *Vynovenosť niektorých postupov spočívajú najmä v ich zdokonalení alebo využití vo veľkokapacitnom meradle (SNN)* — ... *hybná sila nezávisí od upohybovanosti hercov (NS)*.

Výrazovým signálom nominačnej funkcie abstraktného názvu je jeho výskyt s neurčitými zámenami *akýsi, istý* vo funkcii prívlastku, ktorými

hovoriaci naznačuje isté váhanie pri voľbe pomenovacieho prostriedku, resp. naznačuje, že používa názov s istou výhradou, prípadne ako približné pomenovanie. Porov. Už samotné množstvo rôznych „väzení“, „okov“ pre kvarky vytvára ukludňujúci pocit akejsi kvázidokázanosti (Šelest). — Ondrušov problém je teda problémom istej zaskočenosti, zablokovania, nemožnosti pohybu (Strážay).

Signálom funkcie abstrakta ako novej pomenovacej jednotky je aj jeho používanie s adjektívnymi prívlastkami špecifikujúcimi príslušný stav, napr. finančná (materiálna, hmotná) zainteresovanosť, fyzická (psychická, odborná, teoretická) pripravenosť, spoločenská a politická zaangažovanosť, nadsídlivá vybavenosť, literárna podvyživenosť. Značný počet nových názvov stavov pribúda v rámci pomenovaní s predponou *ne-*, teda ako názvov pomenúvajúcich stavy vyplývajúce z nevykonania istých (potrebných) činností, napr. organizačná nezabezpečenosť, koncepčná nejasnosť, projektová (investorská) nepripravenosť.

Konkurenciu verbálnych substantív a názvov stavov s formantom *-osť* utvorených od tých istých základov predstavujú dvojice ako *spätie* — *spätosť*, *funkčné zariadenie* — *funkčná zariadenosť*, *sústredenie (sa)* — *sústredenosť*, *zakotvenie* — *zakotvenosť*, *prepojenie* — *prepojenosť*, *sprostredkovanie* — *sprostredkovanosť*, *ohrozenie* — *ohrozenosť*, ktoré sa môžu používať zámenne v podobných kontextoch, vystupujú teda ako blízko synonymné, až variantné prostriedky. (Porov. príklady variantných použití vybrané z toho istého textu alebo z rozdielnych textov, ale podobných kontextov: *No práve značné rozdiely vo funkčnej zariadenosti skúmaných adverbálnych sufixov...* (D. Kollár); — *Cieľom tohto príspevku je poukázať na zhody a rozdiely... vo funkčnom zariadení slovtvorných prípon...* (D. Kollár); *dôležité je dosiahnuť prepojenosť medzi kolektívmi a podnikovými útvarmi* (Pc); — ... *prepojenie výsledkov základného výskumu s technickým rozvojom*. Uvedené konkurencie svedčia o tom, že ak je základovým slovom sloveso vyjadrujúce statický dej alebo výsledný stav, protiklad medzi tým, čo sa označuje verbálnym substantívom a abstraktom na *-osť* sa stiera, neutralizuje sa teda opozícia medzi statickými dejmi (stavmi) a vlastnosťami. (Z hľadiska medzijazykovej ekvivalencie poukazujú na blízkosť významu verbálneho substantíva a deadjektívneho stavového abstrakta K. Gutschmidt [1980] a W. Förster [1982].)

Kým názvy vlastností na *-osť* motivované deverbatívami adjektívami spravidla nepredstavujú významový posun oproti svojim motivujúcim slovám a ako transpozičné deriváty stávajú sa samostatnými nominačnými jednotkami iba častým používaním v reči (lexikalizujú sa uzualizáciou), v druhej skupine názvov spredmetnených vlastností, v ktorej sú názvy motivované desubstantívnymi adjektívami, možno určiť funkčno-sémantické skupiny, ktoré nepredstavujú čistú transpozíciu adjektíva do substantíva, lež transpozíciu späť s istým sémantickým posunom.

Výraznú funkčno-sémantickú skupinu (najbližšiu čistej transpozícií)

tvoria názvy príznakov (ako vlastností rozličných javov) a kategórií, ktoré sú súčasťou pojmového aparátu rôznych odborov vedy, techniky a umenia. V rámci tejto skupiny sa v niektorých disciplínach, napr. v estetike a literárnej vede uplatňuje funkčná diferenciácia. Na pomenúvanie konkrétnějších vlastností — príznakov sa používajú prevažne substantíva na *-osť*, na pomenúvanie kategórií sa používajú alebo konvertované substantíva typu *dobro*, *krásno*, alebo substantivizované adjektíva stredného rodu (napr. *vznešené*, *komické*) a ustupujú staršie názvy typu *komično*, *estetično* (porov. Horecký, 1976). Ako ukazujú niektoré novšie sústavy termínov, hranica medzi spomínanými funkčnými triedami nie je ostrá, aj mnoho všeobecnejších vlastností majúcich charakter kategórií sa môže označovať substantívami s formantom *-osť*. Ako príklad možno uviesť termíny zo sústavy výrazových kategórií F. Mika (1972) — *zážitkovosť*, *pojmovosť*, *obrazovosť* (*ikonickosť*) a i. Názvy príznakov ako vlastností a rozličných charakteristík uplatňovaných v technických vedách majú najčastejšie charakter parametra (pozri ďalej).

Nie čisto transpozičný je význam abstrákt na *-osť* motivovaných desubstantívnymi adjektívami s formantom *-ový*, *-ný*, aj priamo substantívom, ktorý možno parafrázovať pomocou spojenia s motivujúcim adjektívom a substantívom *ráz*, *charakter*, teda „charakter toho, čo je pomenované substantívom v slovtvornom základe“, alternatívne „taký ráz, charakter, ako vyjadruje motivujúce adjektívum“: *názakovosť*, *masovosť*, *krízovosť*, *priestorovosť*, *momentkovosť*, *sociálnosť*, *urbánnosť*. Napr.: *Ide o tendenciu k názakovosti*; *veľké rezervy máme v masovosti brigád socialistickej práce* (Pc); ... *človeka dneška ťažko opísať ako jedinečný ľudský typ, čo by prerástol medzerovitosť a momentkovosť záberov* (Nd).

Dynamicky narastá aj rad abstrákt motivovaných formálne desubstantívnymi adjektívami, ktorých význam je však výrazne spätý s primárnym substantívom (*dejovosť*, *myšlienkovosť*, *hudobnosť*, *kriteriálnosť*, *rubričnosť*). Napr.: ... *obrázky s istou dejovosťou*; *atribút myšlienkovosti máme chápať ako podstatný atribút literárnej vedy* (Šmatlák — Števíček); *výchova k hudobnosti* (= k vzťahu, láske k hudbe). Existuje možnosť utvoriť abstraktné meno vlastností priamo od substantíva (Buzássyová, 1982 b; Martincová, 1983; Vinogradova, 1984). Spätosť významu týchto abstrákt s motivujúcim substantívom je zrejmá z ich kontextového použitia: *prehľadnosť uverejňovaných programov je zaručená stálou rubričnosťou* (= programy majú stále rubriky); *cena nemôže s ohľadom na jej kriteriálnosť takého nákladu zohľadňovať* (= s ohľadom na to, že je kritériom) [NS]; *otázky vekovosti a vekovoreceptnej dispozície textu* (= vhodnosti pre istý vek) [Pd].

Proti poučke, že názvy abstrákt na *-osť* sa netvoria od vzťahových adjektív, že vzťahový význam blokuje utvorenie názvu s významom vlastnosti, uvedené abstraktá ukazujú, ako kvalifikačný význam narastá pri pôvodne vzťahových adjektívach a ako práve utvorenie abstrakta na *-osť*

je dôkazom prehodnotenia vzťahového významu na kvalifikačný (pozri časť o adjektívach, s. 188). Kvalifikačný význam prejavujúci sa utvorením abstrakta na -osť vzniká aj pri adjektívach s formantom -ský, napr. vzťahové adjektívum v spojení *študentský domov* oproti spojeniu *študentský život* a názvu *študentskosť* (= vlastnosti, spôsoby príznačné pre študentov): *Urobil to zo „študentskosti“, ktorej príznačnou črtou je aj takýto spôsob merania si vlastných síl (SNN); dievčenskosť* (= vlastnosti charakterizujúce dievčatá): ... *píše o literatúre, zvyčajne zaraďovanej do žánrovej oblasti „dievčenský román“, pritom ju zaujímajú najmä možnosti umeleckého vyjadrenia dievčenskosti (Pd).*

V súčasnej slovenčine je veľmi produktívne tvorenie abstrákt podľa tzv. kvantitatívneho typu (*nehodovosť*), ktorý je v slovenčine pomerne nový (v slovotvorných opisoch sa zachytáva od r. 1971; porov. Horecký, 1971, s. 151; podrobnejšie Buzássyová, 1983 b). Ani abstraktá tvorené podľa tohto slovotvorného typu nepredstavujú transpozíčný typ derivácie, nie sú transpozíciou vlastnosti vyjadrenej adjektívom do substantíva, lež vyjadrujú kvantitatívnu špecifikáciu vlastnosti, majú kvantitatívny význam špecifikovaný ako „počet X“, „miera X“, množstvo X“, kde X je substantívum v slovotvornom základe (často už samo základové substantívum má abstraktný význam deja). Prvú významovú špecifikáciu parafrázovateľnú pomocou spojenia „počet prípadov“ predstavujú abstraktá ako *úmrtnosť, chorobnosť, nehodovosť, poruchovosť, požiarovosť, sobášnosť, chybovosť, priestupkovosť*; druhú špecifikáciu abstrákt, ktorých význam možno parafrázovať pomocou slova „miera“, predstavujú prípady ako *počúvanosť, sledovanosť, zásluhovosť, prestojovosť, rizikovosť* (= miera sledovania, počúvania, zásluh atď.). Tretiu špecifikáciu parafrázovateľnú ako „množstvo (pomer, podiel)“ predstavujú prípady ako *kosnosť, výťažnosť, dedivosť, tukovosť*.

Viaceré takéto názvy sú úzko odborné termíny z kategórie ukazovateľov, indexov, koeficientov, z ktorých každý má v príslušnom odbore presnú definíciu (*výťažnosť* = „percentuálny pomer množstva úžitkovej zložky v produkte k množstvu úžitkovej zložky v sádzke“; Banický terminologický slovník). Doterajšiu formuláciu vykladajúcu význam toho slovotvorného typu tak, že abstraktá typu *nehodovosť* nevyjadrujú vlastnosť, kvalitu, lež kvantitu, treba spresniť v tom zmysle, že abstraktá kvantitatívneho typu vyjadrujú vlastnosť kvantifikujúcu. Sému vlastnosti, kvalitatívnosti nestrácajú, ostáva v abstraktnom názve prítomná a je dokonca hierarchicky nadradená séme kvantity, ktorá je tu špecifikujúcou sémou. Špecifikujúca séma kvantity, ako sme ukázali v predchádzajúcom texte, je kombinovateľná so sémou vlastnosti i stavu, nevylučujú sa navzájom.

Vysoká produktivnosť tvorenia abstrákt s kvantitatívnym významom zaiste súvisí s potrebou kvantifikovať v čase vedecko-technického rozvoja rozličné javy. Abstraktá tohto typu sú predovšetkým prostriedkami odbornej funkčnej sféry, ale majú tendenciu prenikať aj do publicistiky, ba aj

do hovorovej reči. V kontexte sa vyskytujú spravidla s parametrickými výrazmi *veľký, malý, zvýšiť, znížiť*, kvantita sa často udáva v presných číslach (resp. percentuálne).

Medzi kvantitatívnym typom abstrákt a podtypom názvov vlastností s významom parametra existuje neostrá hranica (porov. i Grzegorzcykova, 1979, s. 35), obidve tieto významové skupiny abstrákt spája to, že uplatnenie vlastnosti, jej miera, kvantita sa vyčísľuje. Ide o názvy utvorené dnes už pri deadjektívnych vlastnostiach neproduktívnym sufixom -ka: *dĺžka, hrúbka, šírka*. Za ďalšie pokračovanie a dopĺňanie sémantickej podskupiny názvov vlastností s parametrickým významom možno počítať aj tvorenie špecifickjších názvov, zväčša už ako súčasti terminologickej lexiky (najmä rozličných technických odborov): *rovinnosť, rozmernosť, hybnosť, krivosť, svetelnosť, hmotnosť; plošná pórovitosť, lomová húževnatosť* a pod. Trieda parametrov je otvorená, ako je otvorené i samo vedecké poznávanie materiálnej skutočnosti. Príležitostne môžu vznikať aj názvy rozličných zvláštnych vlastností s významom parametra — napr. abstraktum *podivnosť* v nasledujúcom kontexte: ... *fyzici nadobudli dojem, že káón má určitú vlastnosť, s ktorou sa nemôže ukázať ľuďom na oči a ktorú musí skrývať ... Túto vlastnosť fyzici na počesť svojich rozpakov nazvali podivnosť a odvtedy hovoria bez zbytočných emócií, že K-mezón má podivnosť rovnú jednotke (Šelest).*

Doteraz spomínané významy abstrákt s formantom -osť jestvujú v slovenčine ako paradigmatické, relatívne nezávislé od kontextu. Ďalšie významové špecifikácie názvov vlastností sa ozrejmuje v kontexte, prejavuje sa pri nich väčšia závislosť od kontextu.

V rámci označovania pojmu ako príznaku abstrahovaného od svojho nositeľa abstraktá často označujú pojmy ako termíny rozličných oblastí poznania (vedy, techniky, umenia). S tým súvisia také dynamické faktory, ako sú procesy vedúce k vzniku pojmov: sama abstrakcia, generalizácia, individualizácia, hypostazovanie príznaku. V širšom zmysle je každé spredmetnenie hypostazovaním. Za hypostazovaný príznak v užšom zmysle možno pokladať tie prípady použitia abstrákt, keď sa spredmetnený príznak používa doslova ako spredmetnenie, t. j. vyjadrenie istého príznaku, istej vlastnosti ako takej, teda keď ide o jej predstavenie v pojmovej podobe. Sémantikou takýchto abstrákt je podmienený ich výskyt vo vetách, ktorými sa objasňuje zmysel nejakého pojmu, istý príznak sa definuje alebo komentuje ako nejaká kategória. Napr.: *Takáto protokolárnosť, akési medzidisciplinárne žánre medzi filmom, rozhlasom a novinami sú pre súčasnú dokumentaristiku príznačné (SNN). — Týmito prostriedkami sú jazykové znaky, preto znakovosť treba pokladať za jednu z podstatných vlastností jazyka (J. Horecký). — Ide tu o návratového básnika, ktorý sa v dobrom zmysle opakuje ... V čom sa konkrétne prejavuje návratovosť najnovšej Kováčovskej lyriky? (M. Tomčík)* Na tento významový typ abstraktných názvov vlastností ako pomenovaní pojmov, javov, kategórií pouká-

zala aj G. A. Zolotovová (1976) a označila ho ako substantivizáciu deadjektív, ako jeden z prípadov transpozíčného významu. Keďže v textovom okolí abstrakta v takomto hypostazovanom význame sa nezriedka vyskytujú slová, ktoré sú motívom pomenovania, abstraktum na ne anaforicky odkazuje, predstavujú takéto textové použitia také prípady, kde sa transpozíčná a nominačná funkcia prejavujú v dialektickej jednote.

Názvy vlastností s formantom *-osť* majú často individualizačnú funkciu, označujú príznak, vlastnosť vzťahujúcu sa nie na predmet ako celok, ale na niektorú jeho časť vyjadrovanú genitívom (Zolotova, 1976, s. 135).

Napr. ... *svedčí to o akomsi všeobecnom oslabení bystrosti pohľadu na realitu* (Nd). — ... *ambicióznosť zámerov nebola vždy vypovedaná na žiadúcej úrovni* (Nd). — *Básnik vyznačujúci sa skôr skladobnosťou ako spontánnosťou alebo živelnosťou svojho básnického prejavu* (Bagin). V kultúrnej publicistike, v recenziách, esejach, kde individualizačné charakteristiky najčastejšie vznikajú, prejavuje sa úsilie po nových, sviežich pomenovaniach. Novosť sa pritom nezriedka dosahuje novou spájateľnosťou jestvujúcich slov: *Sladkastá vyčačkanosť a zbytočne okázalá štylizovanosť niektorých programov* ... (Nd). — *Akási apriorná kladnosť a z toho vyplývajúca záväzná bodnosť núti hercov do kľčovitosti a vtieravej rozšafnosti* (Nd). — ... *spoločnosť pásovej výroby, urbanistickej stiesnenosti* (Jurík).

Hoci všeobecnejšia je tendencia vyjadrovať abstraktami s formantom *-osť* vlastnosť s príznakom individualizácie, a to oproti názvom s formantom *-izmus*, ktoré vyjadrujú príznak ako globálnejší, napr. *lyrickosť* — *lyrizmus*; *komickosť* — *komizmus* (Vinogradova, 1984; porov. aj časť o konkurencii domácich a internacionálnych formantov, s. 284), aj abstrakta s formantom *-osť* môžu vyjadrovať istý príznak ako zovšeobecnenú, generalizovanú vlastnosť, ako vlastnosť v súbornosti. Svedčia o tom prípady ako *filmovosť* (= súhrn toho, čo je charakteristické pre film), *umeleckosť* (= súhrnné označenie toho, čo robí nejaké dielo umením), *básnickosť* (= súhrn vlastností, ktoré robia dielo básňou). Porov.: *Preferovanie experimentálnych filmov ako nositeľov filmovosti* ... (SNN); ... *zjavila sa starostlivosť o to, či Strážayova dôslednosť v používaní maximálne zredukovaného poetologického aparátu ... predsa len ... neohrozuje samu básnickosť jeho básne* (Nd). Príznak ako generalizačná črta sa uplatňuje aj v spojeniach abstrákt na *-osť* so substantívom *princíp* typu *princíp zásluhovosti, princíp kolektívnosti, Ashbyho princíp tzv. emergentnosti* a pod.

Napokon treba spomenúť názvy vlastností, ktoré vznikli na princípe metafory, prenášania významu. Uplatňujú sa často pri individualizačných charakteristikách predmetu v publicistických prejavoch, ale metaforický pôvod môžu mať aj názvy vlastností používané v odbornej komunikačnej sfére. Ide o prípady typu *papierovosť postavy* (= neživosť); *Vajdičkova inscenácia ... odhaľujúca panelovosť života troch sestier* (Nd); *stojatost staromartinskej kultúrnej klímy; V podmienkach meniaceho sa náhodného*

prostredia má podstatný význam „dospelosť“ automatu (Haverlík); ... *znižuje sa súdkovitosť, t. j. strata stability sa posúva k vyšším stupňom plastickej deformácie* (Strojárska ročenka).

Názvy vlastností s formantom -stvo

Názvy vlastností s formantom *-stvo* sa odlišujú od názvov vlastností na *-osť* tým, že sa zvyčajne netvorí priamo od adjektív (ako prvostupňové odvodeniny), lež prostredníctvom substantív s významom osoby, ktorá je nositeľom príslušnej vlastnosti, teda na vyšších derivačných stupňoch: *čudný* → *čudák* → (*čudácky*) → *čudáctvo*, *dobrý* → *dobrák* → (*dobrácky*) → *dobráctvo*. Podobne *tuľmáctvo*, *lajdáctvo*, *gadžovstvo*, *niktošstvo*, *tľchubstvo*, *primadonstvo*, napr.: *Hneval sa na naše tuľmáctvo* (Matuska). — *Namiesto poriadnej práce pestujeme tľchubstvo* (ústne). Často sú v slovotvorbe základe internacionálne názvy osôb ako nositeľov istých vlastností, resp. osôb, pre ktoré je charakteristické isté správanie: *gaunerstvo*, *diplomatsstvo*, *džentričstvo*, *utilitárstvo*.

Osobitné miesto v podsysteme abstraktných názvov majú názvy vlastností s formantom *-stvo* tým, že je pri nich výrazná tendencia vyjadrovať istú vlastnosť ako štylisticky príznakovú (pejoratívnu), a to v protiklade voči názvom s formantom *-osť* ako štylisticky spravidla neutrálnym, majú teda expresívno-pejoratívnu funkciu. Pri izolexémických (rovnakokoreňových) derivátoch vyjadrujú príslušnú vlastnosť vo zvýšenej miere a s negatívnym spoločenským hodnotením. Vidieť to z porovnania derivačných reťazcov *lenivý* → *lenivosť*; *lenivý* → *leňoch* → (*leňošský*) → *leňošstvo*; *slabý* → *slabosť*; *slabý* → *slaboch* → (*slabošský*) → *slabošstvo*; *pedantný* → *pedantnosť*; *pedantný* → *pedant* → (*pedantský*) → *pedantstvo* (*pedantstvo* = prehnaná pedantnosť; *slabošstvo* = bytie slabochom, prílišná slabosť; Bosák — Buzássyová, 1985).

Príznak pejoratívnosti nie je pri týchto abstraktách súčasťou významu samotného formantu *-stvo*. Pri niektorých pomenovaniach je súčasťou základového slova (*slabošstvo*), a tu je aj štruktúrne vyjadrený, ale pri väčšine pomenovaní je výsledkom derivačnej histórie slova, faktu, že spredmetnená vlastnosť sa tu nevyjadruje priamo prostredníctvom odkázania na adjektívum ako na základné pomenovanie na vyjadrenie vlastnosti (z hľadiska primárnych a sekundárnych funkcií), lež sprostredkované cez odkaz na substantívum ako nositeľa vlastnosti. Tvorenie názvov vlastností s formantom *-stvo* na vyšších derivačných stupňoch nie je teda v jazyku čímisi nadbytočným, lež vedie k funkčnej diferenciacii.

Ďalšou charakteristickou črtou názvov vlastností s formantom *-stvo*, ktorá sa takisto ozrejmuje oproti názvom vlastností na *-osť*, je to, že vyjadrujú istú vlastnosť dynamickejšie, ako dynamizovanú, bližšiu k dejovým

menám, napr. *prospechárstvo* (= vyhľadávanie vlastného prospechu), *pohodlníctvo* (= vyhľadávanie pohodlia, hovenie si v pohodlí), *známostkárstvo* (= uprednostňovanie známych alebo vyhľadávanie známostí). Takéto pomenovania možno interpretovať ako prejav neostrej hranice medzi vlastnosťami a činnosťami, resp. ako názvy vlastností založené na nejakej činnosti (podrobnejšie v časti dejové mená s formantom *-stvo*, s. 134). Dôtvaranie takýchto názvov vlastností pomenúvajúcich javy hodnotené spoločnosťou ako negatívne je podmienené komunikačnými potrebami. Ich rozmanitosť svedčí o tom, že spoločensky podliehajú bohatšej a prísnejšej diferenciacii prejavy negatívneho konania a správania než prejavy kladného konania a správania (Šiška, 1978, s. 14).

Pri názvoch vlastností s formantom *-stvo* sa vyskytuje polysémia — okrem významu vlastnosti fungujú pomerne pravidelne aj ako pomenovania rozličných prejavov správania, konania, teda ako názvy, ktoré onomaziologicky predstavujú (abstraktné) nositele vlastností, kde vlastným nositeľom, určeným substantívom sú slová *čin*, *skutok*; *hrdinstvo* (= hrdinský čin); podobne *šibalstvo*, *gaunerstvo* (šibalský kúsok, gaunerský čin). Napr. *Je to od neho gaunerstvo*. — *Redakcie kritizujú vandalstvá na cintorínoch*. Názvy použité v tomto význame môže mať aj plurálové tvary.

Názvy vlastností s neproduktívnymi formantmi

Na rozdiel od vysokoproduktívneho tvorenia názvov vlastností pomocou formantu *-osť* a značne produktívneho tvorenia pomocou formantu *-stvo* ostatné slovotvorné typy, a to s formantmi *-ota*, *-oba*, *-ava* (*slabota*, *hluchota*, *nahota*; *staroba*, *bieloba*; *čierňava*, *siňava*) nie sú v súčasnej slovenčine produktívne. Spravidla neslúžia iba na čistú transpozíciu vlastnosti vyjadrenej adjektívom do predmetnej (substantívnej) podoby, lež na transpozíciu s istým sémantickým posunom (často konkretizačným). Tak názvy s formantom *-ava* typu *širava*, *tiesňava*, *tôňava*, lexikálne konkretizované ako isté lokality, sú z onomaziologického a slovotvorného hľadiska názvami nositeľov vlastností („široké, do široka rozložené miesto; tesné miesto“), alebo sú to (hlbkovo) predikátové výrazy — jednoslovné ekvivalenty toho, čo je vyjadrené vetnými príslovkami, napr. *sparrňava*, *pálava* („to, že je sparno, spara“).

V umeleckých a vedecko-popularizačných textoch sa názvy vlastností s neproduktívnymi formantmi využívajú ako ozvlášťňovací prostriedok, napr. *sladota* namiesto bežného názvu *sladkosť*: *Prvý raz pila kakao. Také bolo voňavé a sladučké. Ešte teraz cítim tú sladotu na jazyku* (Zimková). Používajú sa aj ako variačný (synonymický) prostriedok, napr. striedanie pomenovaní *cudzota*, *cudzost* v tom istom texte: *Prekladateľ sa bráni tomu, aby text znel cudzo — naopak v určitých prípadoch ... môže byť táto cu-*

dzota kladom. Pocit cudzosti sa stupňuje (J. Vilikovský). Vo funkcii poetizmu možno naopak využiť aj názov vlastností na *-osť* vtedy, keď sa v bežnej reči používa častejšie pomenovanie vlastnosti s iným formantom: *A treba nechať odísť horúcosť* (Mihalkovič); bežnejšie je pomenovanie *horúčava*.

Zo sledovania názvov vlastností ako súčasti podsystému abstraktnej lexickej možno pre skúmanie dynamických tendencií vyvodiť tieto závery:

Permanentné obohacovanie jednotiek tohto podsystému je podmienené komunikačnou potrebou vyjadrovať rozličné príznaky (vlastnosti) poznávaných javov. Táto potreba je výrazná najmä v odbornej komunikačnej sfére. Názvy vlastností ako označenia príznakov abstrahovaných od svojho nositeľa sú totiž veľmi často pojmami-termínmi rozličných oblastí vedy, techniky, umenia, preto ich rozvíjanie súvisí s takými dynamickými faktormi, ako sú procesy vedúce k vzniku pojmov: sama abstrakcia, generalizácia, individualizácia, hypostazovanie príznaku. Individualizačná funkcia názvov vlastností sa výrazne uplatňuje v publicistike, v recenziách, hodnotiacich úvahách, v esejistických textoch.

Mnoho nových pomenovaní vzniká vďaka tomu, že v čase vedecko-technického rozvoja je zvýšená potreba kvantifikovať rozličné javy, ktorá podmieňuje vysokú produktivnosť tvorenia abstrakt s kvantitatívnym významom a s významom parametra.

Abstraktá na *-osť* dynamizujú slovnú zásobu aj tým, že sú symptómom rozvíjania kvalitatívnych významov pôvodne vzťahových adjektív.

Abstraktá sú schopné pomenúvať označované príznaky štylisticky diferencovane, ale diferencovane aj z hľadiska statickosti/dynamickosti označovaného príznaku (existencia možnosti vyjadrovať vlastnosť dynamizovane). Objektívnu črtou dynamizujúcou podsystém abstraktnej lexickej ako ontologickú entitu sú tak neostre hranice medzi triedami vlastností a činností či stavov, ale aj neostre hranice medzi jednotlivými sémantickými špecifikáciami názvov vlastností, ktoré v súhrne predstavujú isté kontinuum.

Názvy deja a dynamické tendencie v ich tvorení

Abstraktné názvy deja vyjadrujú dynamický príznak, pomenúvajú dej ako predmetný, osamostatnený od činiteľa deja, a teda abstrahovane od neho a do značnej miery aj nezávisle od gramatických kategórií motívujúceho slovesa, najmä osoby, času a spôsobu. Zložitejší je vzťah názvov deja k lexikálno-gramatickej kategórii slovesného vidu: ako jednotky slovesnej zásoby dejové mená majú tendenciu vyjadrovať vidové rozdiely, a to predovšetkým a jednoznačne verbálne substantíva. Čo sa týka vzťahu substantívne pomenovaných dejov ku kategórii slovesného rodu (genus verbi),

viacerí bádatelia poukázali na to, že substantívne vyjadrený dej je často nazeraný z pasívnej vnútornej perspektívy (napr. ... *došlo k zrovnomeniu bytovej výstavby* = *zrovnomenila sa, bola zrovnomenená bytová výstavba*; *podal návrh na pozbavenie funkcie účtujúceho čašníka* = *navrhol, aby účtujúci čašík bol pozbavený* ...). Nie je to vec nijako náhodná, lež vyplývajúca z toho, že pasívne chápanie deja a jeho substančné prehodnotenie majú spoločný smer abstrakčného postupu (Tvoření slov v češtině 2, 1967, s. 563).

Z hľadiska vývinu spisovnej slovenčiny v dlhšej časovej perspektíve je zaujímavé, že základné proporcie a funkčná zafarbenosť slovo tvorných typov s prevahou dejového významu (porov. Furdík, 1971) platia prakticky až do súčasnosti. Centrálné typy tvorenia dejových substantív predstavujú: bezpríznamový typ verbálnych substantív na *-nie/-tie*; bezsufixálny typ s potenciálnymi významovými posunmi, typ s rozšírenou polysémiou na *-ka*, expresívny typ na *-čka*; medzi málo produktívne patria slovo tvorné typy s formantom *-ba*, *-vica/-nica*. Ostatné slovo tvorné typy na tvorenie dejových mien nemajú pri sledovaní dynamiky slovnej zásoby v súčasnom období takú závažnosť. Obmedzene môže do pohybu v pod systéme dejových mien zasahovať slovo tvorný typ na *-ot*, aj keď je z hľadiska prevahy dejového významu centrálny, lebo jeho produktivnosť je už systémovo obmedzená — tvoria sa podľa neho názvy deja iba od sémanticky vyhranenej skupiny slovies označujúcich zvuky a sémanticky s nimi súvisiace verba dicendi (*štrngot*, *frfot*, *jajkot*). Takisto malá produktivnosť dejových mien s formantom *-vica/-nica* súvisí so sémantickou ohraničenosťou tohto typu na atmosférické deje (*hrmávica*, *blýskavica*), resp. na expresíva (*čvachtanica*, *člapkanica*).

Malá produktivita slovo tvorného typu s formantom *-ba* zistená už pre predchádzajúce obdobie sa v súčasnosti nezmenila, bežný používateľ si ju však nemusí výrazne uvedomovať, jazykové povedomie tu môže do istej miery skresľovať frekventovanosť niektorých derivátov s touto štruktúrou (*tvorba*, *kosba*, *orba*, *plemenitba*), ako aj to, že novšie vznikli niektoré kompozitá (*cenotvorba*, *faktotvorba*) a substantíva utvorené predponami (*odťažba*, *predvoľba*).

V pod systéme dejových mien v súčasnej spisovnej slovenčine určujúcimi slovo tvornými typmi, t. j. takými, pomocou ktorých sa najviac obohacuje súčasná slovná zásoba, sú: kategoriálne produktívny slovo tvorný typ verbálnych substantív (slovesných podstatných mien) zakončených na *-nie/-tie*, značne produktívnymi typmi sú i bezsufixálny typ a slovo tvorné typy na *-ka* a *-čka*. K týmto typom s domácimi formantmi sa pričleňuje internacionálny typ s formantom *-ácia/-izácia*.

Tvorenie názvov predmetného deja je v dynamike slovnej zásoby predovšetkým prejavom tendencie k intelektualizácii. Dejové mená sú však pomerne bohato zastúpené vo všetkých komunikačných sférach, teda aj v umeleckej funkčnej sfére a v bežnom hovorenom jazyku.

Rozličné slovo tvorné typy si pritom konkurujú sčasti v tej istej komunikačnej sfére (napr. v odbornom vyjadrení si konkurujú všetky tri produktívne typy: s formantom *-nie/-tie*, bezsufixálny typ a typ s formantom *-ka*), sčasti sa vyšpecifikovali na používanie v jednej komunikačnej sfére (hovorový, resp. hovorovo-expressívny typ s formantom *-čka*). Ako bezpríznamový, štylisticky neutrálny a z hľadiska možnosti použitia v rozličných funkčných sférach najuniverzálnejší vystupuje typ verbálnych substantív (slovesných podstatných mien). Jeho vysoká (bezmála paradigmatická) produktivnosť úzko súvisí s touto univerzálnosťou a štylistickou bezpríznamovosťou. Verbálne substantíva vyjadrujú dej najmenej posunutý od príslušného motivujúceho slovesa a ako také vystupujú oproti derivátom iných slovo tvorných typov ako ich čiastočné synonymá. Bezpríznamovosť verbálnych substantív sa prejavuje napr. v tom, že v odbornej komunikačnej sfére deriváty s formantom *-ka* implikujú výraznejšie ráz termínu, kým verbálne substantíva od rovnakých základov vystupujú ako ich neutrálny, neterminologické synonymá (*odstávka vysokej pece* — *odstavenie vysokej pece*). Obdobný je aj vzťah verbálnych substantív k derivátom bezsufixálneho typu (*úhyn zvierat* — *hynutie zvierat*, *výpas pasienkov ovcami* — *vypásanie pasienkov ovcami*). V bežnom hovorenom jazyku sa štylistická bezpríznamovosť (neutrálnosť) verbálnych substantív uvedomuje voči derivátom utvoreným podľa hovorovo-expressívneho typu (*filmovanie* — *filmovačka*).

Bezpríznamovosť verbálnych substantív vystupuje do popredia aj v konfrontácii slovenčiny s inými jazykmi. Na rozdiel od ruštiny verbálne substantíva v slovenčine nemajú odtieň knižnosti, vystupujú ako primárny prostriedok na vyjadrenie rozličných konkrétnych činností v bežnej komunikácii.

Príznamná je vysoká frekvencia dejových mien v publicistických textoch. Excerpcia náhodne vybraného jedného čísla denníka Pravda (28. 8. 1984) ukázala, že 64 % tituliek a medzituliek obsahovalo nejaké dejové meno (napr. *Slávnostný akt odovzdávania pamätných medailí*; *Vpred cestou usku točňovania ideálov*; *Záver návštevy* atď.). Vysoká frekvencia najmä verbálnych substantív v publicistických textoch vedie k tomu, že sa tu us távajú a používajú ako isté panely konštrukcie z niektorých výrazov, dopĺňaných vo funkcii nezhodného prívlastku verbálnym substantívom, napr. *proces (zdokonaľovania)*, *cestou (urýchľovania)*, *opatrenia na (zvýšenie bezpečnosti cestnej premávky)* a pod. (podobnú situáciu v ruštině a v češtině konštatujú Straková, 1980; Vinogradova, 1984).

V umeleckej funkčnej sfére sa dejové mená uplatňujú jednak ako súčasť neutrálnych, v danej sfére nenápadných prostriedkov na vyjadrenie predmetného deja (s modifikáciou aktu či priebehu deja), jednak ako súčasť „poetickej nominácie“, vo funkcii poetizmov. V poézii sa napríklad nezriedka stretávame s použitím dejového substantíva utvoreného podľa iného slovo tvorného typu, než aký je zvyčajný v bežnej komunikácii: / zo

srdca, z tepu, z vedomia / zaneprázdneného súvisením (Mihalkovič); bežnejšie sú výrazy *súvis, súvislosť*. — / *Už musíme si zvliect / tieň víťazenia z hlavy* / (Simonovič); bežný je výraz *víťazstvo*. Dejové mená *súvisenie, víťazenie* okrem toho, že vyhovujú zámeru podávateľa vyjadriť dej s odtienkom priebehovosti, pôsobia oproti náprotivkom z bežného jazyka ozvlášťujúco, fungujú ako poetizmy. Nápadná je miera využívania verbálnych substantív v súčasnej slovenskej poézii v par excellence nominačnej (pomenúvacej) funkcii — v titulkoch (v názvoch básnických zbierok, v názvoch jednotlivých básnických cyklov aj v názvoch jednotlivých básní), pričom verbálne substantívum je (globálnym) označením situácie autorského subjektu, jeho stavu. Nie je náhodné, že často ide o označenie fázových dejov, ktoré plynú z istého východiska k istému záveru, t. j. sú to verbálne substantíva od slovies označujúcich nadobúdanie alebo zmenu stavu. Napr. *Kruté prebudenie* (P. Horov); *Dohasínanie, Zatmenie* (J. Štrasser); *Prebúdzanie, Rozmrazovanie slnka* (P. Koyš); *Zaznamenávanie tváre* (K. Peteraj). Nie sú však zriedkavé ani statické deje: *Praskanie krvi* (J. Mokoš); *Tešenie* (Š. Moravčík); *Chvenie* (J. Šimonovič); *Približné polohovanie* (J. Mihalkovič). Z prózy možno upozorniť na kumuláciu dejových mien pri umeleckých opisoch istých situácií. Porov. scénu zabíjačky z knihy J. Puškáša *Záhrada* (v piatom období roka): „*K týmto nemým záberom by bolo treba pridať zvuky: čvrkávanie blata, dychčanie a dupot chlapov, umdlievajúce kvilenie prasata, skuvíňavý štekot Bobíka, čo kdesi pod kôľhou oplakával koniec svojho zvieracieho druhu...*“.

Bezsufixálny slovotvorný typ, ktorý značne využíval na tvorenie poetizmov P. O. Hviezdoslav aj iní súdobí autori, v súčasnej slovenskej poézii nemá túto funkciu. Pokiaľ sa dejové mená patriace k tomuto typu v súčasnej poézii vyskytujú, sú to zväčša výrazové prostriedky, ktoré nemajú výlučnú domovskú príslušnosť v poézii (napr. *šum, nános, vzruch*), poetickú funkciu má iba ich zasadenie do istého kontextu (príklady pozri pri charakteristike bezsufixálneho typu).

Jednou z hlavných úloh skúmania dynamiky v oblasti dejových mien je sledovanie toho, ako sa transpozície slovies do spredmetnenej podoby, ktoré sa realizujú v rečových použitíach (v textoch), stávajú samostatnými pomenovacími jednotkami lexikonu. Tento proces je podmienený komunikačnými potrebami vyjadrovať spredmetnený dej.

Súhrnne možno povedať, že dynamiku v názvoch deja (dejových mien) podmieňuje viacero faktorov.

Základným faktorom je napätie medzi transpozičným typom (charakterom) tvorenia názvov deja a názvov vlastností, ktorého charakteristickou vlastnosťou využívanou pri syntaktickej derivácii je zachovávanie lexikálneho obsahu východiskového slova vo výslednom deriváte, — a medzi cieľom derivácie, ktorým je tvorenie jazykových jednotiek pomenujúcich nové obsahy.

Ďalším faktorom je spoločenská komunikačná potreba pomenúvať isté

deje spredmetnene, teda v podobe verbálneho substantíva alebo dejového mena iného slovotvorného typu. Medzi názvy deja, ktorých dotváranie je podmienené spoločenskými faktormi, patria predovšetkým kauzativa rozličných typov, napr. *sprogresívnenie úloh, regulovaná závlaha zadažďovaním* a pod. (podrobnejšie ďalej). Za vnútrojazykový faktor vysokej produktivnosti tu možno pokladať antropocentrický princíp, ktorý sa v tvorení slov uplatňuje rozličným spôsobom. Pri dejových menách s kauzatívnym významom spočíva v tom, že intencia k životnému činiteľovi deja v hĺbkovej štruktúre vždy ostáva, je konštitutívnym predpokladom kauzatívneho významu (porov. aj pri tvorení slovies), aj keď v povrchovej štruktúre, vetnočlensky býva intencia k pôvodcovi deja často potlačená. Za mimojazykový faktor, ktorý sprostredkovane podmieňuje vysokú produktivnosť kauzatívnych dejov, možno pokladať zvyšovanie úlohy subjektívneho činiteľa vo vývine spoločnosti.

Terminologickými a vôbec vyjadrovacími potrebami v odbornej komunikačnej sfére je podmienené spredmetnené pomenúvanie rozličných procesov ako metód, technologických postupov, spôsobov spracovania materiálov (*stvrdzovanie kovov, plastovanie*). Dotváranie názvov procesov ako termínov postupuje prirodzene s vedecko-technickým pokrokom a je istým jeho dôsledkom.

Spoločensky je podmienená aj postupná lexikalizácia slovných spojení s dejovými menami, ktorými sa saturuje potreba pomenúvať rozličné úradné (inštitucionálne) úkony, niekedy i obradného charakteru (*slávnostné vyhodnotenie výsledkov súťaže, udeľovanie cien, víťanie malých občanov, podpísanie Záverečného aktu*). Úradný úkon pomenujú ustafujúce sa spojenia typu *pridelenie bytu, odovzdanie (viacúčelovej) stavby verejnosti, poskytovanie služieb obyvateľstvu, čerpanie dovolenky, odmeňovanie podľa sadzobníka* atď.

Známa a často spomínaná je potreba pomenúvať substančne chápaný dej v odbornej komunikačnej sfére, kde okrem frekventovanosti názvov procesov ako termínov súvisí s tendenciou k nominálnemu vyjadrovaniu príznačnému pre túto funkčnú sféru. Ide o dejové substantíva v multiverbizačných výrazoch oproti (jednoslovným) vyjadreniam slovesami, ktoré sú častejšie v bežnom hovorenom jazyku: *nájsť uplatnenie — uplatniť sa, vykonávať závlahy — zavlažovať, robiť kontroly — kontrolovať* (porov. aj časť o multiverbizácii, s. 255). Multiverbizačnými (nominalizujúcimi) konštrukciami s dejovým menom sa zvyšujú nominačné možnosti jazyka aj v tom zmysle, že dejové meno vyjadruje základný dej, sloveso sa od tejto „povinnosti“ uvoľní a môže preberať na seba úlohu vyjadrovať rozličné fázové, intenzitné, vidové a iné charakteristiky deja (Gak, 1976).

Substančne (spredmetnene) vyjadrený dej rozmnožuje nominačné možnosti jazyka tým, že ľahko príberá rozličné špecifikujúce adjektívne prívlastky, čo sa bohato využíva v odbornej komunikačnej sfére, no nielen tam; porov. pomenovania ako *technické spaľovanie, kontinuálne odpopol-*

čekovanie; k nedostatku došlo pre nedostatočné mechanické dočistenie; ... vizuálne dotváranie hotových pesničiek; ... pripravujeme výstavbu takých investičných akcií, ako je „rozpušťačové odparafinovanie“.

Dynamiku dejových mien spôsobujú už spomenuté významové posuny, z ktorých najvýraznejšie sú metonymické konkretizácie k významom výsledku, miesta, prostriedku (deja). Posuny od deja k výsledku, k miestu, k prostriedku predstavujú stále živý proces, takže jeho výsledky ani nemôžu byť v úplnosti zaznamenané lexikograficky (porov. i Tvoření slov v češtině 2, 1967, s. 568). Proces konkretizácie si možno predstaviť aj tak, že príznaky finálnosti (účelovosti) a rezultatívnosti majú funkciu „sémantických príziem“, modifikujú sémantiku deverbatív v abstraktnejšej rovine, t. j. nad rovinou konkrétnej lexikálnej realizácie derivátu (Straková, 1979, s. 92). Cez príznak účelovosti prechádzajú dejové mená pri svojej konkretizácii k rôznym druhom prostriedkov, ako sú účelové systémy (vetranie, chladenie), abstraktnejšie organizačné systémy (riadenie, členenie), prostriedky ako konkrétne predmety slúžiace na nejakú činnosť (oplotenie, uzemnenie). Účelovosť je v pozadí aj v súčasnosti veľmi produktívneho významu dokumentu, dokladu slúžiaceho na niečo: pozvanie, oznámenie, vyhlásenie, vyrozumie (Straková, 1980). Cez sémantický príznak rezultatívnosti sa dejový význam konkretizuje na význam výrobku, ktorý vznikol istým technologickým postupom (vyšívanie), alebo na označenie samého postupu, úpravy (pogumovanie, opláštenie). Existuje aj metonymický posun od dejového významu k rezultatívnemu významu, ktorý ostáva v polohe abstraktného výsledku, istý (minimálny) posun ku konkretizácii signalizuje pri ňom možná plurálovosť, počítateľnosť, napr. rovnica má tieto riešenia, urobili dve zlepšenia.

Dynamickým faktorom, ktorý prispieva k lexikalizačnej tendencii dejových mien v zmysle prechádzania z rečového použitia do lexikonu, je vid. Skutočne lexikálno-gramatická povaha tejto kategórie sa pri dejových menách prejavuje tak, že ich dynamizuje niekoľkokrátym spôsobom.

Často sa porušuje vidová korelácia v substantívnych derivátoch oproti vidovej korelácii motivujúcich slovies (Furdík, 1967). Toto porušovanie sprevádza konkretizačný významový posun: združil: združovať ≠ združenie: združovanie, lebo slovo združenie v dokonavej vidovej forme má i (slovotvorný) príznak rezultátu lexikálne konkretizovaný ako „inštitúcia, spolok spolupracujúcich organizácií“. Podobne opatril: opatrovať ≠ opatrenie: opatrovanie, lebo prvý člen dvojice má predovšetkým rezultatívny význam (= zásah, zákrok na dosiahnutie istého výsledku).

Veľmi výrazná je funkčná zafarbenosť (a teda vysoká frekvencia ako podmienka lexikalizácie) nedokonavých vidových podôb verbálnych substantív, ktoré vznikajú zo sociálnej potreby pomenovať procesy, ktoré majú vo vývine spoločnosti doslova procesualny, priebehový charakter. Ide o procesy v ekonomickej, politickej, sociálnej aj kultúrnej sfére, pričom na ich pomenovanie sa používajú jednak verbálne substantíva v nedoko-

navej podobe, jednak internacionálne pomenovania s formantom -ácia, ktoré v tejto funkcii výrazne konkurujú domácim pomenovaniám. Porov. a) v ekonomickej sfére: z hospodárňovanie výrobných procesov, priemyselňovanie poľnohospodárstva, sprogresivňovanie technologických postupov, odhaľovanie skrytých rezerv, vyzrievanie spoločenských vzťahov, prehľbovanie účasti ČSSR na medzinárodnej deľbe práce; intenzifikácia ekonomickeho rastu, kybernetizácia výroby, akcelerácia inovačnej frekvencie; b) v politickej sfére: zdokonaľovanie mechanizmu československej federácie, prehľbovanie socialistického právneho vedomia, zostrovanie/uvoľňovanie medzinárodného napätia; c) v sociálnej a kultúrnej sfére: vyhľadávanie talentov, formovanie mladej generácie, skrásťovanie životného a pracovného prostredia, využívanie voľného času, skultúrňovanie života; homogenizácia podmienok života, socializácia vedomia jednotlivca, estetizácia životného prostredia, humanizácia ľudského pohľadu na svet.

Vo všetkých týchto spojeniach je silná tendencia k lexikalizácii, pričom kľúčovým slovom týchto spojení je verbálne substantívum v nedokonavej podobe; porov. vyhľadávanie talentov (*vyhľadanie talentov), brigádna forma práce a odmeňovania (*odmenenia). K lexikalizácii dochádza najmä pri pomenovaní rozličných programových dokumentov, akcií, názvov úloh štátnych, rezortných a iných plánov atď. Napr.: Ďalšie zdokonaľovanie čl. vzdelávacej sústavy. — Ekologická optimalizácia využívania Východoslovenskej nížiny. Najbližšie k ustáleniu verbálnych substantív v jednej vidovej podobe majú prípady typu zhodnotenie/zhodnocovanie, kde každý člen vidovej dvojice má inú distribúciu, spája sa so slovami rozdielných lexikálnych okruhov: zhodnotenie výsledkov práce, ale zhodnocovanie všetkých druhov palív a energie, zhodnocovanie surovín a materiálov, vyššie zhodnocovanie ropy a ropných výrobkov atď. Rozdielna spájateľnosť týchto verbálnych substantív svedčí o tom, že tu, aj pri príslušných základových slovesách ide už o dva samostatné významy: 1. zhodnotiť = určiť, zistiť hodnotu, cenu niečoho, ohodnotiť niečo (zhodnotiť prácu, výsledky práce); 2. zhodnocovať = efektívnejšie využívať, získavať viac hodnôt z niečoho (zhodnocovať suroviny, materiály). Tento nový význam SSJ ešte nezachytáva.

Oproti funkčnej zafarbenosti jednej vidovej podoby pri pomenovaní stojí rovnovážnosť, zachovávanie vidovej korelácie motivujúcich slovies vo verbálnych substantívach. Je najzreteľnejšie pri tých verbálnych substantívach, ktoré majú v nedokonavej i dokonavej podobe približne rovnaký, resp. blízky okruh sémantickej spájateľnosti, napr. zvýšenie/zvyšovanie cien, zdrazenie/zdražovanie nafty, zapojenie/zapájanie mládeže do vedeko-technického rozvoja, rozmiestnenie/rozmiestňovanie rakiet s plochou dráhou letu, zateplenie/zateplovanie bytov, vysadenie/vysádzanie zelene a pod. Iný prípad predstavujú verbálne substantíva, ktoré v istých spojeniach fungujú v dokonavej aj nedokonavej podobe, napr. zabezpečenie i zabezpečovanie materiálu, zabezpečenie i zabezpečovanie leteniek, ale

v istom spojení sa lexikalizovalo verbálne substantívum v jednej vidovej podobe, napr. *politické a organizačné zabezpečenie (volieb, výročných členských schôdzí)*.

Na substančne vyjadrených dejoch — podobne ako na ich motivujúcich slovesách — sa prejavuje tendencia k javu, ktorý možno nazvať „novou dokonavosťou“. Je to novšie pridávanie zdokonavujúcich predpôn k internacionálnym slovesám, ktoré donedávna fungovali a sčasti ešte aj fungujú v slovenčine ako obojvidové. Táto tendencia k symetrickému vyrovnávaniu medzi významovým a výrazovým plánom (dialekticky protikladná obojvidovosti internacionálnych slovíes, ktorá je jedným z prejavov asymetrického dualizmu v jazyku) znamená vyšší stupeň začlenenia týchto slovíes a ich dejových mien do domáceho systému. Je výrazná aj preto, lebo predpony tu okrem čisto vidovej funkcie spĺňajú aj významovo špecifikačnú funkciu, istým spôsobom modifikujú dej vyjadrený slovesným základom; porov. *vyšpecifikovanie programu s problematikou VTR* (NP).

Dynamickým faktorom prejavujúcim sa v slovesách aj ich verbálnych substantívach sú i zmeny v lexikálnej spájateľnosti. Pri niektorých lexémach sa v období, ktoré skúmame, rozšírila oblasť ich lexikálnej spájateľnosti, čím vznikli nové významové odtiene, resp. i nové významy. Napr. pri slovese *zahustiť/zahusťovať* SSJ zachytáva význam „urobiť tekutinu alebo niečo riedke hustejším pridaním nejakej tuhej látky“, napr. *zahustiť štavu, omáčku múkou*. Rozšírenie spájateľnosti slova predstavuje spojenie *zahusťovanie sídliska*. Porov. ... domy, ktoré sa postavili v rámci zahusťovania. (Vě) V korelácii so slovesom *zahusťovať* sa rozšírila oblasť lexikálnej spájateľnosti aj pri slovese a verbálnom substantíve s antonymným významom. Porov. spojenie *rozvoľňovanie zástavby* oproti tomu, ako sa v SSJ vykladá a ilustruje sloveso *rozvoľniť/rozvoľňovať*: „uvoľniť, roztriasť bal (vlny, bavlny) — rozvoľniť chumáče vlny“, teda zachytený lexikálny význam je tu opäť užší oproti slovotvornému významu, ktorý by sme mohli interpretovať ako „uvoľniť, roztriasť do šírky čokoľvek“.

Pri niektorých predponových slovesách a verbálnych substantívach sa zároveň s rozšírením okruhu spájateľnosti, konkrétne okruhu objektov (ako zasiahnutých substancií), prenieslo pomenovanie príslušnej činnosti zo sféry bežného dorozumievania do sféry odborného vyjadrovania. Dynamika slovnej zásoby sa prejavuje zmenami spájateľnosti, ktoré sa manifestujú v rozličných komunikačných sférach. Porov. v SSJ sloveso *vychytať (muchy, myši)* = „celkom do jedného pochytať“. Zo súčasnej náučno-popularizačnej literatúry máme doložené fungovanie lexémy *vychytať* v odbornej funkčnej sfére, a to v medicíne (imunológii): ... slezina ich [zmenené krvinky] ihneď rozpozná ako zmenené a vychytá ich z obehu. — ... Vychytávanie krvínok a ich rozpad v slezine sa môže tak vystupňovať, že viac sa ich rozpadáva ako tvorí (Zdravie).

Napokon treba spomenúť transpozície slovesa do dejového mena, ktoré sú predovšetkým kontextovými (rečovými) použitiami, niekedy iba oka-

ziónálnymi, majú podstatne menšiu tendenciu prenikať do lexikonu ako osobitné pomenovacie jednotky. Zaujímavý prípad aj z hľadiska vzťahu syntaktickej a lexikálnej derivácie predstavujú záporové (negované) podoby verbálnych substantív. Kým sloveso *musieť* (podobne ako iné modálne slovesá *mať, vedieť, dať*) sa uvádza medzi slovesami, od ktorých sa netvorí verbálne substantívum (Furdík, 1967), uvedenie v záporovej podobe zrejme toto ohraničenie ruší — negované verbálne substantívum pôsobí celkom prirodzene. Porov. *Najväčším zážitkom z prázdnin je však aj v starších rokoch radosť z nemusení. Nemusíme skoro vstávať ...* (SNN). Záporové podoby vznikajú v prípade potreby v reči, používateľ si ich môže utvoriť bez zábran, sú dosť časté, ale málokteré takéto podoby sa lexikalizujú (prechodom do lexikonu). Porov. *Vlado nezaváhal, znamenalo vyučenie sa za opravára televízorov* (SNN). — *V postrehu sa poukazuje na nepreloženie detského kočíka z vlaku pri prestupovaní cestujúcej* (SNN) — ... *záznam týkajúci sa neodberania prázdných fliaš ...* (SNN) — *Ďalším problémom ... je nepremietnutie smernice v celkovom objeme investičných prác* (Vě).

Väčšiu nádej na lexikalizáciu ako takéto dejové mená pomenújúce jednorazové akty deja majú záporové podoby verbálnych substantív vtedy, keď sa nimi pomenúvajú deje, ktoré sa častejšie opakujú (aj tu sa frekvencia prejavuje ako faktor pôsobiaci v prospech lexikalizácie), napr. *nedocenenie niečoho, nezosúladenie niečoho s niečím, ne(s)plnenie plánu, nedodržiavanie zásad statočnosti predaja* a pod. Negované podoby verbálnych substantív v citovaných vetných kontextoch sú typickými syntaktickými derivátmi, ak berieme do úvahy to, že ich možno ľahko a prirodzene substituovať parafrázou s príslušnou vedľajšou vetou. Porov. *Vlado nezaváhal, znamenalo vyučenie sa za opravára televízorov* → *To, že Vlado nezaváhal, znamenalo ...*; → *Keďže Vlado nezaváhal, ...* Súčasne však nemožno poprieť, že tieto deriváty vznikli z potreby pomenovať nový obsah — v konkrétnom prípade popretie východiskového deja, a to už je lexikálna funkcia. Ide tu teda o splývanie, prekrývanie obidvoch funkcií. Záporové podoby verbálnych substantív sú zaujímavé aj z konfrontačného a typologického pohľadu na slovanské jazyky. Širšiu možnosť používania záporovej podoby verbálnych substantív v ruštine uvádza V. Straková (1980, s. 68) ako jednu z črt, ktoré odlišujú ruštinu od češtiny. Aj v slovenčine podobne ako v češtine je záporová podoba verbálneho substantíva najčastejšia vo výrazoch adverbálneho charakteru typu *je to na nevydržanie, na neuverenie*. Menšia funkčná zaťaženosť záporových podôb verbálnych substantív oproti ruštine platí aj pre slovenčinu, možno však doplniť, že v súčasnosti záporových podôb verbálnych substantív pribúda, čo si možno vysvetliť podobne ako pri pomenovaní negovaných (a negatívne hodnotených) vlastností aj mimojazykovými faktormi.

Posledným (ale nie z hľadiska závažnosti) dynamickým faktorom ovplyvňujúcim fungovanie dejových mien je konkurencia, funkčná i štýlová

diferenciácia jednotlivých slovotvorných typov konštituujuúcich túto slovotvornú a onomaziologickú kategóriu. Týka sa to tak domácich typov medzi sebou navzájom, ale aj internacionálnych typov voči domácim (podrobnejšie v časti o internacionalizácii, odsek o konkurencii slovotvorných typov s formantmi -ácia/-nie, s. 279 n.)

Slovotvorný typ verbálnych substantív s formantom -nie/-tie

Verbálne substantíva sa môžu tvoriť prakticky bez obmedzenia ku každému slovesu (medzi výnimkami sa uvádzajú slovesá *ísť, môcť, smieť, báť sa, stačiť, dať sa, dozvedieť sa*), preto predstavujú najproduktívnejší typ dejových substantív. Okrem už spomenutých modálnych slovies neexistujú obmedzenia sémantického charakteru, ktoré by sa kládli do cesty tvoreniu. Sledovaním obohacovania súčasnej slovnej zásoby sa však možno presvedčiť o tom, že potreba tvoriť názov spredmetneného deja je od niektorých funkčno-sémantických skupín väčšia ako od iných skupín.

Verbálnymi substantívami sa spredmetnený dej vyjadruje v súčasnosti najčastejšie od rozličných typov kauzatívnych deadjektívnych a desubstantívnych slovies, pri ktorých možno rozlišovať tieto podtypy:

a) „spôsobovanie toho, že X sa stane takým, ako označuje adjektívny základ slovesa“ (X = určený člen syntagmatického spojenia), napr. *skvalitnenie rozhodovania* — „spôsobenie, že rozhodovanie sa stane kvalitným, kvalitnejším“; podobne *zohospodárňovanie výroby, sprísnenie kontroly, kultúrňovanie každodenného života, uschopňovanie členov kolektívu, zrealizovanie združeného záväzku*. Ten istý významový podtyp, ale bez možnosti alternatívnej parafrázy s komparatívom adjektíva: *zjednosmerenie komunikácie, spojazznenie motorového vozidla, sparalelnenie prísne sériových algoritmov, zmedzinárodnenie priemyslového kapitálu*;

b) „zbavovanie, odstraňovanie toho, čo je označené základovým slovom“: *znečisťovanie vzduchu priemyselnými exhalátmi, zneprehľadňovanie situácie; odsírenie plynov, odburiňovanie ozimnej pšenice, odsemeňovanie papriky, odmeštiacenie, oddramatizovanie príbehu, odmódňovanie, „odbaskičenie“ obyvateľstva* (v baskickej časti Španielska);

c) „spôsobenie zmeny X na to, čo je označené v substantívnom základe slovesa“: *splynovanie uhlia, skvapalňovanie vzduchu, zmonolitnenie mosta* atď.;

d) „opatrenie niečoho tým, čo je označené v slovotvornom základe slovesa“: *zatrávenie, ozeleňovanie priestranstva, zadažďovanie, obetónovanie; ozvučenie sály; pocínovanie; pochrómovanie; hovor. námetovanie rukopisu*;

e) „dávanie, poskytovanie (niečomu) toho, čo je označené základovým substantívom“: *tapetovanie bytu, podšívkovanie zvrškov, prémiovanie pracujúcich*;

f) „používanie toho, čo je označené základovým substantívom ako nástroja, prostriedku“ (porov. pri slovesách tzv. inštrumentálne kauzativa): *pluhovanie komunikácií, pilinovanie, pieskovanie* (= čistenie pieskom), *prilákavanie bažantov kláskovaním*;

g) „robenie, tvorenie toho, čo je označené v slovotvornom základe, prípadne manipulácie s tým“: *snímkovanie, formovanie človeka, tvarovanie slova, senážovanie, prognózovanie; grupovanie funkcií, krokovanie programov na stroji SPC, archivovanie materiálov, oddelenie knihovania*.

Dejové mená utvorené od podtypu tzv. inštrumentálnych kauzativ sa uplatňujú v odbornej komunikačnej sfére pri pomenovaní rozličných procesov ako metód, technologických postupov, spôsobov spracovania materiálu: *cementovanie, plastovanie, kontinuálne hliníkovanie*.

Často sa spredmetnene pomenúvajú technologické postupy, ale aj iné deje k predponovým slovesám označujúcim rozličné časové fázy, prípadne priestorové modifikácie príslušného deja: *dochmelenie, doopeľovanie, dopracovanie cieľovoprogramových riešení; predzásobenie zemiakmi, predsušenie hmoty; prirýchľovanie konárikov drevín; obglejovanie hrán plošných dielcov; prehodnocovanie archívnych materiálov; nadhodnocovanie ekonomických prínosov*.

Pomerne bohato je doložená aj skupina dejových mien označujúcich rozličné manipulačné činnosti: *preberanie kožík, ovládanie sedlových ventilov, odskúšanie otáčania a zaklapávania*.

Menej často sa verbálnym substantívom vyjadruje neakčný (statický) dej „byť tým, čo označuje substantívum v slovotvornom základe, správať sa ako príslušná osoba“: *riadiťovanie, poručníkovanie, šéfovanie; trochárčenie, politikárčenie, boľestenie*. Neakčnosť, statickosť deja je konštitutívny príznak hierarchicky nadradený príznaku priebehovosti, ktorý je vlastný všetkým nedokonavým verbálnym substantívam. V systéme abstraktných názvov stoja tieto verbálne substantíva oproti pomenovaniu funkcie (*riadiťstvo, šéfovstvo, poručníctvo*) alebo názvom (dynamizovaných) vlastností (*trochárstvo, politikárstvo, boľestinstvo*).

Keď existuje viacero dejových mien, napr. názov odboru činnosti s formantom -stvo alebo názov činnosti s formantom -izmus, aj verbálne substantívum s formantom -nie/-tie, verbálnemu substantívu sa dáva prednosť, keď chce používateľ zdôrazniť aktuálnosť a priebehovosť deja, napr. ... *hľadujú rôznym záľubám, prvý futbalu, druhý záhradkáreniu*. — *Predseda DO SZM odratúval posledné dni svojho šéfovania*; — ... *ale potom odohnal chuť na hyenizovanie* (Vč). — *Či je rozdiel medzi chatárstvom vášho otca a dnešným chatárčením, lepšie povedané hotelierčením?* (NS) — *Myslienkovovo prázdne psychologizovanie a poetizovanie ustupuje racionálnemu svetonázoru* (SNN). — *Obľúbené je najmä mokré muškárenie*,

ale aj milovníci suchých mušiek si prídu na svoje (Poľovníctvo a rybárstvo).

Existujú i verbálne substantíva s významom „bytie čím, bytie akým“, ktoré majú štylistický príznak pejoratívnosti: *Nešlo mi o originálničenie; ... muselo to viesť k farizejčeniu; ... naznačovali čosi o verbálnom efekt-ničení* (A. Matuška: Osobne a neosobne).

Z významových posunov verbálnych substantív je častý najmä posun od deja k výsledku deja, k výsledku. Existuje v konkretizácii postup, úprava: *pocínovanie, pogumovanie; priemyselný monolit s atypickým opláštením*; výrobok: *Do niektorých vyhotovení Š 120 sa budú montovať aj päťstupňové prevodovky*. — *Plánovaná výstavba bytov ... si vyžiadala vybudovať druhé premostenie Dunaja* (NS). Polysémia dej — výsledok deja je charakteristická pre lexémy typu *zobrazenie zemského povrchu, teritoriálne rozčlenenie pôdorysu mesta*. Lexéma *kostýmovanie* nie je len „navrhovanie a úprava divadelných kostýmov“, ale má aj výsledkový význam: *Kostýmovanie* (= to, ako sú kostýmy použité) *túto metaforičnosť sploštuje* (Vě). V rámci abstraktného dejového významu majú príznak výsledkovnosti mnohé dejové mená utvorené od dokonavých slovies najmä v kontextoch, ktoré v rámci pasívnej vetnej perspektívy implikujú význam výsledného stavu: *záhrevné pôdy s dobrým prevzdušnením* (= ktoré sú dobre prevzdušnené); *získať údaje o povrchovom zamokrení*; *Dužina nektáriniek ... máva rôzne vyfarbenie* (NP).

Bezsuffixálne tvorenie názvov deja

Kým typ verbálnych substantív s formantom *-nie/-tie* je najvhodnejší na vyjadrovanie deja prebiehajúceho v čase, má vcelku menší sklon k nadobúdaniu predmetných významov, bezsuffixálne tvorenie názvov deja má väčší sklon vyjadrovať nedejové, teda predmetné významy. Pri vyjadrovaní dejových významov možno za najčastejšie a najstálejšie modifikácie pokladať jednak vyjadrovanie deja s neutralizáciou protikladu priebehu a aktu deja, t. j. ako „nadvidového“, resp. schopného v konkrétnej situácii byť substitútom verbálneho substantíva v oboch vidoch, jednak deja ohraničeného v čase ako jedinečného aktu deja.

V rámci konkurenčného fungovania slovotvorných typov na tvorenie názvov dejov v odbornej komunikačnej sfére možno v súčasnosti zistiť, že bezafixálne tvorenie názvov deja má tendenciu výraznejšie sa uplatňovať pri pomenúvaní dejov (v najširšom zmysle, teda činnosti, neakčných dejov a mimovoľných dejov — udalostí) v poľnohospodárstve, pri pomenúvaní rozličných výrobných, technologických postupov, v administratívnej sfére, ako aj pri pomenúvaní rozličných mimovoľných, nekontrolovateľných dejov majúcich pre človeka ekologické dôsledky. Napríklad:

výpas (horských pasienkov ovcami), *ohryz* (zajacom poľným), *požery* (v dôsledku premnoženia najmä dvoch druhov škodcov), *záber* (poľnohospodárskej pôdy), *dozber* (po kombajnoch), *odstav prasiatok*, *semeno hustého výsevu*; pomenúvania technologických činností: *znížený prepál kovu*, *nástrek protipožiarnej omietky*, *predohrev perlitu*; názvy dejov z administratívnej komunikačnej sféry: *sklzy v investičnej výstavbe*, *skraty v zásobovaní*, *previs z plánu*, *urobiť niečo v predstihu*, *skrátíť nábeh výroby*, *nárast agendy*, *rast / pokles investícií*, *výmaz stranického trestu*; názvy dejov, často nekontrolovateľných, mimovoľných, majúcich ekologické dôsledky: *presak agrochemikálií* (NS); *splach priemyselných hnojív* (TV ústne 20. 2. 84); *úlet popolčeka*; *havárie podzemných vodných zdrojov ... po únikoch ropných látok* a pod.

Mimoriadne výrazne sa bezsuffixálne tvorenie dejových mien uplatnilo v názvosloví telesných cvičení. Základy tohto tvorenia, pravda, sú už staršieho dátá, siahajú k Tyršom navrhnutej sústave sokolských telesných cvičení (pričom sokolskú terminológiu prebrali alebo kalkovali okrem slovenčiny aj niektoré iné slovanské jazyky, napr. ruština). Tu ich spomíname preto, lebo názvoslovie telesných cvičení sa stále dopĺňa. Bezpríponové tvorenie sa pritom systematicky využíva na tvorenie súboru názvov cvikov celého tela (porov. *stojať, kľak, sed, ľah, vis, toč, obrat, met, kmit* oproti názvom cvikov častí tela, ktoré sa pomenúvajú príslušnými slovesami, napr. *pripažiť, zapážiť* — Chovan, 1972).

Keďže tvorenie dejových mien patrí zásadne k transpozičnému typu derivácie, konkrétna predpona má pri abstraktnom význame deja takisto značný dosah na jeho význam, ako ho mala predpona pri príslušnom motivujúcom slovese. Spravidla pritom nejde o čisto vidové predpony. Bezafixálne odvodeniny sú schopné vyjadrovať priebehový dej aj akt deja, alebo jeden z nich. Názvy *ohrev, výpas, ohryz, splach* vyjadrujú priebehový dej, chápeme ich ako motivované skôr nedokonavými slovesami, a teda ako synonymné pomenovania s verbálnymi substantívami *ohrievanie, vypásanie, ohryzanie, splachovanie*. Naproti tomu iné predponové dejové mená vnímame na pozadí dokonavých slovies ako vyjadrujúce akt deja, napr. *výmaz* (= vymazanie), *previs* (= previsnutie), *úklon* (= uklonenie). Význam dodaný predponou môže byť dôležitejší ako vidová modifikácia deja.

Dotváranie predponových dejových mien bezsuffixálneho typu ukazuje, že produktívnu významovú skupinu predstavujú dejové substantíva označujúce rozličné fázy deja (stavu): *predohrev* (perlitu), *spoločné dojazdy peletónu do cieľa*, *dovývoj bedrových kĺbov batoliat*; *záskok* (v divadle); *mať samé prestoje*. Napr. v slove *nábeh*, najmä v už ustálenom spojení *nábeh výroby* sa pomenúva začiatková fáza späť s uvedením istej výroby do chodu. Označenie tejto časovej fázy je ako séma hierarchicky závažnejšie ako možný vidový rozdiel vyplývajúci z opozície *nabehnutie/nabehanie*.

Frekventované sú aj dejové mená, v ktorých sa predponou vyjadrujú rozličné smerové odtiene (najmä pri slovesách pohybu): *úlet zberového papiera pri preprave, nevydarený odkop, urobil elegantný prešvih* a pod.

Nie všetky takéto mená sú utvorené na základe korelácie s príslušným fundujúcim slovesom, je tu možné aj tvorenie na základe slovotvornej paradigmatickej analógie (Furdík, 1970), t. j. napodobnením morfematicko-slovotvornej štruktúry už jestvujúcich odvodenín; napr. slovo *úkon* vzniklo napodobnením slova *výkon*.

Dynamickú črtu aj pri bezsufixálnom type dejových mien predstavuje vznikanie polysémie v zmysle pribúdania sekundárnych konkrétnych významov výsledku, miesta a prostriedku deja. Táto polysémia sa sústavnejšie zachytáva v paradigmatickom spracovaní sémantiky deverbatívnych odvodenín (Buzássyová, 1974), kde sa v rámci jednotlivých slovotvorných paradigiem zjednocujúcich slovesá, od ktorých sa odvodzujú deriváty s rovnakým slovotvorným významom, výrazovo ten istý derivát vyskytuje viac ráz, napr. *vrt, rez* ako dej, výsledok i miesto deja. (Podobné sú aj prípady pravidelnej slovotvornej polysémie ako dej — objekt deja, dej — výsledok deja, napr. *vydanie knihy — ilustrované vydanie* a i.; porov. Apresian, 1974). Pri niektorých lexémach môže konkrétny význam v povedomí hovoriacich celkom prevládnuť, napr. slovo *výtlk* sa v SSJ vykladá ako „diera na ceste spôsobená vytlčením“ (miesto).

Časté sú prípady dejových mien, v ktorých sa zároveň spája:

a) význam deja a výsledku (rezultátu) deja: ... *zaznamenali zníženie pôdojov* (Pd); *bundy a pulóvre zdobené potlačou* (SNN); *srnčie zhody s bodovou hodnotou 229,63* (Poľovníctvo a rybárstvo); *kotlety vyberieme a do výpeku pridáme kečup* ...; *K zaujímavým módnym detailom ... patria prestrihy na odevoch* (SNN);

b) význam deja a odpadu po deji (ako neželaného výsledku): ... *zlepšovací návrh na zníženie množstva orezu vznikajúceho pri prevíňovačke* (SNN); *výrazné zníženie prasných úletov* (Pč);

c) význam deja a miesta deja: *rohový zvar, výver (vody), nadchod, nadjazd, podchod, podjazd, obchvat* (= „úsek cestnej komunikácie, ktorý sa vyhýba sídelnému útvaru“ — termín v doprave); ... *pracovať na odstraňovaní výtlkov na mestských komunikáciách*;

d) význam deja a prostriedku deja: *prevod (investícií) — prevod* (= zariadenie, ktorým sa rozvádza otáčavý pohyb). Dvojznačnosť je častejšia pri verbálnych substantívach (*opláštenie, oplotenie*). Pri bezsufixálnom slovotvornom type sú častejšie prípady, keď príslušná lexéma má iba význam prostriedku, kým dej sa vyjadruje verbálnym substantívom: *prebal (knihy) „prostriedok na prebalenie“ — prebalenie* (dej); *hákový záves* (prostriedok) — *zavesenie* (dej), *výplň* (prostriedok ako materiál) — *vyplnenie* (dej). Pri názvoch konkretizovaných ako prostriedky možno predpokladať ako abstraktnejší sémantický príznak účelovosť (Straková, 1979).

Pri dejových substantívach utvorených od statických slovies alebo slo-

vies dynamických, ale takých, ktorých subjekt nemá význam agensa, lež nositeľa deja, existuje možnosť splynutia významu deja, nositeľa deja a rezultátu, resp. aj miesta deja, prípadne možno hovoriť o neutralizácii rozdielov medzi týmito významami. Ide o prípady typu *previs*, ktoré môžu mať tri výkladové parafrázy: „to, čo previslo“; „miesto, kde niečo previslo“; „to (skalný útes), čo vzniklo previsnutím“ (výsledok). Podobne splýva výsledkový a subjektový význam pri slove *obrast* „to, čím niečo obrástlo“; porov. ... *tenký koreňový obrast neskracovať!* (NP).

K dvojznačnosti významu deja a miesta deja treba pridať dopĺňajúcu poznámku: aj keď v slovenčine existujú dvojznačné odvodené lexémy, zároveň tu pôsobí protichodná tendencia, aby významový rozdiel dej — miesto deja bol podopretý aj formálnou dištinkciou, a to rozdielnymi predponami *pre-* a *prie-*:

<i>prelom</i>	(dej)	<i>prielom</i>	(miesto)	<i>prielom Hornádu</i>
<i>prenik</i>	“	<i>prienik</i>	“	<i>prienik dvoch množín</i>
<i>presak (vody)</i>	“	<i>priesak</i>	“	miesto, kde voda presakuje
<i>prepichnutie</i>	“	<i>priepich</i>		(mechanické poškodenie zasahujúce všetky zložky plášt pneumatiky)

Medzi abstraktné dejové mená bezsufixálneho typu, ktoré nedávno nadobudli novšie významy sekundárnou konkretizáciou, patria aj pomenovania *výstup* (výstupy zo štátneho plánu) a *výhľad* (... *rad analytických štúdií týkajúcich sa dlhodobého výhľadu ekonomického a sociálneho rozvoja SSR do roku 1995*; pozri časť o intelektualizácii, s. 247—248).

Prenesením významu dejového mena s významom pohybu v konkrétnom zmysle (porov. v SSJ *záťah* „výlov rybníka pomocou rozprestretia sietí“) do pohybu v abstraktnejšom zmysle vznikol význam slova *záťah* v zmysle „chodenie, navštívenie viacerých krčiem, vinární a pod.“: ... *bola istota, že Katarína určite nedovolí Helene nijaké alkoholické záťahy* (Mitana).

Názvy deja spája s názvami vlastností schopnosť pomenúvať rozličné technicky dôležité vlastnosti vo funkcii parametrov istých látok či výrobkov, napr. *rázová húževnatosť, odrazová pružnosť* oproti *krehký lom* (... *výroba plechov so zvýšenou odolnosťou voči krehkému lomu*). Spojenie *krehký lom* predstavuje pritom sémanticky kondenzovanú, zhustenú štruktúru („lom, lámavosť spôsobená krehkosťou materiálu“). Možno ho zaradiť medzi druhotné, analogické nominácie.

Už pri všeobecnej funkčnej charakteristike dejových mien sme spomenuli, že využívanie bezsufixálneho slovotvorného typu v umeleckej funkčnej sfére, konkrétne v súčasnej slovenskej poézii, nie je ani zďaleka také výrazné, ako to bolo u P. O. Hviezdoslava a v poézii jeho súčasníkov. Kým u Hviezdoslava hral dôležitú úlohu čo najširší inventár prízvukných jednoslabičných slov, ktorý si autor i sám dopĺňal novotvarmi (najmä de-
127

vými menami typu *blysk, ruv, smut* „smútok“ atď.), pričom takéto novotvorenie bolo v súlade s poetickým kánonom slovenskej poézie z rozhrania 19. a 20. storočia, zdôrazňujúcim umeleckosť, literárnosť básnického prejavu založenú na kultivovaní zložitých, od hovorovej reči vzdialených básnických útvarov (Bakoš, 1963, s. 173—174; Furdík, 1971, s. 53); v súčasnej slovenskej poézii, pre ktorú je prevažne charakteristický civilný, neliterársky hovorový prejav, sa nestavia na poetizmoch hviezdoslavovského typu — tie by sa dnes pociťovali ako anachronizmus. Preto ani dejové mená bezsufixálneho typu vo funkcii poetizmov nie sú v súčasnej slovenskej poézii (obdobia, ktoré je predmetom nášho výskumu, ale ani v širšom zábere, teda po r. 1945) nijako príznakovo zastúpené. Excerpovanie básnických zbierok aj celých výberov (M. Válek, M. Rúfus, J. Šimonovič, J. Mihalkovič, J. Buzássy, M. Kováčik, Š. Strážay, J. Zambor a i.) neukázalo, že by pre niektorého z týchto autorov bolo charakteristické tvorenie nových slov podľa slovotvorného typu s nulovým sufixom ako nejaké novotvorenie. Pokiaľ sa takéto dejové mená v tejto poézii vyskytujú — a treba povedať, že ich výskyt skutočne nie je nápadný — sú to zväčša výrazové prostriedky, ktoré nemajú výlučnú domovskú príslušnosť v poézii, ale vyskytujú sa aj v iných funkčných sférach. Poetickú funkciu má iba ich zasadenie do istého kontextu. Poetizácia môže vznikáť aj z napätia spôsobeného polyfunkčnosťou istých prostriedkov, napr. *šum, nános, zdvih, vzruch* sú výrazy z odbornej funkčnej sféry, môžu však byť aj prostriedkami umeleckej funkčnej sféry. Napr.:

Ide k vám hovor — ozvalo sa (M. Kováčik: Medzimesto); *Na pleciach majú úmor / vždy ťažšie vrece. Z vriec... / — Nočný šum, ranný jas / v nánose každodennom / — Na vzruchu rastie vzruch* (J. Šimonovič: Chvenie); *Miloval som leto / od prvého zážehu iskerníkov / — Už po úvodnom odmäku / ba už sme uvideli zimu zliezť / — Záťahy vtákov napínajú leto / v bedrovej krajine... / — Od cintorína počul chlípavé zdvihy pumpy / — Zámka, povzdych, myšlienka / všetko sa započítava a zaváži* (J. Mihalkovič: Plodnosť); *bludárske zászity v rodných cestách* (J. Švantner: Neviditeľná hudba); *a tvoja prostá sukňa plná tajomného šumu* (J. Zambor: Zelený večer); *Palubný denník leží na brehu / vlna ho občas stiahne z obehu / — V tom tichu, zmeniac náhle tóninu / škripe hlas sýkorky jak pumpa na zdvih / Nad priepasťou, na dohmat kraja / ozvenný vietor v krídlach víri* (J. Buzássy: Rok).

Názvy deja s formantmi -ka a -(a)čka

V slovenčine sa názvy deja tvoria aj podľa slovotvorných typov verbálny základ a formanty -ka a -(a)čka. Diferenciáciu na dva slovotvorné typy s dvoma rozdielnymi formantmi a nie iba variantnosť formantov

v rámci jedného slovotvorného typu na tvorenie dejových mien predpokladáme na základe rozdielnej štylistickej platnosti slovotvorných typov, podmienenej rozdielnym využívaním v jednotlivých komunikačných sférach. Slovotvorný typ s formantom -ka sa používa na tvorenie názvov dejov v odbornej komunikačnej sfére a ako neutrálny spisovný prostriedok v bežnej hovorenej reči, slovotvorný typ na -(a)čka sa špecifikoval ako hovorový typ a ako taký sa využíva v bežnej komunikačnej sfére, resp. v publicistike a v umeleckej reči ako príznakový prostriedok oproti verbálnym substantívam ako názvom s neutrálnou štylistickou platnosťou.

Slovotvorný typ s formantom -ka možno pri tvorení dejových mien pokladať v slovenčine za stredne produktívny typ. Konkuruje verbálnemu substantívu predovšetkým v odbornej komunikačnej sfére. Ako motivujúce slovesá sa tu uplatňujú pomenovania spracovateľských a manipulačných činností, ale nemôžno určiť jasnú delimitačnú hranicu, ktorá by oddeľovala konkurujúce si slovotvorné typy. Porov. *odstávka* (= odstavenie) *vysokej pece*; *plánovaná odstávka prvého generátora* (NP); *otváarka povrchových lomov*; *vynáška* (= vynášanie, nosenie) *na vysokohorské chaty*; ... *lesníci robili prerezávky a prebierky*; ... *hodiny strávené pri výsadbe zelene, pri prerúbavkách* (SNN); *činnosť na bitútku sa skladá z porážok jatočných zvierat, z rozrábky mäsa* ...; *doposielka* (= zaslanie zásielky za adresátom na iné miesto; Dopravný slovník). Vhodnosť týchto názvov v odbornom vyjadrovaní je daná aj tým, že hoci sa odvodzujú viac od predponových sloves, môžu pomenúvať deje nedokonavého aj dokonavého vidu.

Viaceré názvy dejov s formantom -ka sa používajú v bežnej hovorenej reči, napr. *roznáška pošty, donáška (nákupe) do domu, odhláška obedových lístkov, prehrávka gramofónovej platne, pretrhávka mrkvy, okopávka zemiakov* a pod.

Pri derivátoch s formantom -ka sa uplatňujú dva typy slovotvornej polysémie:

a) dej — predmet (objekt) deja (predmet môže byť konkretizovaný aj ako suma, formulár), napr. *kusová zásielka — podľa zásielku; odhláška obedových lístkov — vyplniť odhlášku*;

b) dej — miesto deja, napr. *rozkopávka* (dej i rozkopané miesto): ... *pracoval na odstraňovaní veľkého počtu výtlkov a rozkopávk* (Vč). — *Kniha obsahuje stručný prehľad otvorení s odvolávkou* (= s odvolaním sa) *na mnohé partie* (Nd); ... *postavy sú zakotvené v dobe aj cez drobné detaily, epizódy, historické odvolávky* (Nd). Polysémia dej — miesto deja je charakteristická najmä pre deriváty odvodené od sloves pohybu (*odbočka, prekládka, skládka*).

Príznakové sú názvy deja utvorené formantom -čka od sloves s tematickou morféomou -a-, -ova-: *klaňačka, filmovačka, zdvíhačka, presvedčovačka, sťahovačka, zdokonaľovačka*. Príznakovosť týchto pomenovaní dejov sa pociťuje najmä v protiklade k neutrálnemu pomenovaniu prísluš-

ného deja verbálnym substantívom: ... horolezci založili do kruhu lano a hodili ho do previsu na zlanovanie. Zlanovačka bola zriadená na štyridsiatku s dvojmetrovým doskokom (Bajo); ... hneď ráno má nejakú filmovačku a musí sa vyspať (Vč); ... spoločne so študentmi sa upísal filmovaniu; ... posledná hodina a pol výučbe plávania; „zdokonaľovačkám“ (Vč); Na jednej z pokojných občerstvovačiek ... (Štart). Takáto vykláňačka sa podarila vo včerašom stretnutí žien (Vč).

Hovorovosť, prípadne aj istá expresívnosť sa zvyrazňuje používaním dejových mien s formantom -čka v plurálovej forme implikujúcej rozčlenenosť alebo opakovanosť, a tým aj väčšiu intenzitu deja: *Ludia, ktorí si na svoj chrbát vedome naložia náklad organizácie, vybehávajú, presvedčovačiek* ... (Krásy Slovenska); *Tom rozprával o občianskej iniciatíve a rokovačkách s mestom* (Degenhardt); ... *mali tam zvyšovačky platov* (ústne); *Všetko je v byte dobre až na nejaké zatekačky* (ústne); ... *zapľňal som posluchárne aj pri nezáživných večerných vysvetľovačkách* (V. Bednár).

Viacere takéto plurálové formy sa celkom lexikalizovali, napr. *vytrisačky, potahovačky* (s úradmi), *vybehávačky* a i.

Názvy deja s formantom -ácia/-izácia

Medzi názvami deja produktívnym slovotvorným typom v súčasnej spisovnej slovenčine sú názvy s internacionálnymi základmi a internacionálnym formantom -ácia (s variantmi -izácia, -fikácia). Týmto názvami sa pomenúvajú predovšetkým procesy, ktoré možno chápať ako homogénne v tom zmysle, že vyjadrujú realizovanie deja bez poukazovania na východiskovú či záverovú situáciu, aj bez diferenciácie na akt deja, jeho priebeh (proces) a výsledok (popularizácia, biologizácia, robotizácia). Tieto internacionálne názvy deja sa dostávajú do slovenčiny v substantívnej podobe, teda so zakončením -ácia. Spravidla sa k nim však veľmi rýchlo prítvárajú slovesá (*integrácia* → *integrovať*, *popularizácia* → *popularizovať*). A tak hoci slovesá sú časovo (diachronicky) utvorené neskôr ako substantíva, v synchrónnom slovotvornom systéme sa postavenie substantív na -ácia prehodnocuje. Podľa prevažujúceho smeru motivácie v domácich dvojiciach, kde je primárne sloveso (*čítať* → *čítanie*, *strieľať* → *streľba*), aj internacionálne slovesá sa chápu ako motivujúce, primárne, a substantíva na -ácia ako motivované, sekundárne (Furdík, 1978, s. 112), napr. *modernizovať* → *modernizácia*, *integrovať* → *integrácia*; preto sa substantíva s formantom -ácia hodnotia ako remotivované slová (porov. časť o internacionalizácii a o konkurencii slovotvorných typov -ácia/-ovanie, s. 279). Podobná situácia je aj v iných slovanských jazykoch, napr. v poľštine (Buttler — Kurkowska — Satkiewicz, 1982, s. 292).

Názvy deja s formantom -ácia pomenúvajú činnostné, akčné, dynamické kauzatívne deje, teda vlastne udalosti (porov. Daneš — Hlavsa a kol., 1981). Spravidla za nimi hlbkovo pociťujeme konkrétneho (životného) agensa deja, aj keď tieto pomenovania často vystupujú vo vetách a konštrukciách s pasívnou vetnou perspektívou, resp. vo vetách so všeobecným konateľom: ... *rozširuje sa uplatnenie elektronizácie a kybernetizácie* (TN); ... *treba prebojovať progresívne technologické systémy a robotizáciu* (TN).

Kým niektoré názvy dejov sú motivačne späté iba s príslušnými motivujúcimi slovesami (*militarizovať* → *militarizácia*, *eliminovať* → *eliminácia*, *fixovať* → *fixácia*), vo väčšine dejových mien s formantom -ácia sa uvedomuje aj motivačná súvislosť s mennými (substantívnymi a adjektívnymi) základmi internacionálnych slovies ako s predchádzajúcimi možnými stupňami derivácie. Preto aj keď všeobecný význam slovotvorného typu internacionálny základ + -ácia/-cia, -izácia, -fikácia je relatívne jednotný — dej, homogénny proces — (iná vec sú sekundárne predmetné konkretizácie, bežné aj pri iných dejových menách), možno v rámci tohto typu rozlišovať niekoľko čiastkových podtypov, ktoré majú charakter čiastkových slovotvorných významov. Všetky sú v súčasnom období slovenčiny produktívne. Dopĺňa sa na ich základe spravidla intelektuálna lexika týkajúca sa vedy, techniky a ich uplatňovania vo vývine spoločnosti. Sú to tieto podtypy:

a) „Uplatňovanie vedných disciplín (ich metód, poznatkov) označených v slovotvornom základe denominálneho slovesa“: *matematizácia* (spoločenských vied), *biologizácia* (poľnohospodárstva), *biochemizácia* (živočíšnej výroby), *chemizácia* (národného hospodárstva), *kybernetizácia* (výroby), ... *etapa biotechnizácie a technizácie* (imunológie).

b) „Robenie niečoho takým, ako označuje adjektívny základ internacionálneho slovesa na -izovať, dodávanie takej vlastnosti, aká je pomenovaná týmto základom“: *intenzifikácia* (národného hospodárstva), *miniaturizácia* (konečných výrobkov), *minimalizácia* (odpadov), *optimalizácia* (plánov), *popularizácia* (vedy), *dialektizácia* (modernej vedy), *estetizácia* (životného prostredia), *racionalizácia* (spotreby palív), *kompletizácia* (vozíkov BAL-KANAR). Ku všetkým týmto dejovým menám jestvuje príslušné sloveso (*popularizovať*, *minimalizovať*, *optimalizovať*), výklad dejového mena však spravidla vyžaduje parafrázu s adjektívom v pozitívnej, alternatívne v komparatívnej forme: *minimalizácia odpadov* = „robenie, spôsobovanie (toho), aby odpady boli minimálne“; *estetizácia životného prostredia* = „spôsobovanie toho, aby sa životné prostredie stalo estetickým, estetickjším“ (parafráza je analogická ako pri domácich deadjektívnych kauzatívach typu *jasniť* = „robiť jasným, jasnejším“). Niektoré dejové mená pomenúvajú neželané, negatívne javy: ... *neurotizácia blízkeho a vzdialeného okolia*; ... *nebezpečenstvo komercializácie* (Vč).

c) „(Hromadné) zavádzanie, uplatňovanie toho, čo sa označuje substantí-

vom v základe denominálneho slovesa“ (sloveso je niekedy iba potencionálne): *robotizácia, motorizácia, automatizácia, elektronizácia, raketizácia, folklorizácia; kontajnerizácia, paletizácia; hydratacia, polymerizácia*. Ako vidieť, v základe môžu byť konkrétne mená *raketa, robot (robotizácia = zavádzanie robotov)*, ale aj abstraktá či súborné mená *elektronika, automatika, folklór (elektronizácia = zavádzanie, uplatňovanie elektroniky; folklorizácia = uplatňovanie folklóru, folklórnych prvkov)*. Názvy typu *paletizácia, kontajnerizácia* majú charakter inštrumentálnych kauzatív (substantívum v slovesnom základe má význam prostriedku).

K tomuto podtypu možno priradiť názvy deja typu *kategorizácia, etapizácia, regionalizácia, rajonizácia*, ktoré majú čiastkový slovotvorný význam „určenie toho, čo je uvedené v substantívnom základe internacionálneho slovesa“ (*etapizácia = určenie etáp niečoho, kategorizácia = začlenenie niečoho do kategórií*).

Veľká produktivnosť, resp. masové preberanie internacionalizmov s formantom *-ácia* a ich adaptácia v domácom slovotvornom systéme prejavujúca sa aj v konkurencii slovotvorných typov *-ácia/-ova(nie)* (porov. časť o internacionalizácii, s. 279) spôsobuje, že pomenovania s týmto formantom sa tvoria aj na domácej pôde. Nezriedka ide o príležitostné pomenovania, napr. *Spočívali v akejsi „muzeifikácii“ všetkých nárečí...* (SNN). Produktivnosť formantu *-ácia* je zrejmá aj z toho, že podľa potreby (pravda, zriedkavo) sa tento formant pridáva aj k domácim základom. Vznikajú tak hybridné útvary. Ich príznakovosť je menšia, keď takéto slová vznikli v rámci sémanticky súvzťažných, a pritom nociónálnych slov. Tak sa pred časom utvorilo slovo *plynofikácia* podľa *elektrifikácia, telefonizácia*. Ako oveľa príznakovejšie (expresívnejšie) sa pociťujú nenociónálne príležitostné pomenovania: *Za širšiu bufetizáciu a darčekizáciu* (Vč). Slová *bufetizácia, darčekizácia* mohli vzniknúť na pozadí tretieho sémantického podtypu internacionalizmov s formantom *-izácia* a v konkrétnom kontexte značia (ironicky) „ešte väčšie zavádzanie bufetov, darčiekov, t. j. osláv a obdarúvania“.

Podľa slovotvorného typu s formantom *-ácia* sa v súčasnej slovenčine tvoria aj pomenovania s internacionálnymi a domácimi predponami, napr. *reideologizácia* (= prehodnocovanie ideologického prístupu), *dehumanizácia, reінstalácia, reštrukturalizácia; predmagnetizácia, inhibítor navulkanizácie, prekvalifikácia, prekontejnerizácia* a i.

Niekedy vznikajú variantné podoby a s nimi neistota, či ide skutočne o varianty, alebo sémanticky odlišné podoby, napr. *aktivizácia/aktivácia, kompletizácia/kompletácia, profilácia/profilizácia* (z tejto dvojice možno odporúčať iba podobu *profilácia*). Variantnosť sa udržiava aj pod vplyvom kontaktovej situácie jednak s češtinou, jednak s ruštinou.

Prevažia abstraktného dejového významu neznáči, že deriváty s formantom *-ácia* majú iba tento význam. Podobne ako iné dejové mená

môžu mať tieto pomenovania spravidla v rámci pravidelnej mnohoznačnosti (a teda sémantickej derivácie) aj význam výsledku deja (*informácia, štylizácia*), prostriedku (*redukcia, inštalácia*), prípadne miesta deja (*projekcia*) a pod.

Dejové mená s formantom -stvo

Osobitným spôsobom vyjadrujú význam spredmetneného deja abstraktá s formantom *-stvo*. Vyplýva to z ich postavenia v podsystéme abstraktnej lexiky: majú v istom zmysle stredové postavenie medzi typickými predstaviteľmi slovotvornej kategórie spredmetnenia deja — nominami *actionis* s formantmi *-nie/-tie* s deadjektívnymi názvami vlastností s formantom *-osť*, a to svojou prevažne substantívnu a substantívno-adjektívnu motivovanosťou a sémantickou ambivalentnosťou. Môžu mať totiž význam spredmetneného deja alebo význam spredmetnenej vlastnosti, a to v závislosti od toho, či sú motivačne späté s činiteľskými (resp. konateľskými) menami alebo s menami nositeľov vlastnosti.

Osobitosť abstrakt na *-stvo* v rámci dejových mien je aj v tom, že vo svojom v súčasnosti najproduktívnejšom význame, t. j. ako pomenovania odborov činnosti (názvy zamestnania, povolania a študijných odborov) vyjadrujú dej na rozdiel od verbálnych substantív zásadne ako neaktualizovaný a nezávislý od priebehu deja v čase. Tento ich význam je paradigmatický, systémový, nezávislý od fungovania na syntagmatickej osi, v kontexte. Ako základové (motivujúce) slová vystupujú pri názvoch zamestnania konateľské a činiteľské mená osôb vykonávajúcich príslušné zamestnanie: *zlievač → zlievačstvo, ošetrovateľ → ošetrovateľstvo*. Iný prípad predstavujú deriváty typu *betonárstvo, návrhárstvo*, ktoré sú z hľadiska slovotvorného i lexikálneho významu dvojznačné, pričom rozdielnym významom zodpovedá rozdielne členenie slova: *betonár-stvo* (zamestnanie betonára), *beton-árstvo* (výroba betónu); *návrhár-stvo* (zamestnanie návrhára), *návrh-árstvo* (podávanie návrhov). Existuje celý rad názvov odborov činnosti ako odvetví národného hospodárstva, v ktorých lexikálnom (a súčasne slovotvornom) význame sa neuplatňuje motivácia názvom osoby, aj keď prípadne takýto názov existuje, lež východiskovým slovom príslušného slovotvorného reťazca, napr. *lúkárstvo, pasienkárstvo* (odbor zameraný na pestovanie a využívanie pasienkov), *sadovníctvo, úpravníctvo (termálnych vôd)* a pod; pokladáme ich za utvorené rozšírenými formantmi *-árstvo, -níctvo*. V lexikálnom význame názvov odborov činnosti typu *poradenstvo, skúšobníctvo, vodárenstvo, teplárenstvo*, ktoré sú štruktúrne motivované adjektívami odvodenými od názvov miesta ako podnikov, inštitúcií (*poradňa, skúšobňa, teplárne, vodárne*), sa odráža motivácia východiskovým alebo aspoň nekoncovým členom derivačného reťazca: *poradenstvo* (poskytovanie odborných rád, poradenská činnosť), *skúšobníctvo*

two (povinné hodnotenie výrobkov štátnymi skúšobňami), *vodárenstvo* (hospodárske odvetvie zamerané na zásobovanie obyvateľstva vodou) atď. Existencia týchto dlhších názvov spôsobuje, že v úze je kolísanie pri tvorbení niektorých názvov odborov činnosti aj tam, kde sa za normatívnu pokladá iba kratšia podoba: *gumárstvo/gumárenstvo*, *konzervárstvo/konzervárenstvo*, *strojárstvo/strojárenstvo*. Fakt, že sa aj tieto dlhšie podoby udržiavajú, možno vysvetliť na základe živo pociťovaných vzťahov v slovo tvorných hniezdach (Bosák — Buzássyová, 1985, s. 90). Oproti názvom odborov činnosti vyjadrujúcim činnosť (dej) neaktualizovane stoja v systéme verbálne substantíva od sloviess zakončených na -čie vyjadrujúce aktuálny dej, a to s príznakom hovorovosti: *murárstvo* — *murárčenie*.

Niektoré názvy s formantom -stvo sú polysémické (a polyfunkčné), popri význame odbor činnosti sú schopné v závislosti od kontextu vyjadrovať aj význam aktuálnej činnosti a sú potom vo vzťahu čiastočnej synonymity s verbálnymi substantívami (*dekoratérstvo*, *ilustrátorstvo*, *spravodajstvo*): *venuje sa dekoratérstvu*; *spravodajstvo z domova a zo zahraničia* (= podávanie správ). Od verbálnych substantív sa tieto dejové mená odlišujú tým, že nemajú príznak priebehovosti. Schopnosť niektorých abstrakt na -stvo vyjadrovať aktuálnu činnosť vyplýva z toho, že popri motivácii činiteľským menom ich význam ovplyvňuje aj sprostredkovaná motivácia slovesom (*sľedičstvo*, *ohováračstvo*). Význam aktuálnej činnosti vyjadrujú aj abstraktá odvodené od internacionálnych základov, napr. *agitátorstvo*, *špekulantstvo*, *moralizátorstvo*. Ako jediný názov predmetného deja (činnosti) vystupuje abstraktum s formantom -stvo vtedy, keď nejestvuje nijaké desubstantívne sloveso, od ktorého by sa mohol utvoriť názov deja. Napr. V NSR *nemajú záujem na dôslednom boji s leteckým pirátstvom* (nejestvujú slovesá **pirátovať*, **pirátničie*).

Niektoré dejové mená s formantom -stvo majú dvojaký význam aj dvojakú štylistickú platnosť, pomenúvajú dej ako neutrálny aj ako štylisticky príznakový, pejoratívny, pričom v súčasnosti je častejší pejoratívny význam: *výkazníctvo* = robenie výkazov; zbytočné, nadmerné vykazovanie; *pokusníctvo* = robenie pokusov; robenie márných, zbytočných pokusov. Porov. *Táto panoráma vedy a pokusníctva bláznov je pretkaná celým radom humorných a satirických epizód* (Bagin).

V poslednom čase vzniklo viacero takýchto nocionálnych pejoratív. Je zaujímavé, že často vznikajú tzv. medzistupňovým odvodzovaním, t. j. tak, že v slovo tvornom refazci sa vytvorí priamy sémantický a potom aj derivačný vzťah medzi dvoma nesusednými členmi derivačného refazca, pričom jeden nie je doložený, alebo sa utvorí až dodatočne. Porov.: *prospech* — *prospechár* — *prospechársky* — *prospechárstvo*; *zárobok* — **zárobkár* — **zárobkársky* — *zárobkárstvo*. Medzistupňovo bolo utvorené priamo od slova *známosti* pomenovanie *známostkárstvo* (= uprednostňovanie známych alebo vyhľadávanie známosti), od spojenia *pod pultom* pomenovanie *podpultovníctvo* (= podpultový predaj, predávanie pod pul-

tom), od slova *úskok* pomenovanie *úskokárstvo*. Porov. *A potom sa v úskokárstve postupne a nenápadne prerastá do profesionality* (SNN). — *A keďže je dovoz limitovaný, dopyt sa nedá pokryť. A tu prichádza na rad známostkárstvo* (Roháč). Blízkosť týchto abstrakt a ďalších (*elitárstvo*, *rezortníctvo*) k dejovým menám sa prejavuje v tom, že pri opise ich významu používame nejaké sloveso, resp. dejové meno ako jeho derivát: *rezortníctvo* = uprednostňovanie rezortu, rezortných záujmov pred celospoločenskými; *zárobkárstvo* = honba za zárobkami.

Medzistupňovo a pravidelne utvorené abstraktá s formantom -stvo vyjadrujú vzhľadom na svoju onomaziologickú a slovo tvornú štruktúru príznak abstrahovaný od nositeľa príznaku ako dejovej, dynamickej (a súčasne štylisticky príznakový), a to v protiklade k príslušným názvom vlastnosti na -osť, ktoré vyjadrujú príznak ako statický (a štylisticky neutrálny). Vidieť to dobre na porovnaní refazcov: *kritický* — *kritickosť*; *kritika* — **kritikár* — **kritikársky* — *kritikárstvo*; *pohodlný* — *pohodlnosť*; *pohodlný* — **pohodlník* — **pohodlnický* — *pohodlníctvo*.

Okrem názvov „čistých“ činností a „čistých“ vlastností existuje pomerne značný počet derivátov s formantom -stvo, vo význame ktorých sa spája sém činnosti aj vlastnosti, resp. možno hovoriť o neutralizácii opozície činnosť/vlastnosť. Ich význam možno opísať ako „vlastnosť založená na nejakej činnosti“ alebo „činnosť chápaná ako charakteristická vlastnosť“. Do tejto prechodnej podtriedy možno zaradiť deriváty typu *hľadáčstvo*, *ohováračstvo*, ďalej deriváty typu *pijanstvo*, *krikľúnstvo*, ktoré majú význam „sklon (veľa) piť, kričať“, a napokon deriváty typu *klamstvo*, *lapajstvo*, ktoré v jednom význame vyjadrujú akt deja, čin; a v druhom vlastnosť. Prechodný charakter majú aj pomenovania typu *kritikárstvo* ako dynamizované vlastnosti (činnosti).

Pomocou formantu -stvo sa tvoria aj pomenovania stavov, napr. *vlastníctvo*, *následníctvo*. Psychofyzické stavy možno vyjadriť aj dynamizovane: *porazenectvo*, *povýšenectvo* (= vžívanie sa do postavenia porazeného človeka, povyšovanie sa nad iných).

Sémantické špecifikácie abstrakt signalizované plurálom

Osobitnú pozornosť si zaslúžia tie sémantické špecifikácie, ktoré predstavujú spôsoby, ako sa realizuje referenčný vzťah abstraktných názvov k označovaným skutočnostiam. Keďže jedným zo signalizátorov referenčného vzťahu je gramatické číslo, možno túto problematiku osvetliť v súvislosti s gramatickou kategóriou čísla.

Ak sa na začiatku tejto kapitoly konštatovalo, že relevantnou vlastnosťou abstraktných mien vlastností je to, že v mimojazykovej skutočnosti im nezodpovedá konkrétny predmetný denotát, a preto je ich význam

prevažne signifikatívny, treba doplniť vysvetlenie, že v tomto konštatovaní sa odráža chápanie denotátu v užšom zmysle slova. Denotát však možno chápať aj v širšom zmysle ako mimojazykovú denotovanú skutočnosť, a vtedy aj abstraktá majú svoj denotatívny status (Krejdlin — Rachlina, 1981; porov. aj Padučeva, 1979), môže sa aj pomocou nich vyjadrovať vyčlenenie, individualizácia objektu (javu) z triedy rovnorodých objektov (javov), možno pomocou nich vyjadrovať denotovanú skutočnosť rozčlenenú.

Abstraktné názvy spredmetnených vlastností sa tradične hodnotia ako názvy používané spravidla iba v singulári. Podrobnejšie skúmanie abstrakt vo vzťahu ku gramatickej kategórii čísla však ukazuje, že častejší výskyt abstrakt v singulári treba interpretovať tak, že abstraktá oproti konkrétnym nesignalizujú explicitne vzťah k triede denotátov, ale môžu ho obšiahnuť (Šiška, 1974; 1978). Kategória čísla sa pritom chápe (v zhode so Z. Šiškom, op. cit., a inými autormi — Blanár, 1950; Miko, 1962) ako gramatická kategória predstavujúca v slovanských jazykoch privatívnu opozíciu dvoch nerovnoprávných členov, v ktorej silný člen — plurál sa vyznačuje signalizovanou zameranosťou na označovanie príznaku rozčlenenosti mimojazykových skutočností. Singulár túto zameranosť nesignalizuje. To potom znamená, že abstraktá všeobecne nie sú singulária tantum, ich flektívna paradigma je potenciálne úplná. Aj keď sa častejšie vyskytujú v singulári, v súčasnosti možno v slovenčine podobne ako v iných slovanských jazykoch zaznamenať stúpajúcu tendenciu používať tieto pomenovania v plurálových tvaroch (Z. Šiška nazýva túto tendenciu pluralizáciou). Mnohosť je pritom pri abstraktách viacznačná, viaže sa s istou sémantickou zmenou, príznakovosťou, preto spravidla vyžaduje signalizáciu v slovníkoch (Puzynina, 1969; Duleviczowa, 1976).

Z hľadiska dynamiky slovnej zásoby treba konštatovať, že využívanie plurálových tvarov pri abstraktách nie je novým javom, nové je to, že sa plurálové tvary uplatňujú v pomenovacej funkcii aj pri lexémach, kde sa predtým plurál neuplatňoval. Tak v súčasnosti sú frekventované pomenovania, resp. spojenia *sociálne istoty*, *mierové iniciatívy*, *kontrola stavebných pripraveností*, *kritické prístupy* a i. Nové je i zvýšenie frekvencie plurálových podôb pri niektorých špecifikáciách. Plurálové podoby abstrakt sa pritom využívajú vo všetkých komunikačných sférach — v bežnej hovorenej reči, v odbornej, publicistickej aj umeleckej komunikačnej sfére.

Najzávažnejšie sú tieto referenčné špecifikácie abstrakt (ide o špecifikácie, z ktorých mnohé ostávajú v rámci abstraktných významov, nie vždy ide o sekundárne zavŕšené konkretizácie s konkrétnym predmetným denotátom typu *sladkosti* = cukrárske výrobky, *drobnosti majstrov* = drobné hudobné diela majstrov):

a) Plurálové tvary abstrakt slúžia na označenie rozčlenenosti denotovanej skutočnosti, na vyjadrenie rozčlenene chápaných vlastností, dejov,

zriedkavejšie stavov. Napr.: ... *stabilita sociálnych istôt* [Pd] (sociálnymi istotami sa myslí zaistenie pracovných príležitostí, právo na bezplatné vzdelanie, na zdravotnícke služby, dôchodkové zabezpečenie a pod., t. j. tieto denotáty stoja oproti signifikátu *istota*); *Mladý dirigent ... skôr účinne podporoval delikátnosti speváckeho prejavu* (Nd); *Josef Suk ... oceňoval Ježkove kompozičné smelosti* (Pd); ... *komparatívny výklad jednotlivých smerov a prúdov na príkladoch rozličných umení a kultúrnych aktivít* (Nd); ... *zabezpečovali priority, ktoré predstavujú cieľové projekty základného výskumu*; — [deje]: *Martinské divadlo — vývin, premeny, hľadania* (Nd); ... *na výstave si môžeme prezrieť najnovšie smerovania* (Nd); *Často pritom ide o nedôležité generačné diferencie, ako je záľuba v inom druhu hudby, v inej móde, v odlišných prístupoch k tomu, čo sa mnohým dospelým zdá najdôležitejšie* (Šipoš). Zriedkavejšie sa uplatňuje plurál na vyjadrenie rozčlenene chápaného stavu: ... *zabezpečenie rozhodujúcich stavebných pripraveností* (t. j. pripravenosti stavebného materiálu a pod.).

Plurálové tvary abstrakt slúžia na označenie zoskupení vnútorne diferencovaných tried denotátov viazaných na množstvo, ktorým v pojmovej štruktúre zodpovedá príznak ako vlastnosť (porov. Šiška, 1978; u F. Miku [1962] prípady viazaného plurálu): *Toľko zákernosti v jednom stretnutí sme už dávno nevideli ... Obojstranné hrubosti ...* (Vč). — *Zakúsil v živote veľa trpkosti. — V komplexných hodnoteniach sa nevyskytli nijaké mimoriadnosti (ústne)*; porov. aj lexikalizované pomenovanie *Rozličnosti* (ako názov rubriky v časopisoch), za ktorým — keďže ide o zavŕšenú sekundárnu konkretizáciu — stojí kusová rozčlenenosť.

b) Veľmi frekventované najmä v bežnej reči sú prípady (prevažne viazaného plurálu), označujúce rozličné prejavy správania, konania, ktoré onomaziologicky predstavujú abstraktné nositele vlastnosti ako mutačné deriváty (Dokulil, 1962), pričom vlastným nositeľom, určeným substantívom sú pomenovania *čin*, *skutok*, resp. pri písomných a ústnych prejavoch pomenovanie *reč*: *špinavosti* (= špinavé činy, reči), *pochabosti*, *neserióznosti*, *nerozvážnosti*, *trápnosti*, *banálnosti* (*banality*), *plytkosti*, *nechutnosti*. Napr.: ... *Trápnosti vo veršoch, idiotské pocity z takzvaných úspechov* (Strážay). — *Zaužívané slabomyseľnosti sa tu prezentujú s inteligentným nadhľadom* (Nd). Pretože prejavy kladného správania nepodliehajú spoločensky takej prísnej diferenciácii ako negatívne prejavy, používajú sa plurálové podoby označujúce kladné prejavy zriedka alebo v ironickom zmysle (Šiška, 1978, s. 15). — ... *pretekajú sa v zdvorilostiach; tie obradnosti si môžeš odpustiť* (úzus). Pre mnohé negované podoby názvov negatívneho správania nejestvujú a nepoužívajú sa podoby bez záporovej predpony: *rozpráva* neseerióznosti (*serióznosti). Kladné hodnotenie vyjadríme inými prostriedkami, napr. lexikálnym spojením *rozpráva o samých vážnych veciach* (porov. Buzássyová, 1986, s. 339). Vyčlenenie jednotlivého denotátu je možné: *dopustil sa hanebnosti; rád by vytrel z pamäti jednu zo svojich mladíckych nerozvážností*.

c) V odbornej komunikačnej sfére sa pomerne často vyskytuje plurál abstrákt vo funkcii druhového plurálu, ktorý je podmienený komunikačnou potrebou brať zreteľ na druhovú odlišnosť (popri spoločných znakoch sa uvedomujú aj rozdielne znaky denotátov). Plurálové formy môžu zastupovať redundantne používaný signalizátor druhovej odlišnosti (Šiška, 1978, s. 7). Napríklad namiesto opisnejšieho vyjadrenia *rôzne druhy vlhkosti vzduchu* vyjadrenie *rôzne vlhkosti vzduchu*; ... *prieskum nehomogenít zemskej kôry* (= rôznych druhov nehomogenity). Podôb druhového plurálu pribúda nielen pri názvoch vlastností, ale aj pri sekundárne konkretizovaných dejových menách: pomenovanie *rozličné odpady* (= priemyselný, domový odpad; tuhý, tekutý domový odpad) je úspornejšie ako vyjadrenie *rozličné druhy odpadu* (Horecký, 1983).

d) Plurál abstrákt môže označovať aj opakovanosť dejov: Pokľznutia *na zemiakovej šupke* (Nd). — *Jeho zvučný, ale lyrický hlas sa po počiatkoch závähaniach rozoznel k plnému uspokojeniu* (Nd). — *Predchádzajúci sen / bol trhaný, plný zlaknutí* (Strážay). Komunikačnou potrebou vyjadriť opakovanosť dejových aktov je podmienené používanie plurálu v spojení *mierové iniciatívy*. Na opakovanosť môžu poukazovať aj pomenovania stavov. Napr. báseň S. Strážaya s názvom *Nespavosť* sa začína veršami: *Tvoje nespavosti / pravdaže / takisto majú príčinu*. To skôr podporuje Seliverstovovej variant klasifikácie predikátov, ktorá na rozdiel od T. V. Buliginovej nepokladá stavy za predikáty ležiace mimo časovej osi, lež naopak za predikáty bezprostredne ležiace na časovej osi, zaberajúce na nej práve časový úsek, počas ktorého trvajú, „stoja“, neprebiehajú, platí pre ne fázovosť, čo v autorkinom chápaní značí možnosť jestvovania „po istých úsekoch, fázach“ (Semantičeskije tipy predikátov, 1982, s. 121, 156).

e) Plurálom abstrákt sa napokon označuje vysoká intenzita spredmetneného príznaku — vlastností, stavov, dejov (tzv. intenzifikačný plurál u Šišku, 1978; porov. aj Miko, 1962), napr. *zomiera v bolestiach, hovorí jej len o trpkostiach*; ... *nemožno nevidieť, že v niektorých prípadoch prevládnu rodičovské tlaky po hodnotách spoločenského postavenia* (Šípoš).

V bežnej komunikácii sa nemusia vždy všetky spomínané špecifikácie zreteľne uvedomovať a rozlišovať, resp. môžu do istej miery splyvať. Napr. rozčlenenosť a opakovanosť (čo je vlastne rozčlenenosť v čase) posilňuje u hovoriaceho a vnímateľa vedomie intenzitnosti deja.

Názvy vlastností a názvy spredmetnených dejov predstavujú najbohatšiu a najvýraznejšiu triedu abstrákt. Abstraktné pomenovania tvoria vnútorné členený podsystém jednotiek slovnej zásoby, ktorý je veľmi bohatý, otvorený a aj naďalej sa bude permanentne obohacovať najmä preto, lebo permanentná je v jazyku potreba vyjadrovať rozličné príznaky javov skutočnosti, či už ako statické príznaky vecí (vlastností) alebo ako dynamické (nestále) príznaky, t. j. spredmetnené deje. Táto potreba je vý-

razná najmä v odbornej komunikačnej sfére, ale aj v publicistickej sfére, aj v bežnej reči. Z fungovania v týchto rozdielnych sférach vyplýva aj zákonitosť (nenáhodnosť) štylistickej diferenciácie medzi abstraktami a oscilácia abstrákt medzi nociónálnosťou a expresívnosťou. Nociónálne pomenovania deja v priebehu, aj názvy, ktorých lexikálny (a slovotvorný) význam je špecifikovaný ako odbor činnosti, majú svoje hovorovo-expresívne náprotivky. Takisto popri nociónálnych a štylisticky neutrálnych pomenovaniach vlastností existuje spoločenská potreba pomenúvať vlastnosti ako pejoratívne, t. j. v jazykových prostriedkoch sa aj tu odráža spoločenská podmienenosť (pomenúvanie vlastností hodnotených spoločnosťou ako negatívnych, nežiadúcich).

V podsystéme abstrákt sa napokon veľmi výrazne uplatňuje aj tendencia k internacionalizácii. Každý z najproduktívnejších domácich formantov má svoj internacionálny náprotivok. Vzniká tak konkurencia a napätie medzi domácimi a internacionálnymi prostriedkami, ktoré dynamizuje podsystém abstraktnej lexiky tým, že aj v tejto dimenzii rozhojňuje variantnosť, štylistickú a sémantickú diferenciáciu korelatívnych členov podsystému.

Novým javom v súčasnej slovenčine je zvýšenie frekvencie používania niektorých plurálových podôb abstrákt, ktoré sú signalizátorom špecifikácií vo sfére referenčného významu abstrákt.

DYNAMICKÉ TENDENCIE V NÁZVOCH PRÍZNAKOV A ICH TVORENÍ

Dynamické tendencie v sémantike slovies

V doterajších výskumoch sa sledovanie vývinových tendencií v slovesnej lexike sústreďovalo na slovotvorné možnosti a postupy. Jednou z ďalších možností je sledovanie pohybu v slovesnej lexike podľa sémantických skupín, resp. zoskupení. Tento postup umožňuje postihnúť nielen javy spoločné alebo typické pre niektoré sémantické skupiny, ale aj javy, ktoré prechádzajú priečne cez celú klasifikáciu a sú pre väčšinu slovies spoločné. Skúmanie dynamických zmien podľa sémantickej klasifikácie slovies môže zahŕňať aj slovotvorné vzťahy, ktoré patria k výrazným tendenciám pri tvorbe nových pomenovaní alebo pri modifikáciách významov slovies. Výsledky analýzy tak reprezentujú nielen zachytenie dynamických faktorov, ale aj mieru ich pôsobenia, čo je predpokladom na zovšeobecnenie výsledkov skúmania a na plastické vyjadrenie pohybov v slovesnej lexike.

Sémantická klasifikácia slovies v slovenčine

Medzi základné diferenciačné príznaky vo väčšine klasifikácií slovies patria pomerne zreteľne vyčleňované príznaky statickosti/dynamickosti, neakčnosti/akčnosti, resp. nedejovosti/dejovosti. Príznak statickosti možno chápať buď z hľadiska procesualnosti, dejovosti alebo z hľadiska priebehovosti v čase. Analogicky s onomaziologickými kategóriami názvov vlastností, stavov, vzťahov sa napr. v rámci nedynamických slovies zreteľne vyčleňuje skupina slovies, ktoré „nevyjadrujú činnosť, ale iba existenciu alebo trvanie kvalifikovaného stavu alebo vlastnosti“ (Dokulil, 1949, s. 68—78). Ide o slovesá II. intenčného typu, v ktorých je *paciens* deja implicitný a *agens* sa zvyčajne vyjadruje explicitne (Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 393—394). Vlastnosti, schopnosti alebo zvyky vyjadrené týmito slovesami sa pociťujú ako stále, neovplyvniteľné. Pri týchto slovesách nemá zmysel uvažovať o časových súvislostiach, preto za najabstraktnejší príznak klasifikácie slovies považujeme dvojpólový príznak časovej lokalizovanosti, ktorý v zápornej hodnote označuje nezávislosť opisovaného javu od časovej osi. Slovesá, ktorým priraďujeme zápornú hodnotu tohto príznaku, sa vo význame, ktorým patria do tejto sémantickej skupiny, nemôžu aktualizovať, nepoužívajú sa na označenie deja, procesu, udalosti v nejakom časovom úseku (Bulygina, 1982, s. 14—17).

Tak vyčleňujeme prvú skupinu slovies s irelevantným časovým príznakom, ktoré vyjadrujú:

1. všeobecné (zovšeobecnené) vzťahy, a to:
 - a) zovšeobecnené vzťahy medzi predmetmi, substanciami (*tvoriť, obsahovať, skladať sa, podobať sa*),
 - b) zovšeobecnené časovo-priestorové vzťahy (*konať sa, prebiehať, uskutočňovať sa*),
 - c) zovšeobecnené miestne vzťahy (*vyskytovať sa, nachádzať sa, týčiť sa* — porov. Kořenský, 1984);
2. kvalifikačné slovesá vyjadrujúce:
 - a) návyky a civilizačné choroby dneška (*kávičkovať, fetovať, tabletkovať*),
 - b) fyziologické zmeny (*teplotovať, chrípkať, diétovať*),
 - d) kauzálne dôsledky (*péenkovať, maródovať*),
 - d) profesionálne i neprofesionálne spoločenské zaradenie (*sekretárčiť, námestníčiť, priekupníčiť*),
 - e) osobné záujmy (*rezbárčiť, chalupárčiť, autíčkariť*).

Slovesá s relevantným príznakom časovej lokalizovanosti sa členia na dynamické a statické podľa sémantického príznaku dynamickosti/statickosti. Pre všetky slovesá, či ide o slovesá dynamické alebo statické, má príznak časovej lokalizovanosti (usúvzťažnenosti) kladnú hodnotu, pretože nejde o procesy alebo udalosti s neaktuálnym, resp. neaktualizovaným

priebehom. Na rozdiel od predchádzajúcej sémantickej skupiny slovies môžeme všetky slovesá s relevantnou časovou lokalizovanosťou aktualizovať vo výpovedi príslovkami *teraz, dnes, práve* a pod.

Slovesá označujúce statické (nedynamické) procesy môžu vyjadrovať:

1. lokalizovanosť v priestore (*visieť, ležať, parkovať, vyvalovať sa*),
2. psychické stavy a ich prejavy (*nudiť sa, vnímať, ľutovať*),
3. všeobecné vzťahy v sociálnej sfére (*anonymizovať, profilovať*),
4. prírodné javy (*pršať, snežiť*).

Statické (nedynamické) udalosti rozlišujeme podľa toho, či už došlo k záverovej situácii, alebo či sa naznačuje úsilie o zmenu stavu bez aktívnej účasti nositeľa deja, stavu, a to na výsledky a tendencie:

1. výsledky (*zmlknúť, zhumánnieť, spohodlnieť*),
2. tendencie (*formovať sa, rozpúšťať sa, rásť*).

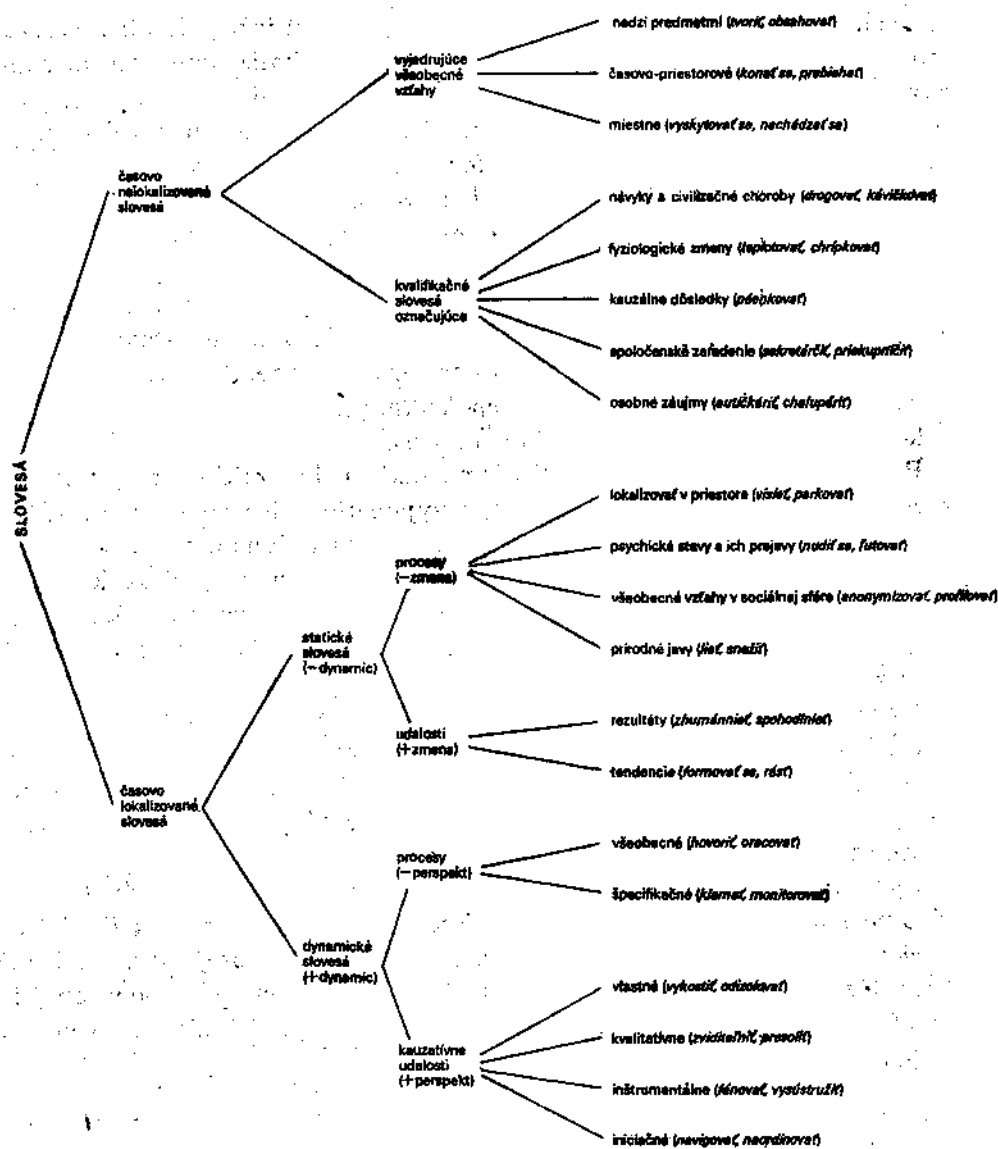
Pri dynamických javoch rozlišujeme takisto dynamické procesy a dynamické udalosti. Dynamické udalosti vyjadrujú prirodzenú zmenu alebo zmenu aktívne spôsobenú vykonávateľom činnosti, dynamické procesy vyjadrujú relatívne ničím nerušený priebeh deja, nesmerujúci ku konkrétnemu výsledku. Dynamické procesy a udalosti diferencuje sémantický príznak perspektívnosti, ktorý v kladnej hodnote poukazuje na potenciálny výsledok udalosti opisovanej slovesom.

Dynamické procesy delíme na dve nerovnocenné skupiny: slovesá všeobecné (*hovoriť, pracovať, pohybovať sa*) a slovesá špecifikované (*klamať, prevádzkovať, utekať*). Všeobecné slovesá odrážajú okruhy činností v denotatívnej sfére, špecifikované slovesá vyjadrujú pohyb, dynamiku činností, resp. ich hodnotenie.

Dynamické udalosti rozdeľujeme na niekoľko kauzatívnych skupín: vlastné kauzativa (*umývať, predáť*), kvalitatívne kauzativa (*bieliť, internacionalizovať*), inštrumentálne kauzativa (*fénovať, sprejovať*), iníciačné kauzativa (*poslať, iniciovať*). Jednotlivé sémantické skupiny podrobnejšie rozoberáme pri skúmaní dynamických tendencií: pri ich sledovaní postupujeme podľa sémantickej klasifikácie.

Sémantická skupina časovo nelokalizovaných slovies

Slovesá tejto sémantickej skupiny charakterizuje relatívna absencia príznaku časovosti, prípadne strata uzuálneho a habituálneho významu, t. j. slovesá vyjadrujú zovšeobecné denotáty, ktoré bezprostredne neležia na časovej osi, pretože v každom konkrétnom momente môžu prebiehať len individuálne činnosti, napr. *fajčí* — momentálne, *fajčí* — je fajčiarom (porov. Seliverstova, 1982, s. 98—106). Najvšeobecnejším integrujúcim sémantickým príznakom pre všetky slovesá tejto sémantickej skupiny je abstrahovanosť od časovej osi. Do tejto skupiny patria slovesá tými výz-

namami, ktoré vyjadruje sloveso nedokonavým vidom, pričom prevládajú slovesá, ktoré vidovú dvojicu netvorí (*patríť, znamenať, rovnáť sa* a i.). Vidové náprotivky ostatných slovies (tvorené aj afixálne) patria svojimi významami do iných sémantických skupín, v mnohých prípadoch medzi dynamické procesy a udalosti (o vidovej problematike porov. Kořenský, 1984, s. 54). O úplnej statickosti ako jednej z hlavných črt slovies tejto skupiny nemožno hovoriť. Práve na základe nerovnakej miery zastúpenia príznaku statickosti v sémantickej skupine časovo nelokalizovaných slovies možno vyčleniť jednotlivé podskupiny:

1. sémantická podskupina slovies vyjadrujúcich všeobecné vzťahy
 - a) zovšeobecnené vzťahy medzi predmetmi, substanciami,
 - b) zovšeobecnené miestne vzťahy,
 - c) zovšeobecnené časovo-priestorové vzťahy;
2. sémantická podskupina kvalifikačných slovies označujúcich
 - a) návyky a civilizačné choroby dneška,
 - b) trvalé/netrvalé fyziologické zmeny,
 - c) kauzálne dôsledky,
 - d) profesionálne i neprofesionálne spoločenské zaradenie,
 - e) osobné záujmy.

Sémantická podskupina slovies vyjadrujúcich všeobecné vzťahy

Charakter denotátov slovies vyjadrujúcich zovšeobecnené vzťahy medzi predmetmi, substanciami (*tvoriť, obsahovať, skladať sa*), zovšeobecnené miestne vzťahy (*vyskytovať sa, nachádzať sa, týčiť sa*), zovšeobecnené časovo-priestorové vzťahy (*konať sa, prebiehať, uskutočňovať sa*) podmieňuje relatívnu stálosť, nemennosť tejto sémantickej podskupiny. Aktualizovanie, resp. modifikácia významu v už existujúcich lexémach nie je diktovaná mimojazykovými zmenami v denotatívnej sfére, ale potrebou vyjadriť existujúce vzťahy väčším počtom výrazových prostriedkov. Napr. sloveso *rôzniť sa*, ktoré sa v SSJ III (1963, s. 885) hodnotí ako knižné zastarané, dostáva sa do súčasnej slovnej zásoby bez sémantickej zmeny („líšiť sa“), ale so zmenenou štýlovou charakteristikou — ako knižné: *Požiadavky odberateľov sa rôznia*... (Čs. rozhlas).

Sloveso *absentovať sa* v súčasnej slovnej zásobe uplatňuje v inom lexikálnom význame a s novou valenciou než v SSJ I (1959, s. 4), kde sa hodnotí ako zastarané vo význame „oddialiť niekoho od niečoho, neposkytnúť niekomu niečo“. V súčasnosti ide o bezpredmetové sloveso synonymné so slovesami *neexistovať, chýbať*:... *preto celkom zákonite absentujú charakteristiky psychologickej hĺbky* (Nd).

V obidvoch prípadoch ide o potrebu obohatiť slovnú zásobu o výrazové prostriedky, nie o odraz pohybu v denotatívnej sfére.

Sémantická podskupina kvalifikačných slovies

Aj v podskupine kvalifikačných slovies je najvšeobecnejším príznakom abstrahovanosť od časovej osi, časová nelokalizovanosť. Skoro vo všetkých klasifikáciách (či už z hľadiska ontologického, semiotického alebo sémantického) tvoria slovesá tejto podskupiny osobitnú skupinu. Niektorí autori zdôrazňujú fakt, že tieto slovesá vyjadrujú len existenciu alebo trvanie kvalifikovaného stavu alebo vlastnosti (Dokulil, 1949) alebo poukazujú na absenciu uzuálneho alebo habituálneho významu slovies, ktoré „nepisujú konkrétne javy obvyklé pre daného (konkrétneho) nositeľa zodpovedajúceho príznaku, opakujúce sa s určitou periodickosťou“ (Bulygina, 1982, s. 47). Podľa J. Kořenského (1984) ide o oblasť vyprázdňovania aktuálnej dejovosti plnovýznamových slovies cez uzuálnu a habituálnu platnosť deja až k jeho kvalifikačnému chápaniu, napr. *píše — je spisovateľ, kašeľ — má kašeľ*. Existencia obidvoch spôsobov vyjadrovania potvrdzuje smerovanie k univerbizácii. Analogické denotatívne situácie, stavy, vyjadrované opisne, sa vyjadrujú častejšie jednoslovnými slovesnými lexémami. Oproti časovému príznaku, ktorý je v sémantike slovies tejto podskupiny irelevantný, príznak statickosti tu nemá jednoznačné zastúpenie. Na nerovnakú mieru zastúpenia príznaku statickosti upozorňuje O. N. Seliverstová (1982), ktorá rozlišuje predikáty triedy (ako abstrakcie vyššej úrovne) a predikáty vlastnosti. Slovesá typu *fajčiť — byť fajčiarom* (ako predikáty triedy) charakterizujú zovšeobecnené denotáty, ktoré bezprostredne neležia na časovej osi, pretože v každom konkrétnom momente môžu prebiehať len individuálne činnosti. Slovesá typu *belieť sa* (ako predikáty vlastnosti) majú príznak časovej abstrahovanosti, ale sú statické, pretože sa v ich sémantike nevyjadruje určitý vklad energie alebo sily. Keďže skupinu kvalifikačných slovies tvoria aj slovné triedy i vlastnostné slovesá (podľa O. N. Seliverstovej), z hľadiska určitého zovšeobecnenia a abstrahovania od časovej osi i od uzuálnych významov môžeme príznak statickosti považovať za charakteristický a spájajúci všetky slovesá tejto podskupiny.

Na rozdiel od podskupiny slovies vyjadrujúcich všeobecné vzťahy sa v sémantike kvalifikačných slovies výrazne odrážajú zmeny v denotatívnej sfére. Vyjadrujú návyky a civilizačné choroby dneška (*kávičkovať, fetovať, tabletkovať, abstinoval*), trvalé/netrvalé fyziologické zmeny (*teplotovať, chrípkať, angínovať*), kauzálné dôsledky (*maródovať, péenkovat*), profesionálne a neprofesionálne spoločenské zaradenie (*sekrétárčiť, námestníčiť, priekupníčiť, vreckárčiť*), osobné záujmy (*rezbárčiť, chalupárčiť, autičkárit*). Slovesá vyjadrujúce návyky, resp. zlovyky a civilizačné choroby sú štylisticky príznakové a tvoria sa pravidelne formantom *-ovať* od motivujúceho mena, ktoré označuje podstatu návyku, závislosť od predmetu (*droga, tabletky → drogovat, tabletkovat*), v slovesách *ká-*

vičkovať, čajíčkováť, abstinoval ide o univerbizované vyjadrenie oproti dvojslovnému spojeniu *byť kávičkárom, byť čajíčkárom, byť abstinentom*: *Abstínujem už piaty rok, pričom moje začiatky boli mimoriadne ťažké* (Vč). — *Priveľa droguje, ba aj pije* (McCall). — *Už vôbec nepije, ani sa nedopuje* (McCall).

Medzi kvalifikačné slovesá patria tieto slovesá len významami vyjadrenými nedokonavým vidom. Prefigovaním sa ich významy radia do skupín dynamických procesov (*pokávičkovať si, poabstinoval*) alebo medzi statické udalosti (rezultáty) — *zdrogovať sa, nadopovať sa* a i. Slovesá tejto podskupiny vyjadrujú z objektívneho, spoločenského hľadiska väčšinou negatívne javy, zlovyky. Väčšina z nich má hovorový a slangový ráz.

Skupinu slovies označujúcich trvalé alebo limitované fyziologické zmeny tvoria desubstantívne slovesá v nedokonavom vide, ktorým zodpovedajú analytické konštrukcie typu *mať teplotu — teplotovať, mať diétu — diétovať, mať angínu — angínovať*. Z charakteru príčiny (najčastejšie ide o pomenovanie choroby) vyjadrenej motivujúcim substantívom vyplýva väčšia viazanosť denotátov týchto slovies s časovou osou, teda väčšia miera prítomnosti časového príznaku. Tvoria sa pravidelne od motivujúceho substantíva pomocou formantu *-ovať*: *Idem skontrolovať deti, ktoré mi boli odovzdané, že teplotujú* (Čs. rozhlas). — *Angínujem roky a mandle mi stále nechcú vybrať* (Vč).

Kauzálny dôsledok fyziologických zmien vyjadruje aj desubstantívne sloveso *péenkovať*, odvodené od univerbizovaného substantíva *péenka* (akronymum označujúce doklad o pracovnej neschopnosti).

Najvýraznejšie je zastúpená skupina slovies označujúcich profesionálne i neprofesionálne zaradenie (*sekrétárčiť, námestníčiť, vreckárčiť, priekupníčiť, žiačiť, študenčiť, brigádničiť, prostituovať, filmovať, riaditeľovať, šéfovať*) a osobné záujmy (*rezbárčiť, rybáriť/rybárčiť, chalupáriť/chalupárčiť, záhradkárit, autičkárit, geniálničiť, kariérčiť, chytráčiť, držgrošiť*). Ide o desubstantíva produktívnych typov, ktoré tvoria nedokonavé slovesá utvorené formantmi *-ovať* a *-iť* zo substantívnych základov s významami „byť tým, čo označuje podstatné meno, resp. fungovať ako ten, čo označuje podstatné meno“ (Horecký, 1971, s. 211). Jestvujú tu dvojtvary *rybáriť/rybárčiť, rezbáriť/rezbárčiť, chalupáriť/chalupárčiť* a pod.: *Dozvedám sa, že podaktorí rybárčia...* (SNN).

Do tejto skupiny patria aj hovorové slovesá *kšeftovať, machrovať* vo významoch „byť kšeftárom, byť machrom“. Všetky uvedené slovesá sa tvoria mutačným spôsobom, pretože dej „je pomenovaný na základe jeho vzťahu k určitej substancii, k vlastnosti, na základe okolnostného určenia deja“, napr. *machrovať, kšeftáriť* — byť machrom, kšeftárom; *profesionalizovať sa* — stávať sa profesionálnym; *travoltiť* — tancovať ako Travolta (Martincová, 1983, s. 64).

V tejto skupine sa vyskytujú aj slovesá vytvorené analogickou nominá-

ciou. Ide o slangové výrazy, ktoré v prenesenom význame fungujú ako pomenovania návykov, pričom v základnom význame sú neutrálnymi prvkami slovnej zásoby (*nasávať* = piť, *klepať* = užívať tabletky, psychofarmaká ako omamné prostriedky): *Nasáva jedna radosť* (McCall). — *Priznám sa, že klepem* (= užívam drogy).

Do tejto podskupiny môžeme zaradiť aj také slovesné spojenia, ktoré vyjadrujú vlastnosť, návyk alebo špeciálne zaradenie (*byť z novín*, *byť zhora*, *nosiť/obliekať dres nejakého klubu*, T. J. a pod.) a metaforické spojenia *leštiť lakte* (= úradníčiť, byť úradníkom): *Proším vás, ja som z novín* (NS). — *Leštiš lakte na kancelárskom stole, dvadsaťpäť rokov...* (VČ). — ... 7 sezón nosil dres *Interu* (VČ).

Charakteristická pre slovesá tejto sémantickej podskupiny je abstrahovanosť od časovej osi a od uzuálnych významov; vyskytujú sa v nedokonavom vide. Tieto príznaky si zachovávajú aj dejové substantíva na *-ovanie/-nie* (*kávičkovanie*, *fetovanie*, *drogovanie*, *záhradkárenie*, *chatárčenie*, *hotelierčenie*). Tvorenie dejových substantív na *-ovanie/-nie* od substantív vyjadrujúcich profesiu alebo sociálne zaradenie (*šéfovanie*, *riadiťovanie*, *námestníčenie*) popri pomenovaniach funkcií (*námestníctvo*, *šéfovstvo*) reprezentuje väčšiu viazanosť s časovou osou (porov. časť o názvoch deja a dynamických tendenciách v ich tvorení, s. 123).

Lexikálnogramatické a gramatické kategórie vyčleňujú slovesá ako slovný druh manifestujúci dynamickosť príznakov, t. j. prebiehanie dejov v čase a v priestore (Pauliny, 1958; Morfológia slovenského jazyka, 1966). Zo sémantického hľadiska sa vyčleňuje skupina časovo nelokalizovaných sloves. Významami sa tieto slovesá najviac približujú k adjektívam, aj keď si formálne zachovávajú status sloves. Práve pre ich najväčšiu abstrahovanosť od prebiehania v aktuálnom čase a pre fakt, že vyjadrujú pomerne stále príznaky (zovšeobecnené vzťahy a vlastnosti nositeľov), je možné rozčleniť tieto slovesá na sémantické skupiny už na abstraktnejších rovinách. V sémantickej skupine časovo nelokalizovaných sloves sa najmenej prejavuje vplyv dynamických tendencií, je to najstabilnejšia slovesná skupina. S narastaním zastúpenia časového príznaku v sémantike sloves (+ časová lokalizovanosť) zväčšuje sa aj možnosť vyjadriť denotatívne situácie počtom lexém, prípadne modifikáciou prvotných významov, prirodzene, smerom ku konkretizácii časovej lokalizovanosti.

V sémantickej skupine časovo nelokalizovaných sloves pôsobia výrazne dve tendencie: 1. V sémantickej podskupine sloves vyjadrujúcich všeobecné vzťahy sa menej prejavujú zmeny, pretože proces zovšeobecnenia objektívne existujúcich vzťahov v denotatívnej sfére je viazaný na väčší časový úsek. Preto v rámci obohacovania slovnej zásoby dochádza buď k aktualizovaniu zastaraných lexikálnych jednotiek (*rôzniť sa*), alebo k aktualizovaniu zastaraných významov so sémantickou modifikáciou (*absentovať*). 2. Kvalifikačné slovesá s výraznou charakterizačnou funkciou sú bezprostredne spojené s mimojazykovou skutočnosťou. Pohyb v denota-

tívnej oblasti (vznik nových funkcií, príčin návykov, narastanie záujmových činností a i.) podmieňuje vznik denominálnych sloves vyjadrujúcich kvalifikačné príznaky deja, stavu. Pri vzniku a tvorení kvalifikačných sloves sa v reči uprednostňujú slovesá mutačného typu tvorené formantmi *-ovať*, *-iť* oproti analytickým spojeniam. Slovesá tvorené sémantickou deriváciou sú štylisticky príznakové, okaziónálne prípady reprezentujú iba verbálne spojenia, z ktorých niektoré sa postupne lexikalizujú.

Sémantická skupina statických sloves

Na rozdiel od sémantickej skupiny časovo nelokalizovaných sloves slovesá označujúce nedynamické/statické javy (nedeje, neakčné slovesá) vyjadrujú primárne statickosť, t. j. stavy, situácie, vlastnosti, priestorovú lokalizovanosť ako stále príznaky substancie. Substanciou môžu byť živí/neživí nositelia príznakov, predmety i priestranstvá. Statické slovesá vyjadrujú buď javy prebiehajúce v čase, resp. v určitých časových úsekoch (procesy), alebo kvalitatívne sa meniace javy (udalosti). Udalosti vyjadrujú zmenu, prechod z jedného stavu, situácie do stavu iného, kvalitatívne odlišného, rezultatívneho, teda v slovotvorných postupoch je prítomná aj modifikačná funkcia (porov. Daneš — Hlavsa a kol., 1981).

Statické slovesá od kvalifikačných sloves odlišuje fázovosť existencie príznaku a neabstrahovanosť od časovej osi (Seliverstova, 1982, s. 98—106). Práve príznak statickosti a vzťah k časovej osi obmedzujú možnosti tvorenia nových lexikálnych jednotiek, resp. vznik nových významov. Slovesá tejto podskupiny vyjadrujú lokalizovanosť (*pelešiť sa*, *vyvalovať sa*, *pózovať*), psychické stavy a ich prejavy (*vášniť sa*, *predtušiť*), všeobecné vzťahy v sociálnej sfére (*anonymizovať koho*, *predznamenávať*), prírodné javy (*liať*). Vo väčšine týchto sloves sa uplatňuje sémantická derivácia.

V slovesách vyjadrujúcich lokalizovanosť prefigovaním nevzniká nový význam slovesa. Predpony spresňujú časové vzťahy (*zapózovať*, *povyvalovať sa*, *zastať*) alebo vyjadrujú mieru deja (*vyznačňovať sa*). Prefixy *za-*, *po-* vyjadrujú vzťah k časovému príznaku, priebeh v jednej fáze: *Trochu sa povyvaluje v postielke* (SNN). — *Nech len nám ešte lepšie zapozuje* (SNN). — *Na veľkých chodidlách zastojí veľký chlap* (V. Bednár).

Na vyjadrenie vzťahov lokalizovanosti sa vo väčšej miere využívajú slovesá iných sémantických skupín, a to na základe metaforických vzťahov (*prepadnúť sa* = „dostať sa na nižšie miesto v celkovom hodnotení“, *prešlapovať* = „byť stále na tom istom mieste“, *vystreľovať* = „široť sa“, *hustiť sa* = „zhromažďovať sa“, *odkrútiť si* = „odsediť si“, *prischnúť* = „ostať“, *sadnúť* = „priliehať“ a i.): *Má si teda odkrútiť zvyšných se-*

dem rokov... (McCall). — *Košičania... postupne sa prepadli na predposledné miesto* (Vč). — ... *aby som musela prešlapovať na dedinskej pošte...* (Vč). — *V posledných dňoch mi vystreľujú bolesti do ľavého ucha* (SNN).

Slovesá vyjadrujúce psychické stavy a ich prejavy sa tvoria od motívujúceho substantíva formantom *-iť* (*vášniť sa*). Vo väčšine prípadov však ide o prefixálne obohacovanie základného korpusu tvoriaceho túto sémantickú podskupinu (*prenudiť sa, predtúšiť, zazávidieť, zavnímať, zapredstierať*). V ojedinelých prípadoch sa mení valencia (*rozplakať sa čím*). Všetky prefixy majú časovú platnosť, modifikujú významy základných sloves. Prefix *pre-* konkretizuje temporálnosť na neduratívny spôsob slovesného deja „strávenie určeného času označenou činnosťou“ (porov. Sekaninová, 1980, s. 89): *Nie je cennejšie podstupovať riziká..., než život len tak prevegetovať?* (SNN). — *Čoraz viac ľudí sa prenudi celým životom* (SNN).

Prefixy *za-*, *po-* majú rovnaký temporálny význam, lokalizujú stav, resp. jeho prejav do určitého časového úseku. Podľa F. Daneša (1985, s. 21) ide o reprezentáciu kvanta deja. S ním je však spojený aj určitý sémantický príznak, ktorý môže prevážať, t. j. vyjadrenie telesných a psychických „záchvevov, záchvatov“. Keď chápeme kvantovanie ako sémantickú črtu, prefixy *za-*, *po-* majú temporálnu i kvantitatívnu modifikačnú funkciu a vyjadrenie dokonavosti je sprievodná črta. Významová zmena pri vidových dvojiciach by totiž odporovala charakteristike sloves označujúcich statické procesy, ktoré vyjadrujú stavy nepodliehajúce kvalitatívnej zmene: ... *zapredstiera, že spí...* (SNN). — *Zavnímam zmes hluku, vôňu kadidla či voňavky...* (Preklad). — *Vtedy si pozávidíme, že ten je šikovnejší* (SNN). — *Baby si porevú na pohrebe...* (A. Ferko).

Prefix *na-* charakterizuje vykonanie deja (aj neakčného) do vôle, t. j. libitatívny spôsob slovesného deja. Spojením s prefixom získava význam základového slovesa intenzitný príznak, teda ide o vykonanie deja „do vôle až po dosiahnutie maximálnej hranice“ (Sekaninová, 1980, s. 106): *Nasmiali sme sa, nažartovali, poohovárali...* (Pc). — *Niekedy sa nevieme vynáčuovať nad literárnymi či filmovými dielami...* (Vč).

Osobitný prípad v tejto sémantickej podskupine tvoria metaforické spojenia typu *lietať v niečom* (= mať problémy), *páliť niekomu* (= vedieť myslieť): *Určite by vám to povedal, keby v niečom lietal* (McCall) — *Páli mu to a ako mal Dominik sám možnosť počuť... myslí a vyjadruje sa koncepčne* (Vč).

Slovesá vyjadrujúce všeobecné vzťahy v sociálnej sfére označujú vzťahy, črty, súvislosti v danom časovom úseku nemenné (Seliverstova, 1982, s. 106). Tvoria sa od mien, ktoré pomenúvajú charakteristický príznak reprezentujúci vzťah, pomocou formantov *-ovať*, *-izovať* (*profilovať, anonymizovať*): *Vtedy ich ešte neanonymizoval málovraviaci pojem — občiansky výbor číslo 25* (SNN). — ... *z Trifonovho zrelého obdobia, ktoré*

ho profiluje (Nd. — ... *účasť P. Jaroša... už bezmála dvadsať rokov predznamenáva skoro každodenná praktická previerka* (Vč). — ... *svojím ja som predznamenal už 35. výročie dňa...* (Vč).

Základný korpus sloves označujúcich prírodné situácie sa výrazne nemení. Preto do tejto sémantickej podskupiny patria iba štylisticky príznakové slovesá, ktoré sú v iných sémantických skupinách neutrálne a do tejto skupiny sa začleňujú na základe metaforického vzťahu: ... *vesmír tikotá, storočia plynú* (Hevier). — ... *že to tu zuni, čvika obloha* (Mihálik). — ... *aby sa opäť rehlil požiar* (Mihálik).

Na základe metonymických vzťahov sa do tejto skupiny dostáva sloveso *škrípať* vo význame „nefungovať“ ... *čo v oblasti protispoločenskej činnosti škrípe...* (Vč). — *Škrípe i diferencovanosť v prístupe k invalidom...* (Vč).

Sémantická podskupina sloves vyjadrujúcich statické/nedynamické udalosti zahŕňa slovesá označujúce zmenu, ktorá sa „deje s nejakou entitou bez ohľadu, či ju niekto alebo niečo spôsobuje“ (Daneš — Hlavsa a kol., 1981, s. 81). V sémantike týchto sloves nie je vyjadrený poukaz na pôvodcu zmeny. Statické/nedynamické udalosti členíme na tendencie a výsledky (porov. Bulygina, 1982, s. 63—66). Túto diferenciu podmieniajú aj slovotvorné možnosti. Skupinu statických sloves v slovenčine predstavujú predovšetkým denominálne slovesá, ktoré sa tvoria od menných základov pomerne pravidelným afixálnym spôsobom. Práve slovotvorná synonymia v denominálnych slovesách usúvzťažňuje činnosť a stavové, prípadne kauzatívne a nekauzatívne slovesá (Pisárčiková, 1989). Podstatou slovotvornej synonymie sloves je okrem spoločného lexikálneho základu aj fakt, či slovesá vyjadrujú tendencie na dosiahnutie výsledku alebo výsledky (korelujúce formanty *-iť/-ieť, -núť*). Afixálne tvorenie sloves pomocou pravidelných korelujúcich formantov usúvzťažňuje rôznorodé sémantické skupiny sloves tradične nazývané inchoatíva a kauzatíva (Morfológia slovenského jazyka, 1966; Uluchanov, 1977; Kačala, 1981; Horecký, 1984 a). Obidve slovesné skupiny spájajú významy „získavania príznaku pomenovaného motivujúcim menom“. Odlišuje ich prítomnosť/neprítomnosť kauzátora. Medzi výraznejšie prostriedky vyjadrujúce dynamické tendencie v slovesnej lexike patria slovotvorné postupy a možnosti, preto skoro všetky slovesné neologizmy a sémantické modifikácie sloves, ktoré patria do sémantickej podskupiny statických udalostí (medzi tendencie i výsledky), pomocou pravidelného afixálneho tvorenia sú zastúpené aj v podskupinách kauzatív (najčastejšie kvalitatívnych) sémantickej skupiny dynamických javov, napr. *neistiť, zneistiť/zneisťovať, zneistiť*.

Rezultatívne statické udalosti — výsledky — tvoria skupinu sloves označujúcich udalosti, v priebehu ktorých už došlo k záverej situácii bez ohľadu na pôvodcu zmeny. Zo slovotvorného hľadiska ide o denominálne slovesá tvorené od motivujúceho mena pomocou formantov *-ieť*,

-iť, -núť, -ovať a prefixov, ktoré môžu mať aj sémanticky modifikujúcu funkciu. Formant -ovať sa tu spája so zvratným slovesom. Do tejto sémantickej podskupiny patria slovesá tvorené mutačným spôsobom, vyjadrujúce zmenu stavu na kvalitatívne odlišný rezultatívny stav označený motivujúcim menom; najčastejšie sú hovorové alebo slangové.

a) Najproduktívnejšou skupinou sú slovesá s významom „stať sa takým alebo podobným, ako vyjadruje význam motivujúceho mena“. Tvorja sa pomocou prefixov s-/z- a formantu -ieť (sľandrovieť, sfotrovať, skrásniť, skórovateľ, sperutieť, sprozaičiť, spriemernieť, spohodlnieť, zbravčovať, zdebilniť, zdetinčiť, zhumánnieť, zneistiť). Väčšina z nich je štylisticky príznaková. Slovesá tejto podskupiny sa vyskytujú v rôznych sémantických podskupinách. Bezpredponové slovesá s formantom -ieť patria medzi statické tendencie (debilniť), s formantmi -ovať/-iť do skupiny kvalitatívnych kauzativ (spriemernieť/spriemerňovať): Poézia sprozaičiteľ (SNN). — Sneh stvrdol a skórovateľ (SNN). — Sfotrovateľ (A. Ferko). — Úplne sme zdebilneli od toľkých papierov (ústne). — Zbrhlo... zhumánnel, poľudšťil sa (Príloha Východoslovenských novín).

b) Hovorové slovesá s významom „získať príznak, ktorý označuje motivujúce meno“ tvorené pomocou prefixov s-/z- a formantov -iť/-ovať majú zvratnú podobu (sperfektniť sa, spanikáriť sa, strápniť sa, zdívaladniť sa, zarchanjeliť sa, zinšpirovať sa, znížiť sa): ... iba čo som sa strápnil (Vč). — Nespanikáriť sa (SNN). — Bratislavčania sa po gólostroji... čiastočne znížili (Vč).

c) Osobitnú skupinu predstavujú slovesá, ktoré sa tvoria pravidelne od mena pomocou predpony od- a formantov -ovať/-iť. Predpona od- vyjadruje anulovanie stavu, zbavenie sa príznaku, ktorý vyjadruje motivujúce meno (odčierniť sa, odkrpčiarizovať sa, odprimitívniť sa). Aj pri rozširovaní tejto sémantickej skupiny vznikajú väčšinou hovorové slovesá, prípadne okazionalizmy: Život by bol hneď menej primitívny, odprimitívniť sa, odzaostal (A. Bednár). — Bielizeň je už vypratá, čiernizeň sa odčernila (A. Bednár).

d) Prefixy do-, na-, po-, vy- v denominálnych slovesách s formantmi -ieť/-núť majú perfektivizačnú funkciu (posmutniť, dostarnúť, poschnúť). Zvratné slovesá tvorené formantmi -iť/-ovať (dookrúhliť sa, namachliť sa, pokrpčiariť sa, popavlačiariť sa, vysprejovať sa, vyuniformovať sa) majú význam „získať význam motivujúceho mena“. Predpony o-, pre-, u- v denominálnych zvratných slovesách modifikujú rezultatívny význam na význam „stať sa vo väčšej miere takým, ako vyjadruje príznak motivujúceho mena“ (ohltať sa, ojazdiť sa, presmútiť sa, previniť sa, ufetovať sa, ustresovať sa, užívať sa). V menšej miere sú zastúpené aj slovesá s verbálnym základom: Co neprezávidíš? (SNN). — Len dnes akoby posmutnel (Vč). — Dostárni do popola, dosmúť doň... (Ondruš). — Dáma... aj sa celkom nedookrúhlila... (SNN). — Prišli odborníci... vynamáhal sa... (V. Bednár). — Dievčatá sa namaľujú, vysprejú a poďme na diskotéku (TKM). —

... tam sme sa niekedy... spoločne prevínili (Matuska). — ... ten sa tam od nudy skoro užíval (Vč). — ... potomok prehlásil, že sa radšej ufetuje k smrti... (Vč).

Produktivnosť slovotvorného typu, modelu tejto skupiny sloves potvrdzuje narastanie hovorových a slangových sloves, resp. okazionalizmov, ktoré sa tvoria spontánne v hovorovej sfére. Niektoré z nich sa postupne lexikalizujú a môžu sa stať aj neutrálnymi prvkami slovnej zásoby.

e) Osobitne zoskupujeme slangové významy sloves vytvorené na základe analogickej nominácie. Oddeľujeme ich (aj keď zo slovotvorného hľadiska niektoré z nich môžeme zaradiť do predchádzajúcich skupín), pretože sú motivačne neprieťažné. Svojimi prvotnými významami sú tieto slovesá štylisticky nepríznakové a niektoré z nich patria do rovnakej sémantickej podskupiny statických rezultatov preneseným i základným významom (dorásť, vychladnúť, zosypať sa). Ide o slovesá buchnúť sa (= zamilovať sa), dorásť (= nadobudnúť kvalitatívne potrebnú úroveň), klapnúť (= bezproblémovo sa skončiť), ušúľať sa (= baviť sa, smiať sa na niečom do vyčerpania), vychladnúť (= stať sa bezpečným), zazobať sa (= stať sa bohatým), zosypať sa (= nervovo sa zrútiť), zinfarktovať (= dostať sa do infarktového stavu): ... tak vtedy som sa zaľúbil... nie zaľúbil, ale do slova buchol do Loly (NSM). — ... tréneri jednohlasne tvrdili, že ešte na takú súťaž nedorástli (Vč). — Ak všetko klapne, vrátim sa... ak sa vyskytnú problémy... (McCall). — ... ostatné decká si myslia, že je proste starý čudák a idú sa na ňom ušúľať (McCall). — ... myslel si, že až peniaze vychladnú... (MacDonald). — A potom si sa zazobal, hnal si sa hore... (MacDonald). — ... ktorému prischlo podozrenie z prečinu... (Vč). — Takmer zinfarktoval pri telefóne... (Vč). — Otec sa z toho normálne zosypal (McCall).

f) Okrem pravidelných slovotvorných postupov, ktoré umožňujú pri väčšine denominálnych sloves vytvorenie korelačných párov zastúpených v skupinách kauzativ i statických sloves (udalosti), medzi statické udalosti patria aj pôvodné kauzativa transformované procesom dekauzativizácie (Kiřdibekova, 1984). Pri dekauzativnej transformácii sa mení intenzná hodnota a modifikuje sa význam východiskového kauzativa pomocou zvratného formantu sa, t. j. „zvratné sloveso vyjadruje nežamerný dej, dej spontánne prebiehajúci na substancii, ktorá pri zodpovedajúcom nezvratnom slovese funguje na mieste východiska“ (Kačala, 1981, s. 24—25). Preto do skupiny statických rezultatov pribúdajú afixálne zvratné slovesá s internacionálnym menným základom (sprogresívniť sa, strivializovať sa, vyprofilovať sa), slangové slovesá (rozštelovať sa) a okazionalizmy (zovšestraniť sa): ... sprogresívniť sa jej formy spolupráce... (TN). — Celá spoločenská skutočnosť akoby sa tu strivializovala (Romboid). — Vyprofiloval sa na veľmi dobrého hráča (TV). — „Trafili by sme sa ešte rozštelovať“, dodáva dielenským slangom T-76-ZP (SNN). — ... sa ten záujem... ešte zovšestranil (V. Bednár).

V systéme slovotvornej paradigmy statických udalostí sú systémové, pravidelné sufíxy usúvzťažujúce pri denominálnych slovesách rezultatívne slovesá a slovesá vyjadrujúce tendencie na dosiahnutie výsledku prostriedkami na tvorenie vidových dvojíc. Protiklad dokonavosť — nedokonavosť je totiž protikladom privatívny, v ktorom je korelačným príznakom dosiahnutie výsledku (Daneš — Macháčková, 1979, s. 46). Preto väčšina denominálnych sloves (predovšetkým deadjektívnych) patriacich k rezultatívnym statickým slovesám svojimi vidovými náprotivkami patrí aj do skupiny statických udalostí, medzi slovesá vyjadrujúce tendenciu na dosiahnutie výsledku. Tieto slovesá vyjadrujú smerovanie k zmene stavu, resp. k získaniu príznaku označeného motivujúcim menom. Najvýraznejšou dynamickou tendenciou pôsobiace pri rozlišovaní základného korpusu sloves tejto skupiny je tendencia k ekonómii v jazyku. Reprezentujú ju slovotvorné postupy ako prostriedky univerbizácie, ktoré umožňujú namiesto používania viacсловných spojení typu „stávať sa akým“ tvoriť paralelné rovnoznačné jednoslovné pomenovania — denominálne slovesá nasledujúcich typov (Kačala, 1981, s. 26):

a) Slovesá tvorené z nominálneho základu formantom *-ieť* (*cudnieť, hlasnieť, chatrneť, lepkavieť, ružovieť, sivieť*) s rezultatívnymi vidovými náprotivkami vytvorenými perfektivizačnými prefixmi (*schatrnieť, zlepkavieť*): *Až sa zastaví dych, lepkavejú pery* (SNN). — *Človek vlastne cudnie tým, že zbavuje telo dráždivej hriechnosti* (Nd). — ... *a od toho človek chradne, chabne, chatrne*, ... (A. Bednár).

b) Slovesá s formantom *-ievať* vytvorené z rezultatívnych stavových sloves v dokonavom vide (*osamotnievať, osivievať, vyľahčievať, zľahostajnievať*) sa vyskytujú ojedinele: *Osamotnievam ako ten — a — ten* ... (Mihalkovič). — ... *hmla osivela* ... (A. Bednár). — ... *bielizeň len schla a schla, vyľahčievala* ... (A. Bednár). — ... *keď človek zľahostajnieva v ruchu dní* ... (Pd).

c) Z rezultatívnych zvratných sloves s perfektivizačnými prefixmi sa formantom *-ovať* tvoria ich korelačné páry *poženšťovať sa, preliačovať sa, ozvučovať sa, strápnovať sa* → *poženštil sa, preliačil sa* atď. Slovesá tohto slovotvorného typu sú hovorové. Od denominálnych sloves statických výsledkov, ktorých prefixy majú sémanticky modifikujúcu funkciu, sa ich vidové náprotivky netvoria, aj keď je teoreticky možné formantmi *-ievať/-ovávať* vytvoriť potenciálny tvar nedokonavého statického slovesa (*presmútiť sa/presmutnievať sa/smútiť* — modifikácia významu). Pretože rezultatívne statické slovesá tvorené z nominálnych základov prefixom s modifikačnou sémantickou funkciou vznikajú skôr okazionalne v hovorovej sfére, sú štylisticky príznakové. V skupine statických sloves vyjadrujúcich tendenciu po dosiahnutí zmeny stavu, resp. získaní príznaku označeného motivujúcim menom, nemajú korešpondujúcu skupinu slovesných lexém. Zo sémantického hľadiska prefixálne tvorenie rezultatívnych sloves poskytuje väčšie možnosti pri rozširovaní slovnej zásoby.

d) Dekauzatívnou transformáciou kauzatívnych neologizmov s internacionálnym základom (*akcelerovať, translokovať*), denominálnych prefigovaných kauzatív (*odplynovať, predzásobovať*), prefigovaných deverbatívnych kauzatív (*dopekať, rozvíjať*), ako aj pri zmene subjektovo-objektových vzťahov, modifikáciou významu pomocou formantu *sa* vznikajú slovesá vyjadrujúce smerovanie k dosiahnutiu výsledku. Pravidelným afixálnym spôsobom (prefigovaním alebo pomocou korelačných formantov *-ovať/-iť, -ať/-iť*) vznikajú zodpovedajúce statické rezultatívne slovesá (*zakcelerovať, ovplyvniť, rozviť*): *Pretože ... mladí ľudia chcú byť rýchlejšie dospelí, akcelerujú alebo akcelerujú sa* (SNN). — *Rastlinné hormóny ... ďalej sa translokujú v rastline* ... (Vinohrad). — ... *aby sa presne odpylnovali spaliny* ... (Pc). — *Ale taký býva osud debutov, vznikajúcich v čase, v ktorom sa znovuformuje nová podoba poézie* (NS).

e) Na základe metaforických vzťahov vznikajú nové významy sloves patriacich do tejto skupiny (*kalieť — tankovať — piť, šablovať/šablitiť — vracat*). Analogickou nomináciou vznikajú aj nové významy sloves utvorených pravidelnými slovotvornými postupmi (*zelenieť — zlostiť sa, zasklievať sa — mrznúť*): ... *boli kalieť u Veľkých* ... (A. Ferko). — *Za iných okolností by som z toho zelenela* (Vč). — ... *nocou sa zasklievajú mláky na hradskej* (Mihálik).

Dynamické tendencie pôsobiace v sémantickej skupine sloves vyjadrujúcich statické javy podmieňuje denotatívna situácia. V skupine statických procesov, v sémantike ktorých je označený relatívne stály stav alebo situácia, dochádza k obohacovaniu slovotvorným spôsobom a postupmi. Prefigovaním sa význam sloves usúvzťažňuje s časovými úsekmi, konkretizuje sa časová lokalizovanosť označujúceho stavu, situácie. Prefixy so sémanticky modifikačnou funkciou dodávajú slovesám modalitno-kvalitatívny príznak. Základný korpus sloves statických procesov sa rozširuje v zmysle časových a modalitno-kvalitatívnych konkretizácií prvotných významov sloves, na základe metaforických a metonymických vzťahov vzniká nevelký počet okazionalizmov.

Keďže väčšinu sloves označujúcich statické udalosti tvoria denominálne slovesá, podľa pravidelných slovotvorných postupov (korelačné sufíxy), narastanie prvkov skupiny sloves vyjadrujúcich tendenciu po dosiahnutí výsledku podmieňuje tvorenie vidových náprotivkov skupiny výsledkov.

Pri určovaní funkcie afixov zo sémantického hľadiska je v slovotvornej paradigme denominálnych sloves hlavným diferenciačným príznakom kauzatívnosť. To znamená, že práve slovotvorná synonymia umožňuje a paralelne podmieňuje obohacovanie slovesných skupín statických udalostí a kauzatív súčasne (*spriemerniť — spriemerňovať/spriemernieť, priemernieť*). Slovesné neologizmy, ktoré vznikli z internacionálnych substantív alebo adjektív, primárne označujú kauzatíva. Dekauzatívizačnou transformáciou sa dostávajú medzi statické udalosti rovnako ako denominálne prefigované a neprefigované kauzatíva. Slovotvorné možnosti (slovotvor-

ná synonymia) a proces dekauzativizácie primárne podmieňujú rozširovanie slovesnej lexiky v niekoľkých sémanticky rôznorodých skupinách. Je to vplyv najvýraznejšej dynamickej tendencie, tendencie po ekonómii v jazyku, ktorá prostriedkami univerbizácie umožňuje preferovanie jednoslovných denominálnych slovies pred analytickými spojeniami *stať sa akým, byť akým*, ktoré reprezentujú význam týchto slovies.

Sémantická skupina dynamických slovies

Sémantická skupina dynamických slovies je heterogénna. Vyplýva to z rôznorodosti činností, dejov, procesov, aktov v denotatívnej sfére, ktoré slovesá vyjadrujú. Zjednocujúcim faktorom je obligatornosť agensa a prebiehanie opisovaných činností v čase a priestore. Tým dynamické slovesá najviac zodpovedajú slovnodruhovej charakteristike slovies.

Podľa príznaku kauzativnosti sa dynamické slovesá členia na dynamické procesy (nekauzatívne) a dynamické udalosti (kauzatívne). Slovesá vyjadrujúce dynamické procesy majú oproti kauzatívam jednoduchšiu sémantickú štruktúru. Označujú aktívnu činnosť (podľa miery dejovosti opísanej činnosti možno hovoriť o akte, procese, deji, činnosti a pod.), ktorú agens vykonáva vedome alebo nevedome v určitom prerušovanom alebo neprerušovanom časovom úseku. V sémantike týchto slovies sa odráža buď spontánna činnosť, alebo činnosť vedome vykonávaná, ktorá sa v určitom momente končí. V tomto prípade majú dokonavé pendanty slovies perfektivizačnú funkciu (*skákať — skočiť, hovoriť — povedať*). Sloveso tejto sémantickej podskupiny môžu vyjadrovať aj činnosť smerujúcu ku konkrétnemu výsledku. Podľa miery konkretizácie opísanej činnosti v sémantike slovesa sa výsledok činnosti vyjadruje motivujúcim menom (*prevádzka — prevádzkovať*) alebo deverbatívnym substantívom (porov. Bužássyová, 1974). Pri slovesách odrážajúcich všeobecnú činnosť (*hovoriť, myslieť, robiť*) môžeme za výsledok činnosti považovať vlastne všetky výsledky čiastkových konkrétnych činností, ktoré abstraktnejšie sloveso reprezentuje. Vyčleňovanie denotatívnych skupín slovies podmieňuje diferenciácia dejov a činností v denotatívnej sfére (Vasiliev, 1981).

Prudký spoločenský rozvoj a nevyhnutnosť diferencovať a presnejšie vymedzovať deje a činnosti či už pod vplyvom profesionálnej špecializácie alebo pod vplyvom možností aktivizovať každého jednotlivca sa v jazykovej rovine premietajú narastaním výrazových prostriedkov s väčšou mierou konkretizácie významu. Dynamické zmeny v sémantike slovies sa najvýraznejšie prejavujú v sémantickej skupine dynamických slovies. Pretože sémantická podskupina dynamických procesov je sémanticky heterogénna, nevyčleňujeme v sémantickej klasifikácii osobitne jednotlivé sémantické podskupiny, ale dynamické procesy delíme na dve nerovno-

cenné skupiny: na slovesá všeobecné a slovesá špecifikované. Všeobecné slovesá sú abstraktnými ekvivalentmi všetkých slovies v danom zoskupení. Všeobecné slovesá teda odrážajú okruhy činností v denotatívnej sfére, špecifikované slovesá pohyb, dynamiku činností, resp. ich hodnotenie v denotatívnej sfére. Pritom všeobecné slovesá nemôžu mať rovnaký stupeň zovšeobecnenia ich významov (napr. sloveso *robiť* má abstraktnejší význam ako sloveso *registrať*), umožňujú však rozdelenie dynamických procesov na sémantické podskupiny, resp. zoskupenia. Pri skúmaní slovies tejto sémantickej skupiny opisujeme dynamické zmeny v zoskupeniach slovies reprezentovaných všeobecným slovesom. Keď abstraktný ekvivalent nie je v jazykovom systéme, zoskupenie slovies označujeme opisne.

Slovesá so všeobecným významom hovoriť

Sloveso *hovoriť* reprezentuje tradične vyčleňovanú skupinu slovies hovorenia (verba dicendi). Aj pri týchto slovesách sa najvýraznejšie prejavujú dynamické pohyby v hovorovej sfére; ide predovšetkým o prefixáciu základných slovies, tvorenie slangových významov na základe analogickej nominácie, ojedinele tvorenie neologizmov alebo narastanie polysémie. Slovesá vzájomnej komunikácie, charakterizované striedavou, prípadne postupnou aktivizáciou účastníkov komunikačného aktu, konkretizujú svoje významy usúvzťažnením s časovou osou (Nemcová, 1983). Prefix *po-* v spojení so zvratným zámenom *si* lokalizuje jazykovú komunikáciu do uzavretého časového úseku (*podiskutovať si, pobesedovať si, pokomunikovať si*). Fakt, že ide o spontánne používanie v hovorenej reči, potvrdzuje posun významu slovesa *komunikovať* „úradne oznámiť, byť v spojení“ (SSJ I, 1959, s. 728) do neoficiálnej roviny; podobne aj prefigovaná podoba substandardného slovesa *klábosiť — poklábosiť si*, prípadne slovesa *podebatíť si* (bližšie o funkcii predpony *po-* v slovesnej paradigme Sekaninová, 1980, s. 82—83); ... *dokázala si pobesedovať s každým z hostov* ... (SNN). — ... *vzbudzujú túžbu pokomunikovať si s cestármi* (SNN). — *Podebatíť si o nezávažných problémoch* (A. Ferko). — *Na druhej strane si rád poklábosím v robote* (Vč).

Prefixy *pre-*, *roz-* konkretizujú významy slovies vzájomnej komunikácie o charakterizovanie spôsobu slovesného deja na časovej osi (evolutívny, a perduratívny: porov. Sekaninová, 1980, s. 85, 88). Predpona *vy-* modifikuje význam slovesa o príznak modality deja: *V kolektíve sme už jednotlivé body prediskutovali* (Pc). — *Pri ohníku sa to dá ináč rozdebatovať ako v dielni* (NP). — *Stanislav si to chcel vydiskutovať s ním hneď* (Vč).

Podobne sa konkretizujú významy ostatných slovies hovorenia pomocou prefixov *o-*, *od-*, *vy-*, *za-* smerom k temporálno-modalitnému spresneniu

spôsobu slovesného deja (*okomentovať, odkomentovať, vydefinovať, zaprotestovať, zafilozofovať*). V podstatne menšej miere je pri rozširovaní významov slovies hovorenia zastúpené narastanie polysémie. Pri slovese *kontrovať* vzniká oproti pôvodnému významu „vyslovovať súhlas, schvaľovať“ (SSJ I., 1959, s. 739) antonymický význam „odporovať, vyslovovať nesúhlas“. Sloveso *skloňovať* sa obohacuje o metaforický význam „často hovoriť o niečom“. V hovorenej reči vznikajú nové slangové slovesá (*hynizovať* = nadávať, *blufovať* = klamať), nové významy prenesením, prípadne narastaním významov neutrálnych i štylisticky príznakových slovies (*rozokryť* = vysvetliť, odhaliť podstatu, *účtovať* = sponedať sa, *vyšomáriť* = prezradiť, *vybalíť* = prezradiť): ... *tvorcovia časopisov všeličo komentujú* ... okomentovali aj toto (A. Bednár). — ... *nejaké nové meno*, o ktorom sa možno domnievať, že sa bude skloňovať práve v súvislosti so špičkovými výkonmi (Vč). — Z predvolebných dôvodov Reagan blufuje aj v americko-sovietskych vzťahoch (SNN). — *Nechcem zbytočne blufovať, predbiehať udalosti* (SNN). — *Maroš bude celý večer hynizovať na adresu márnotravnosti jej rodičov* (Vč). — *Predsa nie som povinná účtovať akurát tebe, prečo nemám čas* (Vč). — ... či nie on... vyšomáril všetky ťažkosti, o ktoré sa v Bukovej potkávajú? (Jurík). — ... tak som jej to pri prvej slušnej príležitosti vybalil (Vč). — „*Príprava je celá na brigáde*“ suverénne zakontrovala naspäť ... (Šmál).

Podobne ako štylisticky príznakové denominálne slovesá *blufovať, hynizovať* patrí medzi slovesá hovorenia aj denominálne sloveso *plejbekovať* = „reprodukovat' zvukový záznam na filmovej alebo televíznej snímke“ (SCS, 1979, s. 684, význam substantíva *plejbek/play-back*). Určitú mieru zdomácnenia tohto slovesa potvrdzujú aj jeho prefigované tvary: *Čo by som si nezaplejbekoval!* (Čs. rozhlas).

Tendencia k univerbizácii, ktorá spôsobuje preferovanie tvorenia denominálnych slovies pred analytickými konštrukciami (*blufovať* — *hovoríť blufy*), podporuje aj vznik viacpredponových slovies, pri ktorých sa jeden z prefixov zdá byť nadbytočným. Ide o prefigovanie typu *dovypovedať, dovyzistiť, vydopokračovať* a pod. Tento špecifický jav slovesnej slovotvorby, ktorý má paralely vo väčšine slovanských jazykov, nazýva L. I. Rojzenzon (1972) slovesnou derivačno-sémantickou absorpciou. Jeho existenciu autor vysvetľuje tým, že hovorový jazyk pripúšťa veľké množstvo variantných a synonymických foriem, ako aj homonymických tvorení. Derivačno-sémantická absorpcia je „rečová reakcia na vysoký stupeň predponovej slovesnej homonymie, ktorá narušá jazykovú rovnováhu medzi tendenciou po ekonómii (homonymická forma slovesného monoplexa) a tendenciou k nadbytočnosti (slovesná polyprefixácia), ktorá zabezpečuje stabilitu jazyka ...“ (Rojzenzon, op. cit., s. 250). Jeden z prefixov (najčastejšie bližší ku koreňovej morféme) má stavebnú funkciu, prípadne perfektivizačnú funkciu bez možnosti ovplyvňovať sémantiku základu slovesa. Druhý prefix potom modifikuje slovesný význam smerom ku konkretizácii

modalitno-temporálneho určenia spôsobu slovesného deja: *Aby som so svojou myšlienkou a ideou mohol vydopokračovať až do konca* ... (A. Bednár). — *Kým to dovypovedala* ... (ústne).

Slovesá so všeobecným významom myslieť

Všeobecné sloveso *myslieť* reprezentuje pomerne stálu skupinu tradične vyčleňovaných slovies myslenia (*verba cogitandi*). Keďže myšlienkové pochody sú predpokladom väčšiny ľudských konaní, vo vzťahu k iným dynamickým procesom tvoria slovesá myslenia presupozíciu ich realizácie. Možno práve preto vznikajú hovorové a slangové slovesá, ktorých význam je konkrétnejší iba o štylistický príznak (*špekulovať, kumštírovať, rozumuovať*), prípadne slovesá s významom „urobiť chybu v myslení, pomýliť sa“, ktoré sa bezprostredne nemusia viazať len na duševnú činnosť, ale môžu vyjadrovať rovnako chybu v konaní. Ide o slovesá *chybovať* (univerbizácia spojenia *robiť chyby*), *kopnúť sa, zakopnúť* (slangové sloveso, ktoré vzniklo prenesením významu neutrálneho pôvodného slovesa): *Iba som sa prizeral, ako všelijako kumštírovali* ... (SNN). — ... *v ktorej by sa mohla zísť hŕstka ľudí, pohovoriť si, pošpekulovať* ... (SNN). — „*A budem mať päť rokov*“, rozumuje nahlas malý ... (Vč). — *Ten, čo si myslí, že nerobí chyby* — chybuje (SNN). — *A rozhodne zásadoví musia byť vtedy, ak „zakopne“ člen strany* (Vč).

Slovesá so všeobecným významom vnímať

Aj slovesá zrakového vnímania (*verba videndi*) s niekoľkými všeobecnými slovesami *vnímať, vidieť, pozeráť* rozširujú počet lexikálnych jednotiek najmä na základe analogickej nominácie (*preletieť niečo, niekoho*), tvorením slangových slovies (*čučať do niečoho*), prefigovaním základného korpusu slovies zrakového vnímania. Napr. prefix *roz-* v prefigovanom slovese *rozvidieť* modifikuje význam základového slovesa na anulovanie činnosti vyjadrenej slovesným základom (Sekaninová, 1980, s. 96). Porov.: ... *prelet to, chápeš, taký dosť obyčajný prípad* ... (Vč) — ... *ženy nechávajú toho malého čučať hodinu do televízora* (Vč). — *Stačilo okuknúť, vymyslieť* ... (Vč). — ... *len čo sme sa rozišli, rozvideli* (Feldek).

Slovesá so všeobecným významom fungovať

Slovesá vyjadrujúce proces ako fungovanie významovo korešpondujú s kvalifikačnými slovesami v sémantickej skupine časovo nelokalizovaných sloves, ktoré vyjadrujú isté spoločenské zaradenie. Ide o desubstantívne slovesá tvorené od substantívnych základov formantmi *-ovať, -iť* s významami „fungovať ako ten, čo označuje podstatné meno“ (Horecký, 1971, s. 211). Pri strate uzuálneho a habituálneho významu označujú profesionálne a neprofesionálne spoločenské zaradenie (op. cit., s. 10), formami dokonavého vidu a predponovými tvarmi sa ich význam konkretizuje; tvoria skupinu špecifikačných sloves voči všeobecnému slovesu *fungovať*. Prefigovaním sa význam týchto sloves spresňuje o príznak časovej lokalizovanosti. Ide o slovesá typu *horárovať/horárčiť, partizánčiť, špiónovať, šoférovať, rybáriť/rybárčiť, úradovať, rušňovodičovať, primášovať* a i. Pri ich tvorení je produktívnejší formant *-ovať*: *Do hory možno zájsť, možno v nej horárovať...* (SNN). — ...som horárčil v žilinskom okrese (SNN). — ...začas partizánčil (SNN). — programy klubov, ktoré sme špiónovali... (SNN). — Odšoféruj si a choď! (Vč). — Ako pán a budík rybárčili (SNN). — ...keď mám voľno a môžem si zarybárčiť... (Poľovníctvo a rybárstvo). — Trošku si zarušňovodičuje, večera musí počkať! (Vč). — On ich primášuje, ja hrám za pultom (SNN).

Slovesá so všeobecným významom pracovať

Všeobecné sloveso *pracovať* pokrýva niekoľko typov slovesných zoskupení, ktorým zodpovedajú slovesá s nižšou mierou všeobecnosti, prípadne s konkrétnejším významom slovesa *pracovať*. Pri slovesách tohto zoskupenia nie je spresnená činnosť, ktorú agens vykonáva. Ide o intenzitno-modalitnú konkretizáciu spôsobu slovesného deja, resp. činnosti. Slovesá sa tvoria spontánne v hovorovej sfére a skoro všetky sú štylisticky príznakové. Štylisticky neutrálne slovesá sú najmä prefigované podoby základných všeobecných sloves utvorené pomocou prefixu *na-, pre-* a zvratného zámena *sa* (*napracovať sa, prepracovať sa, narobiť sa*). Slangové slovesá vznikajú buď univerbizáciou spojení typu *robiť ako kôň* → *koňovať*, vytvorením nových lexikálnych jednotiek (*fachčiť*) alebo analogicky k štylisticky nepríznakovým slovesám (*drieť sa, drviť sa, tahať, zarezávať*), prípadne vytvorením denominálneho slovesa z menného základu (*cezčasovať*): ...robíme, koňujeme a výplata nijaká... (Jurík). — Odkedy sme prišli do Bratislavy, tahám sama celú domácnosť (Vč). — ...nám bolo jasné, že si spolu zafachčieme (SNN). — ...keď chce stihnúť prácu... musí statočne zarezávať (SNN). — Dreli sa statočne spolu (Vč). — Drvila sa ako idiot

(Vč). — ...vyzná sa v odbore, reku aj potiahne za mňa (Vč). — Ja jej nacezčasujem! (Vč).

Slovesné zoskupenie *nechcieť pracovať/nechcieť začať pracovať* tvoria predovšetkým nové slangové a expresívne slovesá. Vznikajú analogickou nomináciou zo štylisticky bezpríznakových aj príznakových sloves (*kašľať na niečo, natentovať/tentovať na niečo, ondiť na niečo, vybodnúť sa na niečo, odflinkať, odflákať niečo*): *A nevrátila som sa, ani keď som praskla so školou (Vč). — ...alebo čo sa nehanbia odflinkať si úlohy (Vč). — Dni v práci nielen odporadovať a odflákať... (NS).*

Sémantické zoskupenie inštrumentálnych dynamických procesov tvoria desubstantívne slovesá vyjadrujúce vykonávanie činnosti pomocou nejakého nástroja. Tvoria sa pravidelne od substantíva označujúceho nástroj pomocou formantu *-ovať*. Pri vzniku neologizmov tejto slovesnej skupiny výrazne pôsobí tendencia k úspornosti v jazyku, uprednostňuje sa tvorenie desubstantívnych sloves pred opisným vyjadrením dynamického procesu (*detektovať* ← *používať detektor, pracovať pomocou detektora; monitorovať; surfovať* ← *používať surf*). Tendencia po ekonómii v jazyku sa prejavuje aj pri tvorbe inštrumentálnych sloves od substantív, ktoré sú súčasťou bežnej slovnej zásoby (*dlaha* → *dlahovať, kamera* → *kamerovať, karty* → *kartovať; kočíkovať, pluhovať*): *Každú transakciu budú monitorovať (MacDonald). — Pretože surfovať v záchrannnej veste je predsa nepohodlné... (Vč). — Učili sa obväzovať, dlahovať (Zdravie). — Tam budú aj kamerovať (Horizont). — Mechanizmy sú v akcii... ich krédo je... pluhovať (SNN).*

Špecifikačnými slovesami, ktoré patria do sémantického zoskupenia *registrať/zaznamenávať/zachytávať*, sú denominálne slovesá a ich prefigované tvary. Prefixy majú obyčajne perfektivizačnú funkciu (*dokladovať, vyfaktúrovať, dokumentovať/zdokumentovať, kalkulovať/zakalkulovať, mapovať, sumarizovať/zosumarizovať, zapamätávať do niečoho*). Slovesá *mapovať, zapamätávať* patria medzi slovesá tohto zoskupenia novými významami. Slovesá utvorené prefixom *pre-* modifikujú význam slovesných základov o kvalitatívnu zložku, t. j. vyjadrujú zopakovanie deja vyjadrené základovým slovesom s kvalitatívne iným výsledkom deja (*prefaktúrovať, prečíslovať, prekalkulovať*) — preto patria ku kauzativným slovesám. Okrem pôsobenia tendencie po ekonómii v jazyku, ktorá podmieňuje preferovanie denominálnych sloves oproti spojeniam typu *doložiť dokladom, urobiť faktúru* a pod. a spôsobuje narastanie polysémie sloves, vznikajú v hovorovej rovine aj hovorové a slangové slovesá *cvikať, cvakať, ofajknúť/zafajknúť* a pod.: *Preto je i tu nevyhnutné premeriavať, prepočítavať, dokladovať (SNN). — ...ktorý sa nebojí vyfaktúrovať ešte nevyrobené výrobky (Roháč). — Zdokumentuj a predlož bojový úspech... (Kron). — Na odbore sociálnych vecí a zdravotníckej starostlivosti mapujú sociálnu oblasť (Vč). — Koreňový procesor zapamätá celé matrice... procesor zadá pamäti položku a adresu, kde*

ju treba zapamätať ... Každá bunka si zapamätá jednu položku ... (Haverlík). — Iba sa odľakne ako uskutočnený (Vč). — Musím cvakať o šiestej (A. Ferko). — ... tá zase ráno cvikne kartu (Vč).

Sémantické zoskupenie slovíes s významom *manipulovať* resp. lokácie v užšom zmysle, zahŕňa slovesá, ktoré vyjadrujú zmenu, premiestnenie objektu zasiahnutého činnosťou agensa bez konkretizácie zmeny v umiestnení objektu. V ich sémantike sa konkretizuje iba spôsob pohybu, prípadne smerovanie pohybu (porov. aj Daneš — Hlavsa a kol., 1981, s. 123—124). Ide o slovesá, ktorých základný korpus sa obohacuje prefigovaním (*nalistovať, zalistovať, vytriediť, pretriediť, prehriechnuť*), prenesením významov základných slovíes (*loviť/zaloviť, mocoť sa, premacať, vŕtať sa v niečom, žmoliť, trhnúť niekomu, vytknúť niekomu, hoblovať/vyhoblovať niekoho*): ... ešte raz si pokojne zalistovať v knižkách (SNN). — ... musí najprv opečiatkovať, zložito vytriediť ... (SNN) — ... prehriebla mu vlasy a zanesla ho do postele (A. Ferko). — ... začali sa mocoť s postielkou (Vč). — ... chlapci ho po tréningu riadne vyhobľujú (SNN). — Zákazník buď zaloví v peňaženke ... (Vč) — vŕtala sa v knižniciach ... (Vč). — ... Možno som mu trhol tak štyri-päťkrát ... (MacDonald).

Slovesá so všeobecným významom pohybovať sa

Sloveso *pohybovať sa* predstavuje reprezentanta tradične vyčleňovaných slovíes pohybu. Nie je však jediným všeobecným slovesom v pomerne bohato zastúpenej slovnej skupine. Ďalšie všeobecné slovesá s konkrétnejšími významami tvoria ďalšie sémantické zoskupenie.

Napríklad pri slovese *tancovať* = „pohybovať sa rytmicky podľa hudby“ (SSJ IV, 1964, s. 491) v hovorenej reči vznikajú pomerne pravidelne mutačným spôsobom slangové slovesá označujúce dej, ktorý sa pomenúva na základe okolnostného určenia deja (*travoltiť* = tancovať ako Travolta) alebo na základe jeho vzťahu k určitej substancii (*blúzovať, breakovať, rokenrolovať*). Spontánne vznikajú slangové slovesá analogickou nomináciou (Martincová, 1983, s. 64—66) alebo vytvorením nových lexikálnych jednotiek (*trsť/zatrstsť, džemovať, zvíjať sa/zazvíjať sa*): ... do stredu sály breakujú Edo Krajčír ... (SNN). — ... milého psychiatra tak vyrokenroluje, že ... (Roháč). — ... asi desať minút travoltili (A. Ferko). — ... keď im u nich naleje a môžu si zatrstsť (Vč). — „Nešla by si sa dakedy zazvíjať? (A. Ferko).

Slovesá so všeobecným významom športovať

Zoskupenie slovíes týkajúcich sa športovej oblasti reprezentuje predovšetkým konkretizácie významov špecifických slovíes, podmienené spôsobom alebo pomenovaním športovej disciplíny, resp. športovania. Okrem výraznej tendencie k internacionalizácii, ktorá sa prejavuje preberaním pomenovaní športových disciplín alebo úkonov prevažne z angličtiny (*forčeking, lifting, steeple-chase, surfing, špurt, topspin*), paralelne pôsobí tendencia k úspornosti; pod jej vplyvom sa preferuje tvorenie denominálnych slovíes pred viacсловnými spojeniami typu *behať steeple-chase, hrať forčeking* a pod. Ako konštatuje E. Ružičková (1982, s. 67—68), napriek tomu, že v týchto prípadoch nejde o sémantické obmedzenia, v lexike slovenského jazyka sú prázdne miesta pri slovesách **maratónovať, *steeplechasovať, *cezpoľňovať*. Ukazuje sa však, že práve v podobných prípadoch sa v športovej sfére prázdne miesta pohotovo zaplňujú: *Jihlavčania nepríjemne forčekujú* (SNN). — *Veľa síce nekazia, líftujú a behajú* ... (Pc). — *Pegasy behajú v Ovsíšti po parkúre, v Starom háji cez prekážky, klušú, cválajú a stíplujú* (SNN). — ... surfovať znamená vyvíjať činnosť na surferi (SNN). — ... potom posledných desať metrov na asfalte zašpurtoval ... (SNN). — *A potom som ešte s väčšou chuťou topspinoval* (SNN).

Slovesá so všeobecným významom získať výhody pre seba

Toto zoskupenie tvoria slovesá pohybu a manipulácie, ktoré vyjadrujú zvyčajne neoficiálny spôsob získania určitých výhod. Všetky analogickou nomináciou novovzniknuté významy prvotne vyjadrujú zámer agensa získať určitú výhodu; spôsob, akým sa o svoj cieľ usilujú, však v sémantike slovíes ostáva (*obšľapnúť si, odšľapať, obšľapávať, vybehať si, driapať sa niekde, preplaziť sa, potlačiť niečo, potisnúť niečo/niekoho, podmazávať, strčiť niekomu niečo*): *Ale iste, obšľapli sme si všetky zodpovedné oddelenia* ... (NSM). — ... *veď preto si ani neobšľapal tú dvestopäťdesiatpätku* (Vč). — *Vie si vybehať všetko, čo potrebuje* (SNN). — ... *aby som sa driapala na vysokú* (Vč). — ... *máme nejakých známych, potlačíme to* ... (Vč). — ... *že nevie nič potisnúť, že je skrátka úplne nemožný* (Vč). — *Prečo človek podmazáva iných ľudí?* (SNN). — ... *možno by jej mala strčiť dačo do vrečka* (Vč).

Slovesá so všeobecným významom získať ocenenie v súťaži,

Do tohto sémantického zoskupenia dávame univerbizované slovesá, ktoré pod vplyvom tendencie k úspornosti v jazyku nahrádzajú analytické spojenia *získať body* → *bodovať/zabodovať*, *získať v súťaži ocenenia* → *vy-súťažiť miesto, medailu* a pod., *získať v súťaži*, v konkrétnej činnosti ocenenie (*vyrátať cenu, vystrieľať titul, vyspievať ocenenie, vyplávať medailu* a pod.). Tvoria sa prefigovaním (pomocou predpony *vy-*) sloviess označujúcich konkrétnu činnosť, ktorou sa agens zúčastňuje súťaženia, a používajú sa v spojení s pomenovaním konkrétneho ocenenia v súťaži. Toto zoskupenie obohacujú slovesá s preneseným významom utvorené univerbizáciou (napr. *získať farebný pás v džude* → *farbiť, páskovať*). Okrem tendencie k ekonómii sa v tomto sémantickom zoskupení sloviess výrazne prejavuje tendencia po konkretizácii významov sloviess. Z hľadiska obohacovania slovnej zásoby patrí skupina prefigovaných univerbizovaných sloviess tohto sémantického zoskupenia medzi najproduktívnejšie. Porov.: *Zaboduje slovenský film?* (Vč) — ... *V bulharskom Gabrove zabodoval doposiaľ z našich autorov len O. Zimka* (Vč). — *Vlani si Daniel vyrátať druhú cenu* (Sm). — ... *veď si vyplával päť zlatých medailí* (SNN). — ... *vyspievali si najvyššie ocenenie* (Vč). — ... *ktorým si prvý raz vystrieľal titul Majstra streľby SPZ* (Poľovníctvo a rybárstvo). — *Čím si Pavol vysúťažil prvú cenu v ŠVOČ-ke* (Elektrón). — *Kedy si farbil?* (A. Ferko). — *Dana v pondelok páskovala* (úzus — oddiel karate Karpatia v Bratislave).

Slovesá so všeobecným významom stráviť čas, byť niekde, prežiť istý čas

Zoskupenie týchto sloviess korešponduje so slovesami v sémantickej podskupine kvalifikačných sloviess, ktoré označujú príznaky nositeľov návykov a civilizačných chorôb dneška. Svojimi ďalšími významami a prefigovanými tvarmi tvoria skupinu sloviess reprezentovanú všeobecným slovesom *stráviť*, resp. *prežiť* (istý čas) nejakou činnosťou (*kávičkovať, čajíčkovat, džúsovať*) alebo stráviť istý čas niekde (*dovolenkovať, poradovať, plenárkovať, výborovať, prázdninovať, brigádovať*). Medzi slovesá tohto zoskupenia patria aj ďalšie hovorové slovesá *randiť, žurovať* a i. Ide o denominálne slovesá pravidelne tvorené od motivujúceho substantíva formantom *-ovať*, v ojedinelých prípadoch formantom *-iť*: ... *budeme mnohí dovolenkovať v zariadeniach cestovného ruchu* (SNN). — ... *Dni v práci nie-*

len odporadovať a odflákať ... (NS). — ... *chlapci neprišli na izbu randiť, ale spoločne sa učiť* (SNN). — ... *niekde žurovali a hádzali staré prskavky* (A. Ferko).

Heterogénna sémantická podskupina dynamických procesov odráža mozaiku aktivít, činností, aktov, procesov prebiehajúcich v denotatívnej sfére. Rozčleneniu činnosti v denotatívnej sfére zodpovedajú všeobecné slovesá, ktoré svojimi abstraktnejšími významami reprezentujú všetky druhy najkonkrétnejších činností vyjadrených špecifickými slovesami v danom zoskupení. Preto ďalšia špecifikácia jednotlivých druhov činností sa prejavuje najmä na pohyboch v lexike špecifikačných sloviess. Najsilnejšie pôsobiaca tendencia ovplyvňujúcou sémantiku sloviess tejto sémantickej podskupiny je tendencia po konkretizácii významov. Pod jej vplyvom narastá počet prefigovaných sloviess, pri ktorých majú prefixy prevažne temporálno-modalitnú funkciu, t. j. konkretizujú významy základných sloviess o časový, modalitný, resp. iný sémantický príznak. Paralelne pôsobiaca tendencia po úspornosti sa prejavuje nielen pri narastaní prefigovaných sloviess s konkrétnejšími významami, ale aj pri preferovaní tvorenia denominálnych a univerbizovaných sloviess pred možnými analytickými spojeniami. V hovorovej sfére sa spontánne tvoria slangové a hovorové slovesá buď analogickou nomináciou, alebo vznikajú nové lexikálne jednotky, z ktorých mnohé sa postupne dostanú do bežnej slovnej zásoby. Pohyby v slovesnej lexike podmieňuje pohyb v denotatívnej sfére. Novovzniknuté lexikálne jednotky utvorené z internacionálnych mienových základov (predovšetkým z angličtiny) prevažujú v športovej oblasti. Internacionalizmy — pomenovania nástrojov, prístrojov, ktoré tvoria skupinu substantívnych neologizmov — sú motivujúcimi pri vzniku denominálnych sloviess inštrumentálnych kauzatív. V menšej miere pod vplyvom tendencie po ekonómii narastá polysémia sloviess s konkrétnymi významami, ktorá sa prejavuje aj zmenou valencie sloviess.

Kauzatívne slovesá

Osobitnú skupinu sloviess označujúcich dynamické udalosti tvoria kauzativa. Ide o slovesá vyjadrujúce aktívny dej, ktorým aktívna osoba (kauzátor) spôsobuje zmenu stavu, vlastnosti, situácie inej osoby alebo predmetu. Kauzativa majú zložitú sémantickú štruktúru (porov. Nedařkov — Siľnickij, 1969; Cudinov, 1984; Šticha, 1984). Obsahujú nielen dej, jeho príznak, ale aj príznak zasiahnutého predmetu (pacienca) a príznak kauzativnosti, motivácie. Obligatornými účastníkmi denotatívnej situácie, ktorú vyjadruje kauzatívne sloveso, sú aktívny agens a zasiahnutý paciens, pričom objekt je potencionálnym subjektom nekauzatívneho náprotivku. F. Daneš (Daneš — Hlavsa a kol., 1981, s. 81) charakterizuje kauzativa ako syntakticko-sémantickú skupinu sloviess vyjadrujúcu tú činnosť agen-

sa, ktorá spôsobuje nejakú mutačnú zmenu, t. j. privádza nejakú entitu z nejakej situácie východiskovej do situácie novej, záverovej. Aj keď nás zo sémantického hľadiska zaujímajú predovšetkým kauzatívne slovesá ako reprezentanty kauzativnosti na lexikálno-sémantickej rovine, nemôžeme obísť syntakticko-sémantické a morfológické vzťahy, pretože usúvzťažňujú nielen dej pôsobiaci a dej spôsobený, ale aj jednotlivé sémantické skupiny a podskupiny slovies sémantickej klasifikácie (porov. Štícha, 1984). Z hľadiska postihnutej dynamických zmien v sémantickej podskupine kauzatívnych slovies sú slovotvorné možnosti a proces dekauzatívnej transformácie najvýraznejšími prostriedkami na obohacovanie slovnej zásoby, ktoré paralelne ovplyvňujú aj narastanie prvkov, resp. slovies v iných sémantických podskupinách (Kačala, 1979; 1981; Horecký, 1984 a).

Kauzatívne slovesá členíme na niekoľko sémantických podskupín: a) vlastné kauzativa (*operovať, sekať, hľbiť, stohovať*); b) kvalitatívne kauzativa (*dochutiť, predčistiť, zinternacionalizovať*); c) inštrumentálne kauzativa (*palicovať, krompáčovať, fénovať*); d) iniciačné kauzativa (*znáboro-vať, nasmerovať, naprogramovať*).

Vlastné kauzativa

Vo všetkých kauzatívnych podskupinách pôsobia dynamické tendencie najvýraznejšie. Vyplýva to zo situácie, ktorú diktuje objektívna skutočnosť. Ide o zámernú činnosť smerujúcu ku kvalitatívnym zmenám. V jazykovej rovine sa to prejavuje najväčším rozširovaním slovesnej lexiky práve o nové kauzatívne slovesné lexémy, o nové lexémy s internacionálnym základom, ktoré sa rýchlo udomácňujú a modifikujú prvotné významy prefigovaním. Väčšinu vlastných kauzativ tvoria denominálne slovesá, vytvorené od motivujúcich základov pomocou formantu *-ovať*. Menej produktívne je tvorenie pomocou formantov *-izovať, -iť, -núť*. Uprednostňuje sa používanie prefigovaných slovies, v ich sémantike má prefix perfektivizačnú funkciu (prefixy *do-, na-, po-, z-/zo-, s-/so-, vy-*) alebo modifikuje význam slovesa (prefixy *od-, pre-, pred-, v-*). Prefigované tvary sa preferujú aj pri slovesách s internacionálnym základom. V bežnej komunikačnej sfére vzniká paralelne veľký počet hovorových a slangových kauzatívnych slovies, ktoré sa takisto používajú predovšetkým v spojení s gramatickými prefixmi. Na rozširovanie jazykových prostriedkov v sémantickej podskupine vlastných kauzativ pôsobí tendencia po ekonómii jazyka, internacionalizácii a konkretizácii významov jazykových jednotiek. Z veľkého počtu nových kauzativ uvádzame len niekoľko reprezentantov, t. j. neutrálnych prefigovaných slovies, prefigovaných slovies s internacionálnym základom a hovorových a štylistických príznakových slovies.

DO-: *doukladať, dohľbiť, dotažiť, dovyvíjať; dokompletizovať/dokomple-*

tovať, dosenážovať, doreparovať; doduť (= dofénovať), došrotovať, došponovať;

NA-: *nasekať, navvyvíjať, nakonzervovať, namixovať, nažiť na niekoho;*

PO-: *postohovať, poreformovať, poondieť;*

Z-, ZO-/S-: *zhospodárniť, zuraďovať, zmontovať, zokruhovať, zdigitalizovať, zrekultivovať, zemulgovať, zmanipulovať, speňažiť, skoncentrovať, strupovať, skonštituovať, zbodnúť, zhľbiť, zahľadať;*

VY-: *vyblokovať, vykosť, vyskladniť, vyfabrikovať, vyvákuovať, vyprojektovať, vyklincovať, vygumovať, vyvinúť, vyšponúvať, vyfúkať.*

Prefix OD- modifikuje význam slovesa na význam „zbaviť toho, čo pomenúva motivujúce meno“: *odhlávkovať, odčerviť, odsoľovať, odvetvovať, odizolovať, odformovať*. Pri kvalitatívnych kauzativách túto predponu skoro úplne nahrádza predpona ZNE-. Prefix PRE- modifikuje význam slovesa na „spôsobíť zopakovaním činnosti označovanej slovesom kvalitatívne iný výsledok“: *preradiť, pretrasovať, presmerovať, prevyvolať, predisponovať, preanalizovať, preprogramovať, preilustrovať*; prefix V- spresňuje význam základového slovesa na význam „činnosťou vyjadrenou slovesom umiestniť niečo do niečoho“: *voperovať, vmodelovať, vmanévrovať, vkomponovať*; prefix PRED- spresňuje a posúva význam slovesa na „vykonať činnosť vyjadrenú základným slovesom časovo skôr alebo pred inou činnosťou“: *preddáť, predprogramovať, predzásobiť*. Porov.: *Dočistujeme, tam kde treba, opakujeme posyp* (Pc). — *Keď sme ho namaskovali...* (SNN). — *Takmer každá ľudská činnosť sa dá naprogramovať* (SNN). — *Lan sme... postohovali* (SNN). — *... automat... svoju činnosť zladuje (koordinuje) s reakciami...* (Haverlík). — *... sa postavil na roh a speňažoval ich* (Vč). — *... môžem ešte túto dámu vyfúkať...* (Vč). — *... vyvinil sa zo zodpovednosti* (SNN). — *Vykostil a či nevykostil bravčové pliecko?* (Vč). — *Chlapci... odvetvovali, ukladali spracované dĺžky* (Pc). — *... v ktorých sa voda odsoľovala pomocou...* (SNN). — *Pozorne si odlakováva nechty* (NSN). — *chirurgovia... musia ho zastaviť a odkrvíť* (NP). — *... veľkú cestu, kde presmerovali Eastern Avenue* (Mac Donald). — *... film sa nemôže prevyvolať* (Elektrón). — *... druhému človeku... voperovali umelé srdce* (SNN). — *... výrobný podnik preddáť mlieko* (SNN). — *... nápady, ktoré nakoniec zalgoritimizujú* (SNN). — *Výtvarníková kresba sa zdigitalizuje, t. j. premení na čísla* (Elektrón).

Kvalitatívne kauzativa

Kauzatívne slovesá tejto sémantickej podskupiny tvoria denominálne slovesá vyjadrujúce získanie príznamu označeného motivujúcim menom. Dekauzativizačná transformácia usúvzťažňuje kvalitatívne kauzativa so slovesami označujúcimi statické udalosti. Slovotvorná synonymia umožňuje a paralelne ovplyvňuje obohacovanie obidvoch sémantických rôzno-

rodých slovesných skupín (Kačala, 1981; Pisárčiková, 1989). Zo slovo-
tvorného hľadiska sa kvalitatívne kauzatíva tvoria od motivujúceho mena
pomocou formantov *-iť/-ovať*. Rovnako ako pri vlastných kauzatívach
tendencia k úspornosti v jazyku a ku konkretizácii významov jazykových
jednotiek sa prejavuje v uprednostňovaní prefigovaných slovies, pre-
beranie internacionálnych pomenovaní podmieňuje narastanie kvalitatív-
nych kauzatív s internacionálnym základom, tendencia k demokratizácii
sa odráža v prenikaní novovzniknutých hovorových a štylisticky prízna-
kových slovies do neutrálnej slovnej zásoby. Preberanie internacionaliz-
mov však nie je vyvolané len potrebou zaplňať prázdne miesta v systéme
lexikálnych jednotiek (ako pri inštrumentálnych dynamických procesoch,
resp. pri pomenovaniach športových disciplín), ale snahou rozširovať po-
čet jazykových jednotiek a tým i možnosti komunikácie. Ide najmä o prí-
pady, keď v slovenčine existuje rovnocenný ekvivalent (*zakceleroval/zrýchliť*,
zhumanizoval/poľudštiť, *zmedzinárodniť/zinternacionalizovať*,
zhospodáriť/zekonomizovať a pod.): *Rozmýšľanie o deťoch ... humani-
zuje literárne dielo* (SNN). — *... poľudšťuje prírodu a ... sprírodnuje člo-
veka* (Vč). — *Učiteľ ... pomáhal žiakovi zvnútorňovať (zinteriorizovať)
... vonkajšie znaky ...* (Ďurič).

Aj kvalitatívne kauzatíva sa používajú častejšie v spojení s predponami,
ktoré majú buď perfektivizačnú funkciu alebo spresňujú, resp. modifikujú
ich význam. Malý počet prefixov v slovenčine podmieňuje ich polysémiu,
ktorá sa prejavuje pri porovnaní ich významu v jednotlivých skupinách
kauzatív. Najvýraznejšie zastúpené prefixy *z-/s-* nemajú sémantickú funk-
ciu, často sú formálnymi prostriedkami pri tvorení deadjektívnych slo-
vies, ktoré neprefigované pedanty nemajú (*sprehľadňovať*, *spresniť*, *zvi-
diteľniť*, *zvečniť*, *zútulniť*). Medzi najviac používané prefixy patria *s-*
(*skárovať*, *spredmetniť*, *spriechodňovať*, *spribuzniť*, *spopularizovať*, *sprogre-
sívniť*, *sprivátniť*) a *z-* (*zdrásňovať*, *znovinárčiť*, *zrovnomeniť*, *zobsažniť*,
zviditeľniť, *zvonkajškovať*, *zútulniť*, *zadaptovať*, *zdynamizovať*, *zatraktív-
niť*, *zvulgarizovať*, *zakcelerovať*, *zretardovať*).

Prefixom *pre-* sa konkretizuje význam na „vykonávanie deja nad mie-
ru“ (porov. Sekaninová, 1980, s. 105): *preteplovať*, *preherodesovať*, *pre-
močiť*, *presoliť*; prefixom *roz-* sa vyjadruje „rozobratie, rozdrobenie celku
na časti podľa významu slovesného základu“ (op. cit., s. 140): *rozanalyzo-
vať*, *rozdetailizovať*, *rozšpecifikovať*. Prefixy *za-* a *vy-* majú perfektivi-
začnú funkciu (*zanešváriť*, *zateplovať*, *zazáclonovať*, *zazeleňovať*, resp. *vy-
ligotať*, *vyhygieniť*, *vyuzorovať*, *vydezinfikovať*, *vygradovať*, *vyprofilovať*).

Derivačno-sémantická absorpcia sa v ojedinelých prípadoch prejavuje
nielen spojením dvoch predpôn, ale môže byť predponovaná aj prefigova-
ná forma prevzatého slovesa (*ponamáčať*, *vydezinfikovať*): *... aj ponamáčal*,
aj popretahovať skúsil (SNN). — *Treba vopred vyčistiť, umyť a vydezinf-
ikovať* (NP).

Osobitným prípadom tvorenia kvalitatívnych kauzatív sú slovesá od-

vodené z negatívnej formy motivujúceho adjektíva (*zneistiť*, *znejasniť*,
zneprehľadňovať). Tieto slovesá majú koreláty medzi statickými udalos-
tami. Umožňuje to slovo- a synonymia. Pri tvorení slovies tohto typu
od substantívnych základov prefixu *zne-* konkuruje prefix *od-* (*odfolklor-
izovať*, *odideologizovať*; porov. Kačala, 1981; Horecký, 1983). Napr. *... mô-
že sa dochutiť ovocím* (Vč). — *... aby sa Herodes crazy komédie neprehe-
rodesoval* (Vč). — *Odideologizovať mladého človeka* (SNN). — *... predčis-
tujú sa od hrubých nečistôt* (TN). — *... prihlíme si ju [zemeguľu] ...*
(A. Bednár). — *... zazeleniť každý vnútroblokový priestor* (Vč). — *... pre-
čo si zazáclonovala to okno?* (Čs. rozhlas). — *... umelca, ktorý vám tigre
tako skáruje* (SNN). — *... stekutia tesniace ily* (Pc). — *Jazyk literatúry
akosi znovinárčil* (NSN). — *... literárne zobsažniť svoj nápad* (Vč). —
... talent i pracovitost urýchlilo, zakcelerovalo (NSM). — *... vagón len
pár minút pred odchodom vlaku vyhygienili* (SNN). — *... svoj apel ...
vygradovali v obraze* (Nd). — *... modely vetrovky vyvzorovali v Slovespor-
te* (Dievča). — *... veľmi radi všeličo zneživotňujeme* (A. Bednár).

Inštrumentálne kauzatíva

Skupinu inštrumentálnych kauzatív tvoria desubstantívne slovesá vy-
jadrujúce fakt, že externý agens spôsobuje (resp. spôsobil) zmenu výcho-
diskovej udalosti pomocou nejakého predmetu, nástroja. Tvoria sa pra-
videlne od substantíva označujúceho nástroj, predmet, ktorý agens použí-
va pri vykonávaní alebo vykonaní udalosti, a to najčastejšie pomocou
formantu *-ovať*. Inštrumentálne kauzatívne neologizmy sú motivované
vznikom substantívnych neologizmov označujúcich nové predmety (zväč-
ša bežnej spotreby), napr. *spray/sprej*, *fén* a i. Pri vzniku nových lexém
a nových významov v skupine inštrumentálnych kauzatív paralelne pô-
sobí výrazná tendencia po úspornosti v jazyku, vďaka ktorej sa upred-
nostňuje tvorenie desubstantívnych slovies pred opisným vyjadrením uda-
losti (*sprejovať* — *používať sprej*, *urobiť niečo sprejom*; *fénovať* — *vysušiť
pomocou fénu*).

Tendencia po ekonómii sa prejavuje aj pri tvorbe inštrumentálnych
slovies, ktoré sú súčasťou bežnej slovnej zásoby (*svorníkovat*). Výraz-
né pôsobenie tejto tendencie je zdôraznené vzťahom medzi motivujúcim sub-
stantívom a sémantikou inštrumentálneho desubstantívneho slovesa. Po-
lysémiu inštrumentálneho slovesa podmieňujú možnosti využitia predmetu
označeného motivujúcim menom. Priežračná je napr. motivácia slovesa
fénovať podľa *fén* = „osušovač vlasov“. Slovesu *fénovať* teda zodpovedá
výklad „osušovať vlasy pomocou fénu“. Pri slovese *sprayovať/sprejovať*
je motivujúcim význam *spray/sprej*; t. j. rozprašovač (SCS, s. 816), ktorý sa
vyrába na rôzne účely. Do skupiny inštrumentálnych kauzatív patrí slo-
veso *sprejovať* len významom „nanášať vrstvy nejakej látky pomocou

spraya, rozprašovať nejakú látku“. Porov.: *Ak niekto obdivuje dievča alebo takú či onakú hudobnú skupinu, nech si jej menom, názvom vysprejuje celý byt* (SNN).

Tak ako pri ostatných kauzatívnych skupinách slovíes aj v skupine inštrumentálnych kauzatív je prefigovanie výrazným dynamizujúcim prvkom. Variabilitou potenciálnych predpôn sa neologizmus dostáva rýchlejšie do bežnej slovnej zásoby. Okrem perfektivizačnej funkcie plnia prefixy aj sémanticky modifikačnú funkciu. Perfektivizačnú funkciu majú prefixy *na-* (*nakulmovať, našminkovať, nasprejovať, nafilmovať*), *vy-* (*vy-sústružiť, vysprejovať, vyfénovať*), *od-* (*odfotiť/odfotografovať, odmonitorovať*).

Polysémny prefix *pre-* modifikuje význam slovesa na čiastočné realizovanie deja (*prefénovať, presprejovať, prevysávať*) alebo na zopakovanie činnosti kvalitatívne zmeneným výsledkom (*prešminkovať, presústružiť, prefotiť*).

Prefix *s-* v slovese *sklincovať* nie je len signálom rezultatívnosti, ale špecifikuje aj spôsob, akým bola činnosť vykonaná (*spojiť pomocou klin-cov*). V bežnej reči vznikajú nielen pohotovo utvorené nové slovesá, resp. nové významy už existujúcich slovíes (*ukotviť sa, priľúčiť, dermako-ovať, pumpovať*), ale pôsobením tendencie k demokratizácii prenikajú do súčasnej slovnej zásoby aj slovesá hodnotené ako zastarané, resp. krajo-vé (napr. *šminkovať, krompáčovať* v SSJ, 1959, s. 776; 1960, s. 294). A čím sa, dočerta, v skalách ukotvovali? (SNN). — ... ako sa čo najrýchlejšie obliecť a našminkovať (SNN). — ... videli sme ho krompáčovať (NSM).

Iniciačné kauzatíva

Z hľadiska dynamických zmien v sémantike slovíes tvoria iniciačné kauzatíva najmenej výraznú kauzatívnu skupinu. Vyjadrujú dynamické udalosti, pri ktorých agens (iniciátor) nepriamo pôsobí, aby niekto zmenil rozhodnutie, postoj, vzťah alebo musel vykonať určitú činnosť (porov. Daneš — Hlavsa a kol., 1981, s. 82; Štícha, 1984, s. 78—81). Okrem slovíes s internacionálnym základom (*aktivizovať/aktivovať, delegovať, angažovať, propagovať, iniciovať*) a ich prefigovaných tvarov vznikajú spontánnejšie hovorové a štylisticky príznakové slovesá najmä analogickou nomináciou a zmenou väzby základového neutrálneho slovesa (*hecovať, baliť, lanáriť, opantať, opaľovať niekoho, zafascinovať koho, zaľúbiť koho, priklincovať, priškrpnúť koho*). Zmenou väzby na akuzatívnu väzbu a spojením s prefixom *na-* slovesá iných sémantických skupín vytvárajú pomerne jednoliate sémantické zoskupenie (*nadekrétovať, naordinovať, naorganizovať, naprogramovať, nasmerovať*). Tak ako v ostatných kauzatívnych skupinách aj v skupine iniciačných kauzatív pod vplyvom tendencie k ekonómii má pri obohacovaní sémantickej skupiny najvýraznejší podiel prefigovanie

internacionálnych, neutrálnych aj štylisticky príznakových slovíes. Nové slovesá, resp. nové významy sú dôkazom pôsobenia tendencie k jazykovej ekonómii, pretože väčšina z nich je polysémna a ďalšími významami patria do iných sémantických skupín. Prevaha hovorových slovíes je výsledkom pôsobenia tendencie k demokratizácii.

Najvýraznejšie pohyby v slovesnej lexike sa prejavujú vo všetkých sémantických skupinách kauzatív. Okrem vzniku hovorových a slango-vých slovíes, z ktorých niektoré postupne prechádzajú do spisovného ja-zyka a sú odrazom tendencie k demokratizácii, počet kauzatív sa rozširuje o nové lexémy, ďalej o nové lexémy s internacionálnym základom, ktoré sa rýchlo zdomácnujú, prípadne modifikujú prvotné významy prefigo-vaním.

Najvýraznejším vplyvom tendencie k ekonómii a ku konkretizácii vý-znamov kauzatív je uprednostňovanie prefigovaných slovíes, dôsledkom internacionalizácie je narastanie denominálnych kauzatív (najmä kvalita-tívnych, prípadne inštrumentálnych) s internacionálnym základom. Vznik internacionalizmov nepodmieňuje iba snaha o zapĺňanie prázdnych miest v lexikálnom systéme, ale aj úsilie rozšíriť možnosti komunikácie (*poľud-šťovať/humanizovať, zakcelerovať/zrýchľovať, zvnútorňovať/zinteriorizo-vať*). Výrazným dynamizujúcim prostriedkom je prefigovanie. Variabilitou potenciálnych prefixov vzrastá možnosť rýchleho zdomácnovania neolo-gizmov, prefixy splňajú aj sémanticky modifikačnú funkciu zodpovedajúcu tendencii ku konkretizácii významov slovíes.

Potencie a smery pohybov v adjektívnej lexike

Charakteristika adjektíva ako pomenovania statického príznaku substan-cie naznačuje sémantickú aj syntaktickú viazanosť adjektíva na podstatné meno v atributívnom i predikatívnom vzťahu — adjektívum spĺňa svoju pomenúvaciu funkciu spolu s podstatným menom, v spojení s podstatným menom sa jeho význam konkretizuje. Prispôsobivosť významu adjektíva k substantívam rozličnej sémantiky je základom mobilnosti sémantiky adjektív (porov. Voľf, 1978) a hlavným predpokladom pohybov v adjektívnej lexike.

Šírka možností významových konkretizácií však nie je pri všetkých ad-jektívach rovnaká, adjektíva jednotlivých podsystémov sa riadia vlastný-mi zákonitosťami. Relatívne jasný, vymedzený význam, viac-menej nezá-vislý od kontextu, majú adjektívne deriváty utvorené pomocou formantov pridávajúcich k odvodzovaciemu základu zreteľné, špecializované význa-mové odtienky (*špicatý, bradatý, trojuholníkovitý, gýčovitý, sklápateľný, kriklavý, hanblivý, teplučký, širokánsky*). Ďalšie významové konkretizá-

cie a sémantické posuny týchto adjektív podobne ako posuny pri neodvođených, primárnych adjektívach prebiehajú v rámci širokej sféry kvalifikačnosti (porov. časť o kvalifikačných adjektívach, s. 195 n.).

Na druhom póle stoja vzťahové adjektíva odvodené pomocou významovo nešpecifikovaných formantov, ktoré slúžia len ako prostriedok na vyjadrenie kategoriálneho významu príznaku, ako prostriedok transponovania substancií a dejov do kategórie nedynamických príznakov. Možnosť rozličných kontextových významových konkretizácií je v istej miere vlastná deverbatívnym derivátom utvoreným napr. pomocou formantov *-ný*, *-ací* (*rezný* — *rezný nástroj/rezná rana*, *dýchací* — *dýchací prístroj/dýchacie cvičenie*, *vysielač* — *vysielač čas/vysielačia smena/vysielačia prestávka*), no v plnej miere charakterizuje adjektíva odvodené od substantívnych základov pomocou významovo nešpecifikovaných formantov *-ový*, *-ný*, *-ský*. (Možno k nim priradiť aj adjektíva utvorené pomocou internacionálnych formantov ako *-ivny*, *-álny*, *-ický*; porov. časť o konkurencii adjektív s internacionálnymi i domácimi formantmi, s. 287). Mimo kontextu tieto adjektíva zväčša vyjadrujú všeobecný vzťahový význam „vzťahujúci sa na substanciu označenú v základe, týkajúci sa substancie“, napr. *devízový* = „týkajúci sa devíz“, *komínový* = „týkajúci sa komína“. Sémantická prispôsobivosť adjektív tejto skupiny podstatným menám, ktoré určujú, umožňuje mnohorakosť kontextových konkretizácií ich významov: *devízový prísľub* = „prísľub devíz“, *devízový dovoz* = „dovoz za devízy“, *devízová náročnosť* = „náročnosť na devízy“, *devízový podfuk* = „podfuk s devízami“; *komínové murivo* = „murivo komína“, *komínové posúvadlo* = „posúvadlo umiestnené v komíne“, *komínová história* = „nejaká história, prípad s komínom“, *komínová postava* = „postava ako komín, t. j. chudá, vysoká“: *A tu zostala komínová história na mŕtvom bode* (VĚ). — *Dnes, v časoch skeletného rozbuženia, vežových, komínových až televízno-vysielačových postáv jav takmer nemysliteľný!* (Žáry).

Možnosti kontextových realizácií významu vzťahového adjektíva závisia od sémantiky podstatného mena v jeho základe, v súčinnosti s rôznorodosťou vzťahov a frekvenciou označovaného javu v mimojazykovej realite; kým niektoré adjektíva majú široké pole spájateľnosti, iné majú svoje typické kontexty, najčastejšie typy spojení, v ktorých sa ich význam konkretizuje a tým kryštalizuje, ohraničuje (Zemskaja, 1967, s. 95). Takéto významy zachytávajú aj slovníky (pri neohraničenej, resp. nevyhranenej spájateľnosti sa vzťahové adjektívum v slovníkoch zvyčajne len bez výkladu hniezduje k podstatnému menu), napr. adjektívum *vápencový* má podľa SSJ význam „obsahujúci vápenec“: *vápencové skaly*, *vápencové horniny*; adjektívum *jahodový* — 1. „pochádzajúci z jahody, urobený z jahôd“: *jahodový kvet*, *jahodová šlava*; 2. „farbou podobný zrelej jahode“; 3. zool. *háďatko jahodové*; 4. nár. *jahodový strom* — moruša. Aj pri vykryštalizovanom okruhu spájateľnosti sa však adjektívum môže využiť v širokom vzťahovom význame — adjektívum *jahodový*

napr. v spojení *jahodový program*: *Za trojročné obdobie vyriešili členovia SZZ uhorkový program*. V súčasnosti sa začína riešiť *jahodový program*, ktorý určuje v roku 1985 dodať 2500 ton jahôd (Záhradkár). Široký vzťahový význam je uplatniteľný pri všetkých vzťahových adjektívach, no pri adjektívach s vykryštalizovanou ohraničenou spájateľnosťou ich využitie v širšom vzťahovom význame pôsobí príznakovito, ako napr. v spojeniach *prášková horúčka* (v súvislosti s nedostatkom pracích práškov), *šlaháčková téma*. (Na protiklad typických, nepríznakových spojení adjektíva a spojení netypických, štylisticky príznakových, v ktorých nemusí ísť o realizáciu širokého vzťahového významu ako v tomto prípade, ale aj iných, pre dané adjektívum menej bežných významov, upozornil napr. Uluchanov, 1977, s. 106.)

Tvorenie nových spojení realizáciou netypických významových vzťahov, rozširovaním funkčnej platnosti adjektíva predstavuje reálny pohyb v oblasti adjektívnej lexiky. Nové významy nadobúdajú adjektíva často vo sfére odborného vyjadrovania; napr. význam adjektíva *vápencový* v spojení *vápencová kvetena* = „kvetena rastúca na vápencoch, na vápencových skalách“ presahuje bežné slovníkové vymedzenie. Ako nový sa javí aj význam adjektíva *javorový* = „obsahujúci javor“, *jedľový* = „obsahujúci jedľu/-e“, *jarabinový* = „obsahujúci jarabinu/-y“ (popri bežnom význame „pochádzajúci alebo vyrobený z dreva a plodov stromu“) v spojeniach *javorová smrečina*, *jedľová bučina*, *jarabinová smrečina*: *Na severných svahoch sú smrekové porasty s javorom (javorové smrečiny)* [Veľká Fatra. Turistický sprievodca].

Nové významy začína adjektívum vyjadrovať aj usúvzťažnením s ďalším, resp. novým významom substantíva, napr. adjektívum *exteriérový* popri bežných spojeniach ako *exteriérové scény*, *exteriérové zábery* novšie vystupuje aj v spojeniach, kde vyjadruje vzťahový význam k substantívu *exteriér* vo význame „súhrn vonkajších znakov hospodárskych zvierat“: *Okrem požadovaných exteriérových znakov musíme tomuto hrvoľiakovi trvalo zachovať jeho temperament a dobrú plodnosť* (Chovateľ). Adjektívum *koncepčný* nadobudlo popri význame „vzťahujúci sa na počatie“ aj význam vzťahujúci sa na prvý význam substantíva *konceptia* „poňatie, chápanie, schopnosť ponímania niečoho“, pričom môže fungovať v čisto vzťahovom význame, napr. *koncepčná novinka* — „novinka v koncepcii, týkajúca sa koncepcie“, alebo vyjadruje aj kvalifikačné, hodnotiace odtienky, napr. v spojení *koncepčný človek*, *koncepčné myslenie* (porov. Kačala, 1975).

Posuny v sémantike adjektíva, v jeho funkčnom zaťažení nastávajú tiež rozšírením spájateľnosti, nadobúdaním širšej pôsobnosti za hranicami istého odboru, istej oblasti. Tak sa napr. adjektívum *komorný* uplatňuje aj za hranicami hudobnej terminológie. Popri spojeniach *komorná hudba*, *komorný orchester* na základe ich spoločného významového komponentu „určený do malých priestorov“ vznikajú spojenia *komorné so-*

chárstvo, komorná socha, komorná plastika: ... musíme si čosi povedať o pojmoch „drobná“ a „komorná“ plastika...; Pre naše potreby sa javí sémanticky zdôvodnené použitie odborného pojmu „komorné sochárstvo“ na diela rozmermi už presne limitované (Výtvarný život). Iným príkladom môže byť adjektívum *inteligentný*, ktoré v súčasnosti, ako to dokumentujú spojenia *inteligentný robot*, *inteligentný výpočtový systém* nadobúda význam, ktorý presahuje jeho doterajšie bežné významové vymedzenie: *Piatu generáciu počítačov budú tvoriť inteligentné výpočtové systémy na riešenie problémov na princípoch umelej inteligencie* (Elektrón).

V oblasti vzťahových adjektív tvorených všeobecnými vzťahovými formantmi sú teda z hľadiska dynamiky závažné spôsoby konkretizácie širokého vzťahového významu, ustaľovanie nových významov a smery významových posunov. Vo vzťahu k adjektívam tvoreným pomocou významovo špecializovaných formantov sa predpoklady zmien a posunov skrývajú v možnosti tvoríť od toho istého základu izolexémické adjektíva oboch skupín, všeobecne vzťahové aj významovo špecifikované (*trojuholníkový* — *trojuholníkovitý*, *horúčkový* — *horúčkovitý*, *skalný* — *skalnatý* — *skalistý*), v ich konkurenčnosti v spojeniach s podstatným menom a v kryštalizácii ich vzťahov.

Ďalším z hybných mechanizmov významových zmien adjektív je napĺňanie komunikačnej požiadavky vyjadrovať hodnotiace postoje. Adjektívum v rámci mennej skupiny nielen pomenúva, označuje, ale často aj hodnotí; na denotačnú, deskriptívnu funkciu spojenia sa navrstvuje funkcia pragmatická, hodnotiacia (porov. Volf, 1978). Jednotlivé skupiny adjektív a jednotlivé adjektíva v nerovnakej miere spĺňajú tieto dve funkcie, napr. adjektíva *krásny*, *vyčníkajúci* majú dominantnú pragmatickú funkciu, kým pri adjektíve *stromový*, napr. v spojení *stromová žaba* = „žaba žijúca na stromoch“, dominuje denotačná funkcia. Jedna z hlavných funkcií adjektíva — umožniť v komunikácii popri neosobnom označení javov a udalostí aj vyjadrenie našich hodnotových a hodnotiacich predstáv a postojov — sa odráža v schopnosti adjektív nadobúdať kvalifikačné významové odtienky aj pri pôvodnej vzťahovosti ich významu. Rozvíjanie kvalifikačných významov je proces, ktorý charakterizuje rovnako „fylogenezu“ ako „ontogenezu“ adjektív — narastanie kvalifikačnosti na jednej strane charakterizuje významovú špecializáciu adjektív ako slovného druhu v ich historickom vývine (porov. Zemskaja, 1962), na druhej strane, a to je z nášho hľadiska dôležitejšie, je to proces, do ktorého v súčasnosti vstupujú mnohé pôvodne vzťahové adjektíva a ktorý sa stáva určujúcim faktorom ich individuálnej významovej histórie. Nadobúdanie a ustaľovanie kvalifikačného významu pri pôvodne vzťahových adjektívach vedie k reštruktúracii systému adjektív, k obohacovaniu jednotlivých sémantických skupín kvalifikačných adjektív (porov. časť o kvalifikačných adjektívach, s. 198), k zmenám v synonymických a antonymických radoch (porov. časť o synonymii, s. 321 n.), sémantický posun sa odráža v zmene-

ných morfológických, syntaktických a slovotvorných vlastnostiach adjektíva (schopnosť tvoríť formy komparatívu a superlatívu, spájať sa s príslovkami miery, byť vo väčšej miere východiskom ďalšieho odvodzovania).

Sémantické tvorenie kvalifikačných adjektív pri pôvodne vzťahových adjektívach, ktoré predstavuje rozšírenie možností vyjadriť hodnotiace postoje a subjektívne pohľady, sa uskutočňuje pomocou viacerých mechanizmov. Najľahšie indentifikovateľný, pretože najnápadnejší je metaforický posun významu, v ktorého jadre leží porovnanie dvoch javov na základe nejakých ich viac či menej porovnateľných vlastností. Na charakterizáciu osoby, predmetu či javu sa tu využíva asociačný, konotačný potenciál vzťahového adjektíva, resp. substantíva v jeho základe, pričom význam takto skvalifikačneného adjektíva možno vyložiť parafrázou „taký, podobný ako substancia pomenovaná substantívom v základe“, resp. „taký, ako je z istého hľadiska charakteristické, typické pre substanciu pomenovanú substantívom v základe“ alebo pomocou synonymných prídavných mien; napr. *zamatová ruža* je „ruža ako zamat, ako zo zamatu“, „taká, ako je charakteristické pre zamat“, t. j. mäkká, hebká; *čítankový príklad* je príklad „taký ako v čítanke/z čítanky“, „taký, ako je charakteristické, typické pre čítanky“, t. j. jasný, zreteľný, ukázkový; *raketový nástup* je nástup „taký, ako má raketa“, „taký, aký je typický pre raketu“, t. j. rýchly, bleskový. Stavanie na rozličných asociáciách umožňuje aj aktualizáciu viacerých kvalifikačných významov; napr. adjektívum *papierový* môže nadobudnúť význam „ľahký“ (*papierová váha*, *papierový muž*), „bledý“ (*papierová tvár*) alebo najčastejšie „neživotný, knižný“ (*papierový hrdina*, *papierové schémy*). Pri metaforických posunoch vstupujú takto skvalifikačnené adjektíva do synonymických vzťahov nielen s inými, primárnymi kvalifikačnými adjektívami (*medový* — *sladký*, *raketový* — *rýchly*, porov. časť o synonymii, s. 322 n.), ale zmena hierarchie sémantických príznakov umožňuje synonymické vzťahy aj medzi nimi navzájom: *raketový* — *bleskový* (rýchly), *sirupový* — *medový* — *cukrový* (sladký), pričom niektoré synonymické rady nadobúdajú systémovú platnosť, kým iné ostávajú v rovine okazionalného použitia. Metaforické pomenovania sa tvoria v úsilí o obrazné uchopenie predmetu či z nedostatku existujúcich lexikalizovaných významov a ako také (často expresívne, príznakové) sú charakteristické pre umelecké a esejistické texty, publicistiku, no v značnej miere aj pre bežné hovorené prejavy: *hrkálkový hlas*, *plechový žalúdok*, *vrabčia hrud'*, *ľadová pýcha*, *pohrebna* (= vážna, smutná) *reč*, *prízemná činnosť*, *cmarový milovník*, *trochu operetné aranžmá*, *najkohútскеjšia nálada* atď.

Nie každé kvalifikačné adjektívum utvorené pomocou nešpecifikovaného „vzťahového“ formantu však v sebe skrýva metaforu so skrytým porovnaním. Kvalifikačný význam sa síce menej nápadne, ale často buduje aj posunom významu vzťahového adjektíva, zvýraznením, preskupením,

resp. vnesením istých sémantických komponentov. Ide o prehodnotenie adjektívnej sémantiky na báze hodnotiacej abstrakcie — „význam kvality získame prenosom, transpozíciou predmetného vzťahu do roviny sociálnych hodnotení alebo charakteristických kvalifikácií“ (Vinogradov, 1938, s. 170). Pri adjektívach ako *novinársky*, *periférny*, *exportný* a podobne, schopných vyjadrovať rovnako rozličné vzťahové ako kvalifikačné významy, si možno klásť otázku, kde je hranica, pri ktorej sa vlastnosť vyplývajúca zo vzťahu k nejakej substancii alebo deju stáva kvalifikačnou charakteristikou. Ukazuje sa, že napr. v škále spojení *novinársky zápisník*, *novinárske stredisko*, *novinárska prax*, *novinársky štýl*, *novinárska otázka* možno za základné prehodnotenie vzťahového významu na význam v pravom zmysle slova vzťahovo-hodnotiaci považovať použitia adjektíva v tých spojeniach, kde vystupuje vo význame „z istého hľadiska typický, charakteristický pre substanciu pomenovanú základovým substantívom“. Kým napr. v spojeniach *novinárske stredisko*, *novinárska prax* dáme prednosť vzťahovej interpretácii adjektíva (*novinárske stredisko* = = stredisko novinárov, *novinárska prax* = prax novinára), v spojeniach *novinársky štýl*, *novinárska otázka* možno už predpokladať kvalifikačný význam „štýl typický, charakteristický pre novinára“, „otázka typická, charakteristická pre novinára“.

Adjektívum však môže vyjadrovať rozličný význam aj v tom istom, resp. v takom istom spojení, a tak spojenie *novinárska otázka* môže mať viacero interpretácií: 1. otázka novinára, 2. otázka typická, charakteristická pre novinára, 3. metaforický význam — otázka taká, aká je typická, charakteristická pre novinára. Rozdiel medzi druhou a treťou interpretáciou spočíva v rozdielnom mechanizme budovania hodnotiaceho, kvalifikačného významu. Pritom však synonymická sémantizácia ukazuje, že aj pri rozličnom „artikulačnom mechanizme“ nesú adjektíva v oboch prípadoch rovnaký hodnotiaci náboj. Z tohto hľadiska je jedno, či sa spojenia ako *vojenská povaha*, *úradnícky tón*, *muzikantské prsty*, *sedliacka náтура* použijú vo vzťahu k osobám, od pomenovania ktorých sú utvorené (napr. *vojenská povaha toho vojaka*), alebo v inom kontexte, metaforicky (napr. *vojenská povaha nášho učiteľa*), v oboch prípadoch sa k adjektívam v nich viažu zhodné kvalifikačné synonymá: *vojenská povaha* = rázna, tvrdá, rozhodná; *úradnícky tón* = suchý, strohý, neosobný; *muzikantské prsty* = dlhé, štíhle, jemné; *sedliacka náтура* = tvrdá, neústupná, možno podozrievavá (možností interpretácie môže byť v závislosti od kontextu viac). Podobne je to aj pri iných adjektívach v spojeniach ako *mačacia chôdza* = ľahká, mäkká, zakrádava (či ide o chôdzu mačky alebo chôdzu človeka); *kačacia chôdza* = kolísavá, ťarbavá; *kovový zvuk* = zvučný, sýty; *nevädzová farba* = modrá; *prechádzkový krok* = mierny, pomalý, pokojný a i.

Kvalifikačnosť významu, t. j. využitie kvalifikačných potencií vzťahového adjektíva sa často premieta v komparatívnej alebo superlatívnej po-

dobe adjektíva: *oddychovejšie miesto*, *Vianoce* — *sviatky* s „najrodinnejším“ charakterom, *jedno z najreportážnejších čísel*, *najanglickejší spisovateľ*, *futbalovejšia Sparta*, *najzahraníčnejšia čokoláda* (porov. Horák, 1962; Horecký, 1962; Buzássyová — Bosák, 1984). Použitie komparatívu alebo superlatívu vlastne implikuje existenciu pozitívu s kvalifikačným významom, aktualizáciu tej vlastnosti, resp. súboru tých vlastností, ktoré môžu podliehať intenzifikácii.

Význam „typický, charakteristický pre“ je len prvým krokom v nadobúdaní kvalifikačného významu. Kým pri niektorých adjektívach nastávajú ďalšie významové posuny už len na metaforickom základe (porov. vyššie), pri iných sa rozvíjajú ďalšie významové komponenty: napr. adjektívum *ľudský* popri vzťahovom význame (*ľudský príbytok*) a kvalifikačnom význame „typický, charakteristický pre človeka“ (*ľudský výzor*) s možnosťou metaforického prenosu (*celkom ľudský výzor opice*) má aj posunutý význam, v ktorom výraznejšie vystupuje pragmatický, hodnotiaci postoj „dobrý, láskavý, uznanlivý, dobročinný, humánny“ (*ľudský vedúci*).

Kvalifikačné významy sa v rozptyle ukladajú na osi s hraničnými bodmi pragmatického hodnotenia „dobrý — zlý“. Istý mechanizmus nadobúdania krajného hodnotiaceho významového odtienku „dobrý“ možno vidieť napr. v aktualizácii presupozíčných vlastností, ktoré v primárnom význame adjektíva nehrajú žiadnu úlohu, no v kvalifikačnom význame nadobúdajú dominantné postavenie. Napr. pri spojení *exportný kus* s pôvodným vzťahovým významom „určený na export“ sa na základe presupozície „je taký dobrý, vydarený, krásny, že môže byť určený na export“ rozvinul kvalifikačný význam „výborný, nádherný, krásny“. Pôvodný vzťah, t. j. súvislosť s exportom celkom ustupuje, stáva sa nepodstatným, a tak adjektívom možno označiť aj niečo, čo je výborné, hoci s exportom priamo nesúvisí, ako napr. v spojení *exportný skok do diaľky*. Podobne nadobudli kvalifikačné významy adjektíva v spojeniach ako *vzorový drep*, *výstavná riaditeľova sekretárka*, *ukázkový výstup*, *svetový nápad* a i.

Dôsledkom vzniku kvalifikačného významu pri pôvodne vzťahových adjektívach je teda rast ich funkčného zaťaženia, štiepenie významov na vzťahový a kvalifikačný: *ľudský príbytok* = „príbytok človeka“ / *ľudský vedúci* = „dobrý, milý, chápaný, uznanlivý vedúci“; *poruchová služba* = „služba zabezpečujúca, uskutočňujúca odstraňovanie porúch“ / *poruchový prístroj* = „prístroj s mnohými poruchami, nekvalitný, kaziaci sa“; *mikroskopické pozorovania* = „pozorovania prostredníctvom, pomocou mikroskopu“ / *mikroskopická trhlinka* = „malá, drobná trhlinka“ atď.

Protismerne s tendenciou narastania kvalifikačnosti pôsobí v súvislosti s potrebami odborného vyjadrovania, budovania terminológií, ale aj vyjadrovania rozmanitých vzťahových významov v bežnej komunikácii tendencia utvárať a dotvárať čisto vzťahové adjektíva nezatažené hodnotia-

cimi významovými odtienkami. Tak sa už k existujúcim kvalifikačným adjektívam dotvárajú nové vzťahové adjektíva: *hlučný* — *hlukový* (*hluková mapa, hladina*), *podnetný* — *podnetový* (*podnetové slovo, podnetový prah*), *priepastný* — *priepastový* (*priepastová jaskyňa*), *prístupný* — *prístupový* (*prístupová cesta*), *výživný* — *výživový* (*výživové chyby*), *jasný* — *jasový* (*jasový signál*) atď. Dotváranie vzťahových adjektív nie vždy vedie k jednoznačnej paronymii adjektívnej dvojice na základe protikladu kvalifikačnosti — vzťahovosti, ich významové vzťahy bývajú často komplikovanejšie (napr. adjektíva *farebný* — *farbový*, *vzdušný* — *vzduchový* sú vo vzťahu čiastočne synonymie, keďže adjektíva *farebný*, *vzdušný* majú popri kvalifikačnom aj vzťahový význam).

Nové vzťahové adjektíva sa pochopiteľne netvorila len ako vzťahový náprotivok k existujúcim kvalifikačným podobám. Adjektívna lexika sa obohacuje o deriváty odvodené od nových, často prevzatých slov, odrážajúcich pokrok a vývoj spoločnosti (*kvarková teória, víkendový domček, brojlerová morka, tropologický výskum, empatické pochopenie, kultivarová skladba, herbicídny zásah, digitálny kšeft* a i.), nové adjektíva vznikajú aj ako prejav komunikačnej potreby vytvoriť ich pri starších slovách, od ktorých sa dosiaľ netvorili. Tvorenie nových adjektív ako využitie dosiaľ nerealizovaných potencií súvisí s novými pomenovacími požiadavkami a vo veľkej miere vyplýva z tvorenia nominačných spojení, združených pomenovaní (Furdík, 1984); odráža sa v ňom konkurencia adjektíva a substantíva v prívlastkovej pozícii: *skoková potencia* (*koňa*), *výjazdové stredisko*, *rozkopávkové povolenie*, *tepová hodnota*, *spáľňová súprava*, *sadivový materiál*, *samoobslužná jedáleň*, *električkové prepojenie*, *zábehové obdobie*, *budúcnostný zreteľ*, *trojvinutový transformátor*, *čizmičková obuv*, *plôdiový rybník*; *výsušný vietor*, *výsypný otvor*, *ozdravný pobyt*, *potkýnací drôt*, *speniteľný propylén* atď. Aktívne je aj tvorenie predponových a zložených adjektív s väčšou či menšou kondenzačnou silou: *nadlimitné bremená*, *bezmiestnkový vozeň*, *povýrobná etapa*, *mimopecná metalurgia*, *nestránkové pracovisko*, *predpokladňové čakanie*, *podkošový hráč*, *podpapučový muž*, *devízovonávratný úver*, *horúcovodné potrubie*, *človeko-počítačový systém*, *celoocelovokordová pneumatika*, *anketychtivý autor* atď.

Tri hlavné sily podmieňujúce pohyb v systéme adjektív, jeho reštruktúraciu a dopĺňanie možno teda vidieť v samom charaktere sémantiky adjektív, v ich významovej prispôsobivosti, z nej vyplývajúcej rozmanitej spájateľnosti a možnosti významových posunov, ďalej v tendencii k narastaniu kvalifikačnosti a v stálej potrebe dopĺňať a obnovovať vzťahovosť ich významov.

Bohatstvo adjektívnych slovotvorných prípon umožňuje diferencovanie, samostatne, t. j. pomocou rozličných adjektív vyjadriť jednotlivé adjektívne významy — pri súčasnej možnosti sústrediť ich v jednom adjektíve. Reálnym odrazom naznačených všeobecných tendencií je rozvinutá po-

lysemickosť adjektív, synonymickosť a paronymickosť dvojíc alebo celých izolexémických adjektívnych skupín tvorených pomocou rozličných formantov od toho istého základu (*hrebeňový* — *hrebeňovitý* — *hrebeňatý*, *inšpiratívny* — *inšpiračný*, *telefónny* — *telefonický*, *procesný* — *procesový* — *procesuálny*, *kridlový* — *kridelný* — *kridlovitý*, *materiálny* — *materiálový*, *dovozný* — *dovozový* atď.), ako aj možnosť pohybov a zmien v týchto adjektívnych skupinách.

Na označenie tej istej denotačnej situácie sa často núkajú konkurenčné adjektíva s rozličnou mierou významovej a štylistickej špecializácie. Jedna sféra konkurenčnosti vyplýva z redundantnosti adjektívnych formantov vzťahového významu. Možnosť utvoriť od jedného základu adjektíva pomocou rozličných formantov *-ový*, *-ný*, *-ský* je síce základom a podmienkou významovej špecializácie, „samostatného života“ rozličných adjektívnych podôb (porov. napr. kvalifikačné a vzťahové adjektíva *hlboký* — *hlbkový*, *hodnotný* — *hodnotový*; rozličné, resp. čiastočne odlišné vzťahové významy pri adjektívach *obvodný* — *obvodový*, *zberný* — *zberový*, *výstupný* — *výstupový*, *týždenný* — *týždňový* atď.), no často umožňuje aj existenciu variantných, prípadne čiastočne synonymných adjektívnych podôb, ako napr. *prívodový/prívodný kábel*, *stolové/stolné hrozno*, *konfliktová/konfliktná situácia*, *autostráda/autostrádová krajina*. Konkurencia iného typu (paralelné, izolexémické adjektíva utvorené pomocou domáceho a internacionálneho formantu) súvisí so zdomáčovacou a jej protismernou internacionalizačnou tendenciou: *procesový/procesný/procesuálny charakter*, *keramikové/keramické sošky*, *tyfusové/tyfózne ochorenie*, *planktónová/planktónická potrava*, *epizódny/epizodický charakter* (porov. časť o konkurencii adjektív s domácimi a internacionálnymi formantmi, s. 287 n.). Pri pomenúvaní istej skutočnosti máme často možnosť voľiť medzi bezpredponovým a predponovým adjektívom: *cvičný/nácvičný diktát*, *stropná/nástropná maľba*, *lavínová/protilavínová prevencia*, *riečny/poriečny oddiel VB*; medzi zloženým, t. j. explicitnejším a jednoduchým adjektívom: *prirodoochranské/ochranárske práce*, *zlatožlté/zlaté vlasy*, *oceľovosivá/oceľová*, *sivá obloha*. Do konkurencie vstupujú nielen adjektíva s rozličnými formantmi — všeobecným vzťahovým a významovo špecifikovaným ako protikladom neexplicitného — explicitného vyjadrenia, napr. *programový/programovitý postup*, *meandrový/meandrovitý potok*, *hĺbna/hĺbnatá Fatra*, *trojuholníkový/trojuholníkovitý tvar*, ale aj kontextovo zastupiteľné adjektíva príbuznej sémantiky odvodené od slov rozličných slovných druhov: *meandrový/meandrovitý potok* — *meandrujúci potok*, *ironický podtón/ironizujúci podtón*, *hniezdová budka/hniezdna budka*, *posypové auto/posypacie auto*, *baličkové mäso/baličkované mäso*, *fľaškové pivo/fľaškované pivo* atď.

Existencia synonymických a paronymických skupín adjektív na jednej strane dáva v konkrétnej situácii možnosť výberu (povedzme explicitného — neexplicitného vyjadrenia, ako napr. *trojuholníkovitý tvar* —

trojuholníkový tvar), na druhej strane núti zvažovať mieru primeranosti možných „kandidátov“ na isté vyjadrenie. Situáciu výberu primeraného adjektíva ešte komplikuje konkurenčnosť adjektívnych podôb odvodených od rozličných slovotvorných základov jedného slovotvorného hniezda schopných spájať sa s tým istým podstatným menom a slúžiť na označenie tej istej skutočnosti. Expanzívny typom konkurujúcim rozličným iným typom kvalifikačných aj vzťahových adjektív sú v súčasnej slovenčine adjektíva odvodené od názvov osôb, napr. *filmárska/filmová práca, objaviteľská/objavná cesta, kodifikátorská/kodifikačná činnosť, dráharske/dráhové majstrovstvá*. Mnohé takéto dvojice sa však jemne diferencujú na významovej a štylistickej osi — adjektíva odvodené od názvov osôb — nositeľov vlastností ľahko nadobúdajú pejoratívne zafarbenie: *kompromisnícke riešenie — kompromisné riešenie, rutinérsky prístup — rutinný prístup, opatrnícky postup — opatrný postup* atď. Expanzívne sú aj adjektíva odvodené od názvov miesta, resp. názvov „podnikov a inštitúcií vrátane ľudí, ktorí v nich pracujú“ (Bosák — Buzássyová, 1985, s. 97): *opravárenská dielňa — opravárska dielňa, lekárenské váhy — lekárnické váhy, cukrárenské výrobky — cukrové/cukrárske výrobky*. Hoci je slovotvorný význam takýchto konkurenčných prídavných mien zreteľne rozdielny a na jeho základe možno určiť rozdielne okruhy ich spájateľnosti, predsa ostávajú významy, ktoré sú v spojení s podstatným menom vyjadriteľné pomocou viacerých rozličných adjektív. Širokú potenciálnu sémantickú spájateľnosť adjektív do istej miery obmedzuje norma lexikálnej spájateľnosti.

Kolísanie v používaní konkurenčných tvarov je často podmienené tým, že v rámci istého tematického okruhu sa aj analogické významy vyjadrujú pomocou adjektív rozličných slovotvorných typov v závislosti od obsadenia adjektívnych pozícií v danom slovotvornom hniezde. Napr. pri adjektívach použitých na označenie oblečenia športovca v spojeniach *futbalový dres, cyklistický dres, lyžiarsky úbor* sú rozdielne možnosti ich slovotvorného usúvzťažnenia: adjektívum *futbalový* sa vzťahuje na substantívum *futbal*; adjektívum *cyklistický* je polymotivačné, vzťahuje sa jednak na *cyklistiku*, jednak na *cyklistu*; adjektívum *lyžiarsky* je síce formálne odvodené od substantíva *lyžiar*, ale významovo sa vzťahuje aj na substantívum *lyžovanie*, od ktorého sa „vlastné“ adjektívum v slovenčine netvorí (porov. časť o možnostiach a spôsoboch prekonávania obmedzení adjektívnej derivácie, s. 187 n.). Kým využitie adjektív *cyklistický, lyžiarsky* je v daných spojeniach jediné možné, využívanie adjektíva *futbalový* (namiesto možného *futbalistický*) je dané ustálenosťou, normou lexikálnej spájateľnosti. Rozdielne slovotvorné súvislosti si v bežnej komunikácii neuvedomujeme, a tak formálna analógia s inými adjektívami môže priviesť hovoriaceho, ktorý nepozná normu v danej oblasti, k nenormatívnym vyjadreniam ako *futbalistický dres, futbalistický štadión*. Podobné situácie môžu nastať aj pri iných konkurenčných prídavných menách.

Protismerne s rozkolísavaním v používaní konkurenčných tvarov možno v jazykovej praxi (často zásluhou jazykovoporadenskej činnosti) pozorovať ustaľovanie normy lexikálnej spájateľnosti výberom adjektív s najvhodnejšou motiváciou do konkrétnych menných spojení. Podmieňujú ho potreby plynulej komunikácie predovšetkým v odbornej sfére. Tak sa vybralo adjektívum *prací* zo skupiny *prací — práčsky — prácovnícky* do spojenia *pracie služby*, adjektívum *komponentový* z radu *komponentný — komponentový — komponentný* do spojenia *komponentová analýza*, v spojení *poštové smerovacie číslo* sa ustálilo adjektívum *smerovacie* zo skupiny *smerný — smerovací — smerový* atď. Z hľadiska adjektívnej dynamiky je v tejto súvislosti dôležité sledovať tendencie uprednostňovať niektoré motivácie, dávať napriek spomínanej zložitosti slovotvorných súvislostí prednosť jednému slovotvornému typu v istom modeli vzťahov.

Širokú oblasť pohybov a zmien v adjektívnej lexike predstavuje teda tvorenie nových adjektív a nadobúdanie nových významov, existencia bohatých synonymických a paronymických skupín a s ňou súvisiaca možnosť významovej a štylistickej diferenciacie a špecializácie, konkurencia prídavných mien rozličných typov a ustaľovanie normy lexikálnej spájateľnosti.

Z hľadiska adjektívnej dynamiky je však dôležitá aj otázka konkurenčnosti iného druhu, ktorá sa týka desubstantívnych adjektív, a to problematika vzťahu, možnosti zámeny, resp. funkčnej vyhranenosti adjektíva a pádu substantíva v atributívnej funkcii.

Konkurencia adjektíva a pádu substantíva v prívlastkovej pozícii

Možnosť konkurencie adjektíva a pádu substantíva v atributívnej pozícii je daná zhodou ich funkcie bližšie určovať vlastnosti a vzťahy substantíva. Adjektívum a pád substantíva sú často vzájomné zameniteľné, napr. *fólia z plastu — plastová fólia, výrobky na vývoz — vývozné výrobky, kľučka na okne/z okna — okenná kľučka*. Vymedzenie pôsobnosti a sféry ich konkurenčnosti predpokladá prístup z dvoch strán: na jednej strane treba ukázať, kde je „výsostné právo“ adjektíva, t. j. kde mu pád substantíva nemôže konkurovať, na druhej strane treba vymedziť tie pozície substantívneho atribútu, kde ho nemôže zameniť adjektívum, a niekde medzi tým nájsť priestor, v ktorom si navzájom konkurujú.

Expanzívnosť adjektív možno vidieť v tom, že mnohé nové adjektíva odvodené od bežných substantív sa objavujú v spojeniach, kde sa tradične vystačilo so substantívnym tvarom, napr. *vlahový deficit (deficit vlahy), vlohové zloženie (zloženie vlôh), zvozová kapacita (kapacita zvozu), výrobová inovácia (inovácia výrobkov), polčasový stav stretnutia (stav stretnu-*

tia v polčase), *hluková hladina* (*hladina hluku*), resp. že sa substantívny atribút nahrádza aj starším, no v danom spojení predtým nevyužívaným adjektívom: *zrážkový úhrn* (*úhrn zrážok*), *klietkový priestor* (*priestor klietky*), *divácky úspech* (*úspech u divákov*), *dovozové prášky* (*prášky z dovozu*), *kridlové označovanie* (*označovanie na kridlách*), *programová informácia* (*informácia o programoch*).

Na rast využívania adjektívnych atribútov v konkurencii s pádmi substantíva vplývajú najmä dva faktory, dôležité z hľadiska potrieb súčasnej komunikácie. Predovšetkým je to nominačná funkcia adjektívno-substantívnych spojení (ich ustaľovanie ako dvojslovných, združených pomenovaní istého javu, ktoré už ako celok vstupujú do textu) a ich kondenzačná schopnosť, ktoré sa samostatne, ale často aj súčasne presadzujú v odbornom i bežnom vyjadrovaní. Ich výsledkom je schopnosť adjektív vyjadrovať aj iné významy a vzťahy ako pádový tvar substantíva. Kým substantívum v páde vyjadruje zväčša konkrétne, aktuálne vzťahy medzi predmetmi a javmi (*kvety v črepníku*, *cesto na knedľu*, *fľaša od piva*), adjektívno-substantívne spojenia majú v dôsledku vyššej sémantickej spätosti svojich členov a istého prehodnotenia ich vzťahu schopnosť splňať klasifikačnú funkciu — označovať triedy, druhy predmetov a javov (*črepníkové kvety* — na rozdiel od rezaných, *knedľové cesto* — popri chlebovom, *piškótovom ceste*, *pívová fľaša* — na rozdiel od vínovej, octovej; porov. Zemskaja, 1962). Zdôvodnenie zvýšeného výskytu adjektív možno vidieť aj v tom, že predovšetkým v rámci odborného vyjadrovania a v súvislosti s jeho rozvojom sa mnohé pomenovania zaraďujú do celého systému vzťahov a klasifikácií, a preto sa dáva prednosť adjektívno-substantívnym vyjadreniam, ktoré sa stávajú celostným pomenovaním daného javu, frekventovanou súčasťou odborného vyjadrovania v danej oblasti, strácajú charakter aktuálneho usúvzťažnenia a nadobúdajú nominačnú, často terminologickú platnosť. Tak možno posudzovať spojenia *hluková hladina*, *terénna zníženina*, *zrážkový úhrn*, *nehodová bilancia*, *bariérové skákanie*: *My sme našu pozornosť upriamili na jednu z jazdeckých disciplín* — *bariérové skákanie* (TV). Nominačnú platnosť v odbornom vyjadrovaní nadobúdajú rozličné spojenia, frekventované sú tie, čo pomenúvajú isté pravidelne hodnotené a merateľné javy, v ktorých sa adjektíva spájajú s parametrickými substantívami a substantívami pomenúvajúcimi rôzne vlastnosti: *dychová frekvencia*, *tepová hodnota*, *trendová krivka*, *prepravný čas*, *vnemové pole*, *problémový okruh*, *hodnotová veľkosť*, *povrchová teplota*, *rozmerová stálosť*, *druhovú pestrosť*, *názorová rôznorodosť*, *zvuková pohltivosť* atď.

Proti možnosti konkurencie so substantívnym atribútom pôsobí kondenzačná schopnosť adjektívno-substantívnych spojení, ktorá ich nominačnú platnosť často sprevádza. Kondenzačnú platnosť adjektívno-substantívnych spojení, z ktorej vyplýva nezameniteľnosť adjektíva atribútívnym substantívom, chápeme ako schopnosť zastupovať viacslovné spo-

jenia, dlhšie komunikačné úseky; istú „menšiu“ kondenzačnosť — nevyjadrenie predikatívneho vzťahu — majú atributívne adjektívum a substantívum spoločnú: *drevená hračka* — *hračka* (vyrobená) *z dreva*, *marhuľová sezóna* — *sezóna* (dozrievania, spracúvania) *marhuľ*, *konzumné jahody* — *jahody* (určené) *na konzum* (porov. Grzegorzczkova, 1983, s. 55). Kondenzačné adjektívno-substantívne spojenia, ktoré zastupujú dlhšie vyjadrenia a významovo presahujú súhrn významov svojich zložiek, sú výrazným prostriedkom ekonomizácie v komunikácii. Na druhej strane však často predpokladajú u účastníkov komunikácie znalosť pomenovaných skutočností — samotné lexikálne obsadenie spojenia jeho význam len naznačuje, pri svojej skratkovitosti ho explicitne nevyjadruje. Týka sa to predovšetkým terminologických spojení, ale aj nominačných kondenzačných spojení bežnej komunikácie. Napr. spojenie *mliečny deň* v dietetickej sfére pomenúva „deň na mliečnej strave“, *podnetový prah* je v psychologickéj terminológii „bod, v ktorom je už podnet schopný vyvolať vzruch, reakciu, vzrušenie“, *pohárová streda* je „streda, v ktorú sa hrajú medzinárodné futbalové pohárové zápasy“ atď.

Nominačné kondenzácie majú najširšie uplatnenie v terminológii. Význam terminologického spojenia, určenie hraníc pojmu ním označovaného sa fixuje pomocou definície; kondenzačná mohutnosť terminologických spojení sa jasne ukáže v porovnaní s definíciami: *slnčná konštanta* je „celkové množstvo žiarivej energie, ktorá dopadá za jednu min. na plochu 1 cm²“, *slnčný deň* je „čas, ktorý uplynie medzi dvoma po sebe idúcimi prechodmi slnka tým istým poludníkom“ (Kultúra slova, 1980, s. 366). Presným vymedzením významu (rozsahu pojmu) sa terminologické kondenzačné nominácie odlišujú od neterminologických nominácií, ktoré vznikajú v bežnej komunikácii a ktorých význam nie je tak presne vymedzený. S takýmito neterminologickými spojeniami sa terminologické spojenia funkčne zblížujú za hranicami svojho okruhu odborných používateľov, kam, často bez významového vymedzenia, prenikajú prostredníctvom popularizačných publikácií a najmä v publicistických textoch.

Kým terminologické kondenzačné spojenia ako produkt sémanticko-syntaktickej terminologizácie vznikajú cieľavedomou činnosťou pri budovaní terminologických sústav, v bežnej komunikácii vznikajú kondenzované nominačné pomenovania zväčša opakovaným používaním voľných kondenzačných spojení, ktoré sú spontánnym prejavom tendencie po ekonomii v jazyku. Schopnosť adjektíva vstupovať spolu so substantívom do kondenzačných spojení je jednou z jeho dôležitých a bohato využívaných vlastností. Typickou oblasťou vzniku nominačných kondenzátov sú publicistické texty, predovšetkým so športovou, ale aj inou tematikou (kultúrna publicistika, zahranično-politické komentáre). Na športovú oblasť sa viažu napr. spojenia *futbalová streda* (streda, v ktorú sa hrajú futbalové, predovšetkým pohárové a kvalifikačné zápasy), *pohárová streda* (streda, v ktorú sa hrajú medzinárodné futbalové pohárové zápasy), po-

hárový výber (výber televíznych záznamov z pohárových zápasov), *televízna dohrávka* (dohrávka ligového kola hraná kvôli vysielaniu v televízii); na zahraničnopolitickú oblasť sa viaže napr. spojenie *atómový konflikt* (vojnový konflikt s použitím atómových zbraní), na oblasť kultúry napr. spojenie *divácky film* (film úspešný u divákov) atď. Takéto kondenzáty často vznikajú na báze ustáleného spojenia analogickou nomináciou (porov. časť o analogickej nominácii, s. 24 n.). Ide o nie nový, ale v súčasnosti aj mimo publicistiky veľmi produktívny typ pomenovaní, napr. *rovinový kôň* (kôň behajúci rovinové dostihy), *farebná fotozberňa* (zberňa negatívov na zhotovenie farebných fotografií), *spomínaný mliečny deň*, *podnetový prah* atď.

Osobitný typ predstavujú názvy osôb tvorené podľa vzťahu k odboru či oblasti ich činnosti (porov. časť o názvoch osôb, s. 000): *prístrojový optik* (utvorené na báze spojenia *prístrojová optika*), *vežový žeriavnik* (= *vežový žeriav*), *plastikový modelár* (= *plastikové modelárstvo*), *tovarový výrobca* (= *tovarová výroba*), *úžitkový grafik* (= *úžitková grafika*), *humánny genetik* (= *humánna genetika*), *dráhový golfista* (= *dráhový golf*), *atómový chemik* (= *atómová chémia*), *vysokoenergetický fyzik* (= *fyzika vysokých energií*), *výkonnostný turista* (= *výkonnostná turistika*). Napr. *Súčasná humánna genetika má pred sebou ešte mnoho nejasností. Humánni genetici tvrdia, že ...* (Đurič). Pokiaľ ide o štylistickú platnosť nových spojení, tento typ tvorenia má rozličné výsledky. V podstate bežne, prirodzene a štylisticky neutrálne vyznievajú spojenia, v ktorých je adjektívum so širokými možnosťami spájateľnosti (*literárny vedec*, *atómový fyzik*, *dráhový cyklista*). Čím vyhranenejší je lexikálny význam adjektíva v smere bežnej nekompatibility s názvom osoby (význam materiálneho pôvodu a i.), tým príznakovejšie — hovorovo až slangovo — vyznieva spojenie napr. *plastikový modelár*, *spotrebný družstevník*.

Druhým zdrojom príznakovosti takýchto spojení je rozštiepená významová štruktúra adjektíva na vzťahový a kvalifikačný význam. Kým v spojení s názvom vednej oblasti či sféry činnosti je prirodzená aktualizácia vzťahového významu (aj keď jestvujú spojenia, v ktorých je možná vzťahová aj kvalifikačná interpretácia adjektíva, napr. *humánna genetika*), v spojení s názvom osoby môže vystúpiť kvalifikačný význam. V rámci odbornej sféry sa takáto „interferencia“ kvalifikačného významu v spojeniach typu *spoločenský vedec*, *humánny genetik*, *jemný mechanik*, *kultúrny antropológ* neprejavuje, keďže v odbornom vyjadrovaní existuje pevná väzba na názov vednej oblasti (*spoločenské vedy*, *kultúrna antropológia*), no za hranicami odboru, najmä v bežnej dorozumievacej sfére a v publicistike, kde táto väzba nemusí byť známa, možnosť kvalifikačnej interpretácie čiže dezinterpretácie adjektíva rastie. To je podkladom ich hodnotenia ako hovorových spojení na hranici profesionálneho slangu (Buzássyová, 1984 c), hoci častým používaním, upevňovaním vedomia väzby na názov odboru sa ich príznakovosť môže stierať.

Značnú frekvenciu (znova najmä v publicistických, ale aj hovorových a beletristických textoch) majú voľné kondenzačné spojenia, ktoré sú v porovnaní s nominačnými spojeniami oveľa pevnejšie zasadené do kontextu a často sú interpretovateľné len na základe širšieho kontextu. Tak interpretácia spojenia *broskyňové leto* vo vete *V týchto dňoch marhuľové a broskyňové leto preživa vyše dvesto chlapcov a dievčat z Topoľčian, Trnavy a Bratislavy* (Pd) v značnej miere predpokladá predchádzajúcu informáciu, že ide o leto pri spracúvaní ovocia v konzervárni; podobne sú kontextovo zakotvené spojenia ako *bavlnený drep* — drep spravený pri zbere bavlny, *vážny poslucháč* — poslucháč vážnej hudby a i. Do textu je pevne zasadené aj spojenie *porekadlová posteľ*: „*Ako si ustelieš, tak budeš spať*“ ... *A predsa: za svoj osud zodpovedá z dlhšej perspektívy každý sám, každý si sám ustelie tú porekadlovú posteľ* (Mohásová). Do hovorovej sféry patria kondenzačné spojenia typu *ryžový chlapček*, *kompótová mama*, kde má adjektívum význam „ktorý má rád to, čo je označené základovým substantívom“.

Špecifickú skupinu kondenzačných spojení tvoria spojenia s obraznou funkciou vyjadrujúce aj isté hodnotiace postoje. Ich miesto je v beletrii a poézii, prípadne v hovorových textoch; prakticky nie sú parafrázovateľné, pretože slúžia skôr na vyjadrenie atmosféry ako priezračných významových vzťahov: *Kantalič civie na prilbu Compact*, na riflového Fera a navela si vymyslí zámienku ... (A. Ferko) — *Deti starnú rýchlejšie ako lode / ako sochy, / ako piesne. / Dievčatká / rastú do koženého pohodlia šéfov, / chlapci si rozoberú / športové kluby / psychiatrie / armády* (Hevier). — *Teraz sa Pubertáčik už len usmieva pri pomalom tangovom dvorení i plyšových žartoch Leopolda Šestáka a Karola Petroviča* (V. Bednár).

Ako vidno, v ustálených a ustaľujúcich sa nominačných spojeniach má teda adjektívum inú funkciu ako substantívum v konkurenčných spojeniach (*črepníkové kvety* — *kvety v črepníku*), hoci sa istá zameniteľnosť nevyklučuje; v kondenzačných spojeniach je význam adjektíva podstatne širší, než aby sa dal vyjadriť pomocou pádu substantíva. Potenciálnou oblasťou konkurencie atributívneho adjektíva a substantíva, ich zameniteľnosti ostávajú nekondenzované voľné spojenia: *politika vlády* — *vládna politika*, *otvor kanála* — *kanálový otvor*, *výsledky práce* — *pracovné výsledky*, *možnosť úniku* — *úniková možnosť*, *prostriedky represie* — *represívne prostriedky*, *sezóna marhúľ* — *marhuľová sezóna*, *využitie na rekreáciu* — *rekreačné využitie*, *téma románu* — *románová téma*.

Aj v rámci konkurencie voľných nenominačných a nekondenzačných spojení však možno vidieť ďalšiu diferenciaciu funkcií adjektíva a podstatného mena. Adjektívno-substantívne spojenia majú schopnosť nadobúdať kvalifikačné významy, vyjadrovať rozličné charakterizačné a hodnotiace odtienky, ktoré sa navrstvujú na základný vzťahový význam, kým spojeniam s atributívnym substantívom (okrem knižného genitívu druhej príslušnosti — *srdce vojaka*, *múdrosť filozofa* a genitívu vlastnosti —

muž odvahy, úsmev radosti; porov. Miko, 1962, s. 150) nie je vyjadrovanie kvalifikačných príznakov vlastné. Možnosť kvalifikačnej interpretácie adjektíva vystúpi v porovnaní atributívnych substantív a adjektív, ako napr. v spojeniach *spoločnosť kartárov — kartárska spoločnosť, téma románu — románová téma, autor betsellerov — betsellerový autor, pozdrav zo spartakiády — spartakiádny pozdrav, literatúra na oddych — oddychová literatúra, podpis doktora — doktorský podpis, manželstvo s problémami — problémové manželstvo* atď.

Ďalšou vlastnosťou adjektíva umožňujúcou funkčne podmienenú voľbu medzi atributívnym adjektívom a substantívom je jeho schopnosť výrazovej unifikácie rozličných významových vzťahov, v porovnaní s pádovými významami menšia explicitnosť vyjadrenia. Je to vlastnosť, ktorá sa prejavuje pri kondenzačných a nekondenzačných nominačných spojeniach aj pri voľných spojeniach a ktorá pre používateľa jazyka predstavuje možnosť jednotného pomenovania rozličných vzťahov, rovnako jednoduchších (ktoré by sa dali vyjadriť pádom substantíva), ako aj zložitejších významových štruktúr. Tak vystupuje napr. adjektívum *vrcholový* vo výrazovo unifikovaných spojeniach vybraných z jedného článku s horolezeckou tematikou: *vrcholový bod* — „bod, ktorý je vrcholom“, *vrcholový hrebeň* — „hrebeň vedúci na vrchol“, *vrcholové družstvo* — „družstvo, ktoré má dobyť vrchol, resp. z ktorého má niekto dobyť vrchol, resp. ktoré dobylo vrchol“, *vrcholový záber* — „záber na vrcholu, z vrcholu“ (Krásy Slovenska, 1985, s. 5). Unifikačnosť a nekonkretizovanosť významu adjektíva sa vo vzťahu atributívneho adjektíva a substantíva prejavuje ako možnosť výberu v závislosti od komunikačného zámeru. Ak hovoriaci nepotrebuje, nevie alebo nechce vyjadriť presné významové vzťahy, dá prednosť adjektívu; na konkretizáciu, špecifikáciu významu volí pád substantíva: *odpadkové vrece — vrece na odpadky/s odpadkami, košíkový rýchlik — rýchlik do Košíc/z Košíc, rodičovský dom — dom rodičov/po rodičoch*; existuje tu teda možnosť funkčne podmieneného výberu (o nefunkčnom využívaní adjektívneho atribútu bez zreteľa na významovú jasnosť pozri Jedlička 1980; 1981).

Z posúdenia možnosti konkurencie substantívneho a adjektívneho atribútu zo strany adjektíva sa teda ukazuje, že za hranicou konkurencie sú kondenzačné spojenia s kvalifikačným významom adjektíva. Tvorenie spojení s atributívnym adjektívom podporuje jeho schopnosť vstupovať do tesnejšieho vzťahu so substantívom a dávať tak celému spojeniu nominačnú platnosť. Táto platnosť je — predovšetkým v súvislosti s rozvojom odborného vyjadrovania — hlavným dynamizujúcim faktorom sledovanej konkurencie, podmieňuje vznik mnohých nových adjektív a funkčnú špecializáciu spojení. Schopnosť adjektíva vyjadrovať nešpecifikované významové vzťahy je druhým významovým faktorom, ktorý v závislosti od komunikačného zámeru podmieňuje voľbu adjektívneho tvaru.

Vymedzenie možností konkurencie atributívneho adjektíva a substan-

tíva zo strany substantíva predpokladá v prvom rade určiť, či má substantívum oblasť svojho výlučného pôsobenia alebo či všetky atributívne substantíva môžu byť zamenené adjektívnym atribútom. Pokus transformovať niektoré spojenia, napr. *miesto zločinu* — *zločinové/zločinné miesto, *šírka cesty* — *cestná šírka, *majiteľ záhrady* — *záhradný majiteľ, *vädnutie kvetov* — *kvetové vädnutie, *pisateľ listu* — *listový pisateľ, *výroba chladničiek* — *chladničková výroba, *hod oštepom* — *oštepový hod atď., ukazuje, že takáto zámena nie je vždy možná, alebo aspoň nie je bežná. Pri posudzovaní mnohých nových adjektívno-substantívnych spojení, ktoré vyznievajú nezvyčajne, vzniká otázka, či ich nezvyčajnosť vyplýva z nezvyčajnosti adjektíva (ak ide o nové adjektívum), z novej, netradičnej spájateľnosti, alebo či ide o spojenie, ktorého nezvyčajnosť a nenormatívnosť vyplýva z toho, že adjektívum v spojení má význam, aký adjektíva v slovenčine bežne alebo vôbec nevyjadrujú. Za dynamické prejavy v tejto oblasti možno považovať najmä aktivizáciu vyjadrovania istého významového vzťahu podľa existujúcich vzorov v rámci analogických adjektívno-substantívnych spojení (t. j. pri rovnakej sémantickej charakteristike substantív v adjektívnych základoch aj adjektívom určených substantív), stieranie doterajších obmedzení, nadobudnutie schopnosti vyjadrovať istý významový vzťah adjektívno-substantívnymi spojeniami s inými sémantickými charakteristikami a napokon vyjadrovanie takých významových vzťahov, ktoré sa dosiaľ vyjadrovali pádmi substantíva. O tom, že možnosť transformovať atributívne substantíva na adjektíva, t. j. možnosť vyjadriť isté významové vzťahy aj formou adjektíva podlieha vývinovým zmenám (a to v rozličnom smere), svedčia napr. výsledky výskumov ruského adjektíva (porov. Belošapkova — Zemskaja, 1962).

Istým podkladom na vyčlenenie tých významových vzťahov, ktoré adjektívum v porovnaní s atributívnym substantívom v slovenčine bežne vyjadruje, môže byť Mikova klasifikácia významov substantívnych pádov (Miko, 1962; menej podrobne Morfológia slovenského jazyka, 1966). Bez kvantitatívnych charakteristík sa dá všeobecne povedať, že adjektívum môže konkurovať atributívnemu genitívu vo významoch príslušnosti (to-várenský komín, operný sólista, záhradný plot), nositeľa deja (detský plač, nepriateľský útok, tlakový pokles), paciensa (kultúrny rozvoj, elektrónový urýchľovač, pamiatkový prieskum, prezidentské voľby), vlastníka (družstevné kone, podnikové peniaze), druhovej príslušnosti (sedliacky syn, starobné príznaky), obsahu (brezový háj, pedagogický zbor, poviedkový film), miery (dvojmetrová šírka, päťlitrový obsah), ďalej bezpredložkovému inštrumentálu (prechádzka hrebeňom — hrebeňová prechádzka, výlet autobusom — autobusový výlet), zriedka predložkovému datívu (kniha deťom — detská kniha). Adjektívum často konkuruje predložkovým pádom v rôznych významoch: *zotrvačnickové kuriatko — kuriatko so zotrvačníkom, klietkový výkrm — výkrm v klietke, internacionalistická výchova — výchova k internacionalizmu, záhrebské stretnutie — stretnutie v Záhrebe*,

svahová dolinka — dolinka vo svahu, pamiatková starostlivosť — starostlivosť o pamiatky, presunové podmienky — podmienky na presun atď.

Adjektívom nie je možné vyjadriť atributívne vzťahy predovšetkým vtedy, keď sa z nejakých dôvodov netvorí (porov. ďalej časť o možnostiach a spôsoboch prekonávania obmedzení adjektívnej derivácie). Tak väčšinou nemáme adjektívne vyjadrenie pri substantívach stredného rodu na -ie (*obet prepadnutia, poisťky vedenia, oblasť vedomia, grimasa pohrdania, zásada neútočenia, prípad vlámania*), pri substantivizovaných adjektívach a prídastkách (*cena trvalej, dav cestujúcich, požiadavky pracujúcich, svet dospelých*), pri mnohých názvoch osôb na -ec (*húfík zvedavcov, typ lakomca, poctivca* oproti existujúcim *letecký deň, slepecký ústav*) atď.

Vo väčšine prípadov sa ako nekonkurenčný vyčleňuje genitív meraného obsahu v spojeniach ako *pohár vody, fľaša piva, auto cementu, pohárik likéru, kanva mlieka*, ktoré transformáciou do spojenia s adjektívom nadobúdajú iné významy, predovšetkým význam určenia, účelu: *mliečna/mlieková kanva* je kanva na mlieko, nie kanva mlieka, *pivová fľaša* = = fľaša na pivo/od piva, *likérové poháriky* = poháriky na likér. Pri pokusoch o transformáciu sa ako zriedkavé ukazuje napr. aj adjektívne vyjadrovanie objektu deja, ak je objektom osoba: *porážka súpera* — *súperská porážka, *prevýchova delikventov* — *delikventská prevýchova popri možnom spojení *voľby prezidenta* — *prezidentské voľby*. V prípade spojení, v ktorých sa k deverbatiвному substantívu môže pripájať substantívny atribút označujúci rovnako subjekt ako objekt deja, transformáciu do adjektívno-substantívneho spojenia pripúšťa len prvý: *napomenutie učiteľa/žiaka* — *učiteľské napomenutie* // *napomenutie žiaka, pochvala riaditeľa/pracovníka* — *riaditeľská pochvala* // *pochvala pracovníka, povzbudzovanie divákov/hráčov* — *divácke povzbudzovanie* // *povzbudzovanie hráčov*.

S obmedzeniami adjektívneho vyjadrenia sa stretávame aj pri mnohých spojeniach, ku ktorým existujú analogické adjektívno-substantívne spojenia s iným lexikálnym obsadením, ale s analogickým významovým vzťahom. Tak máme napr. spojenie *výletné miesto*, no neexistuje spojenie **zločinové/zločinné miesto*, len *miesto zločinu*; podobne *triedny učiteľ* — **školský riaditeľ* — *riaditeľ školy*; *tlakový pokles* — **životný vznik* — *vznik života*; *bytová výstavba* — **domová stavba* — *stavba domu*; *nepriateľský útok* — **hostovský príchod* — *príchod hostí*; *kultúrny rozvoj* **výstavné otvorenie* — *otvorenie výstavy*; *poštový doručovateľ*, *hudobný skladateľ* — **listový pisateľ* — *pisateľ listu*, **činový páchatel* — *páchatel činu*; *starobné príznaky* — **mladosťné čaro* — *čaro mladosti* atď. Dôvdy, prečo sa konkrétne adjektívum nevyužíva, môžu byť rôzne: adjektívum sa netvorí (**mladosťný*), má iný, vyhranený význam (*hostovská izba*), spojenie s pádom substantíva je ustálené, má nominačnú platnosť (*riaditeľ školy, páchatel činu*). Predsa však najdôležitejší protiklad adjektívno-substantívnych spojení a spojení so substantívnym atribútom, ktorý ovplyv-

ňuje aj tvorenie resp. netvorenie adjektíva, možno vidieť v tendencii k nominačnej platnosti adjektívno-substantívnych spojení, v klasifikačnej, resp. kvalifikačnej funkcii, v stálosti charakteristík adjektíva (*triedny učiteľ, poštový doručovateľ, bytová výstavba*) oproti aktuálnosti vzťahu vyjadrovaného pádom podstatného mena (*pisateľ listu, stavba domu*). Smerovanie k nominačnosti ako určujúci faktor v konkurenčnom vzťahu atributívneho adjektíva a substantíva má silu ovplyvniť nielen výber adjektívno-substantívneho spojenia pri voľnej konkurencii adjektíva s atributívnym substantívom, ale aj prekonať obmedzenia týkajúce sa tvorenia adjektív aj možností adjektívneho vyjadrenia istých významových vzťahov.

V súčasnej slovenčine sa rozvíjajú napr. adjektívne vyjadrenia objektových vzťahov pri názvoch prístrojov a zariadení (*kanálový vodič, prúdový usmerňovač, elektrónový urýchl'ovač*), adjektívne deriváty k názvom prostriedkov (*rýchlodráhová doprava, kontajnerový odvoz, električkové prepojenie*); na vyjadrenie špecifikujúcich rodových charakteristík sa využívajú napr. adjektíva účelových a miestnych významov (*výkrmná hydina, konzumné rajčiaky, nácvikový zraz, nástrojová oceľ, rumoviskové kvety, vápencová kvetena, pódiové skladby* atď.). Napriek neproduktívnosti adjektívneho vyjadrovania objektových vzťahov, keď objektom je osoba, jestvujú napr. spojenia *detské strihanie* (=strihanie detí), *trénerské zmeny* (skôr ako význam „zmeny trénerov“, t. j. ten, v ktorom sa používa, by sme spojeniu prisúdili význam „zmeny uskutočňované trénerom/trénermi“), *funkcionárske výmeny*; porov. *Keď ho spolu s ostatnými volili, predsa navrhol krédo: „Prestal s výmenami — trénerskými aj funkcionárskymi...“* (NS).

Tlak nominačných potrieb, komunikačná požiadavka adjektívno-substantívnych spojení, vyjadrovanie vzťahových (prípadne aj kvalifikačných) významov pomocou adjektívneho atribútu podmieňuje zmeny aj v oblasti obmedzení adjektívnej derivácie.

Možnosti a spôsoby prekonávania obmedzení adjektívnej derivácie

Pri sledovaní možností konkurencie adjektíva a substantívneho atribútu sa ukázalo, že popri jednotlivých slovách existujú aj celé skupiny slov, od ktorých sa adjektíva netvorí, resp. od ktorých je ich tvorba obmedzená. Potreba adjektívneho vyjadrenia vzťahového príznaku k tým substantívam, pri ktorých platia obmedzenia adjektívnej derivácie, sa však môže realizovať náhradne.

Jedným zo substantívnych typov s veľmi obmedzeným derivovaním sú abstraktá na -osť: Retrográdny slovník slovenčiny (Mistrík, 1976) zachy-

táva asi na 4000 substantív len okolo 60 adjektívnych derivátov, ako napr. *ľúbostný, radostný, zlostný; rýchlostný, vzdialenostný, výkonnostný, osobnostný, skúsenostný, výslovnostný* atď. Skupina derivátov predstavujúca kvalifikačné adjektíva (*ľúbostný, zlostný*) sa v súčasnosti veľmi nedopĺňa, pribúdanie nových derivátov možno sledovať v rámci skupiny, do ktorej patria vzťahové adjektíva utvorené k substantívam na -osť predovšetkým v ich konkretizovaných a terminologizovaných významoch: napr. adjektívum v spojeniach *hmotnostný úbytok, hmotnostná formula* je motivované substantívom *hmotnosť* ako fyzikálnym termínom (nie jeho transpozíciou významom „vlastnosť niečoho hmotného“). Podobne je adjektívum *životnostný* v spojení *životnostná skúška* (= skúška životnosti) motivované konkretizovaným významom substantíva *životnosť* „čas trvania, fungovania v dobrom stave“, nie jeho významom „vlastnosť toho, čo je živé“. Nové adjektívne deriváty vznikajú najmä z nominačných potrieb odbornej sféry, často ako súčasť združených pomenovaní: *pravdivostné hodnoty, pravdepodobnostná logika, sústostný doplnok, podobnostný znak, príčinnostný odtienok, udalostný prvok, zručnostná skúška, budúcnostný zreteľ, znalostné inžinierstvo* a i.

Pri väčšine týchto adjektív môžeme hovoriť o rekurzii slovného druhu (Straková, 1981, s. 166), resp. o slovotvornom kruhu (Jermakova, 1984), t. j. o situácii, keď sa nové adjektívum objavuje už ako druhé adjektívum v derivačnom reťazci, napr. *podobný* → *podobnosť* → *podobnostný, zručný* → *zručnosť* → *zručnostný, pravdepodobný* → *pravdepodobnosť* → *pravdepodobnostný, príčinný* → *príčinnosť* → *príčinnostný*. Nejde však o sémantický kruh, pri ktorom by sa nové adjektívum významovo neodlišovalo od predchádzajúceho. Zväčša je adjektívum na vyššom derivačnom stupni vzťahovým derivátom k substantívu odvodenému od kvalifikačného adjektíva; medzi adjektívami typu *podobný* — *podobnostný* je teda zrejmy významový rozdiel. O sémantickom kruhu nemôžeme vždy hovoriť ani v tých prípadoch, keď adjektívum na vyššom derivačnom stupni napriek tomu, že tieto adjektíva vznikajú predovšetkým z potreby vyjadriť vzťahové významy, nadobúda kvalifikačné významové odtienky: adjektívum *zdvorilostný* vo význame „urobený (len) zo zdvorilosti“, t. j. „formálny, chladný“ (*zdvorilostné pozvanie, zdvorilostná návšteva*) sa významovo odlišuje od adjektíva *zdvorilý*. V kultúrnej publicistike a v literárnovedných textoch sa môžeme stretnúť s novými, často okazionálnymi adjektívami vyplývajúcimi z autorského zámeru výrazovo ozvláštniť text alebo zdôrazniť jemné významové rozdiely. Významový rozdiel medzi adjektívami v derivačnom reťazci tu nie je taký výrazný, ale existuje a funkčne sa využíva napr. pri adjektívach *krajný* — *krajnostný, povinný* — *povinnostný*. Porov. Volil som príklad so Sládkovičom, lebo je to krajnostný príklad: Matuška Sládkoviča miluje (Romboid). — Takéto jubileum dáva publicistom povinnostnú i spontánnu príležitosť (Vč).

Podobne ako pri adjektívach všeobecne aj tu možno pozorovať rast funkč-

ného zaťaženia. Tak adjektívum *rýchlostný* (podľa SSJ adjektívum k 3. významu substantíva *rýchlosť* „zariadenie na regulovanie rýchlosti vozidla a stupeň rýchlosti“ — *rýchlostná páka, skriňa*) vystupuje aj ako adjektívum k ostatným významom substantíva: *rýchlostná skúška, rýchlostná prémie, rýchlostný príplatok, rýchlostné plávanie pod vodou*.

Adjektíva tohto typu nie sú doložené tam, kde by sme ich využitie mohli predpokladať, napr. pri substantívach produktívneho kvantitatívneho typu *nehodovosť, chorobnosť, návštevnosť, poruchovosť* (porov. časť o abstraktách, s. 108). Adjektívne tvary by sme očakávali predovšetkým pri údajoch štatistického spracovania, napr. v spojeniach so substantívami *rast, pokles, tabuľka, krivka* (ako je to doložené v spojeniach *pôrodnostná krivka, úmrtnostné tabuľky*), no aj pri frekventovaných substantívach ako *nehodovosť* sa takéto vzťahy premietajú väčšinou do atributívnych spojení s genitívom (*pokles, rast nehodovosti*). Uplatňuje sa tu zrejme pravidlo o menšom derivačnom potenciáli slov na vysokom derivačnom stupni.

Z derivátov tvorených adične formantmi -ný/-ový k substantívam na -stvo retrográdny slovník (Mistrík, 1976) uvádza len adjektíva *družstevný, zastar. spoločenstevný a včelstvomý, dejstvomý* s odvodeninami *dvojdejstvomý, trojdejsstvomý*. (Podobný stav v poľštine spomína H. Satkiewiczová [1969, s. 131], keď pri adjektívach na -owy uvádza len adjektíva *mocarstwowý, państwowy*. V ruštine sa adjektívne deriváty tvoria aktívnejšie pomocou prípony -ennyj: *nasledstvennyj, posredstvennyj, kačestvennyj, količestvennyj* atď.) K mnohým substantívam na -stvo sa využívajú adjektíva utvorené formantom -ský: *skupenstvo* — *skupenský* (fyz. skupenské teplo), *nebezpečenstvo* — *nebezpečenský* (poist. *nebezpečenská trieda*), *príbuzenstvo* — *príbuzenský* (*príbuzenský zväzok*), *náboženstvo* — *náboženský* (*náboženské predstavy*). Najväčšie komunikačné požiadavky na adjektívne vyjadrenie vzťahových významov sú pri najproduktívnejšej skupine substantív na -stvo, pri názvoch odborov činnosti ako *mliekárstvo, pamiatkárstvo, výstavníctvo, nábytkárstvo, vzpieračstvo, vodárenstvo*, kde sa na vyjadrenie rozličných vzťahových významov využívajú zväčša polymotivačné adjektíva *pamiatkársky, výstavnícky, nábytkársky, vzpieračský; mliekársky, vodársky* (*výstavnícke smerovanie; nábytkárske, mliekárské výrobky; ochranné vodárské pásmo*), ktoré sa vzťahujú na dve substantíva (*pamiatkár* i *pamiatkárstvo, výstavník* i *výstavníctvo, nábytkár* i *nábytkárstvo, mliekáreň* i *mliekárenstvo, vodáreň* i *vodárenstvo*). Pri názvoch vlastností a stavov ako *pokrytectvo, sebecko, literátstvo, pedantstvo, zúfalstvo, šialenstvo* môžu plniť funkciu adjektívneho atribútu adjektíva predchádzajúceho derivačného stupňa (*prejav sebecka, literátstva* — *sebecké, literátske prejav*; *skok zo zúfalstva* — *zúfalý skok*). Pri iných spojeniach, vyžadujúcich adjektívum so vzťahovým významom, využitie adjektíva predchádzajúceho derivačného stupňa nie je možné. Napr. spojeniu *hlbka sebecka* nezodpovedá spojenie *sebecká hĺbka*, tak

ako spojeniam *dôkaz literátstva, príklad povýšenectva, presila pokrytectva* nezodpovedajú spojenia *literátsky dôkaz, povýšenecký príklad, pokrytecká presila*, keďže dané adjektíva majú kvalifikačný význam.

Substantíva na *-ie* predstavujú skupinu s obmedzenými možnosťami ďalšieho derivovania pozoruhodnú aj z konfrontačného hľadiska. Nie sú štruktúrne rovnorodé, patria k nim prefixálno-sufixálne substantíva (*výslinie, predlaktie*), slovesné podstatné mená (*lyžovanie, žrebovanie, vysielanie*) a substantíva ako *droždie, lešenie, krovie*, čo sa odráža v rozličnom riešení potreby vyjadriť k nim vzťahové významy. Pri prefixálno-sufixálnych substantívach typu *výslinie, priesectie, zákulisie, návestie* sú najmenšie derivačné obmedzenia. Hoci sú aj tu substantíva, od ktorých sa adjektíva neutvorili (*obdobie, priedomie*), predsa existujú mnohé adjektívne deriváty, napr. *výslinná poloha, priesectné zábradlie, zákulisné machinácie, návestná tabuľa, nábrežný chodník, predlaktová kosť*. V niektorých prípadoch možno pripustiť aj dvojakú motiváciu: *zákulisné machinácie* možno parafrázovať jednak ako „*machinácie v zákulisí*“, jednak ako „*machinácie za kulisami*“.

Existuje aj niekoľko derivátov od iných substantív ako *drožďový, náradový, papradový, lešeňový*, od terminologického substantíva *napätie* sú doložené adjektíva *napäťový, vysokonapäťový*. Tlak nominačných potrieb si predovšetkým v odbornej sfére vynucuje aj vznik nových adjektív tvorených pomocou produktívneho formantu *-ový* pri konkretizovaných a terminologizovaných významoch slovesných podstatných mien, ako aj pri iných typoch substantív na *-ie*. Z písaných i hovorených prejavov sú zachytené nové adjektíva v spojeniach *zatmeňový experiment, mimozatmeňový korónograf, trojvinuťový, mnohovinuťový transformátor, požadové koncentrácie, pričastové konštrukcie, oddelenský aj oddelenový: Nebola to inštrumentárka, ale oddelenská sestra* (hovorený prejav).

Niektoré takéto deriváty od substantív na *-ie* pod tlakom komunikačných potrieb síce vznikli, no zatiaľ sú to jednotlivosti, nemožno hovoriť o produktivnosti ich tvorenia. Je to situácia podobná stavu v češtine na rozdiel napr. od poľštiny, kde nové adjektíva dokonca aj pri slovesných podstatných menách v dejovom význame vznikajú produktívnym tvorením formantom *-owy* (*maszyna chłodzeniowa, kurs szkoleniowy, proces scaleniowy*), a ruštiny, kde sa na tvorenie takýchto adjektív hojne využíva perintegrovateľný formant *-českij* (*povedečeskije reakcii, predloženečeskije voprosy, suždenčeskij aspekt, učreždenčeskoje zdaniye*). Aj keď sa konštatuje, že nové deriváty nie sú vždy bezpríznačné (Slovoobrazovanie sovremennogo russkogo jazyka, 1968, s. 111) a jednotlivé prípady sa rozdielne hodnotia z hľadiska ich funkčnej opodstatnenosti (Buttler — Kurkowska — Satkiewicz, 1982), ich tvorenie je v poľštine a ruštině v porovnaní so slovenčinou podstatne aktívnejšie.

Od slovesných podstatných mien v dejovom význame sa v slovenčine adjektíva netvorí. No slovesné podstatné mená aj v dejovom význame

predstavujú substantívne nominačné jednotky, často v systéme istých pomenovaní (napr. pri názvoch športov máme popri pomenovaniach ako *futbal, jazdectvo, cyklistika, hod oštepom, lukostreľba aj plávanie, lyžovanie* atď.), ku ktorým sa žiada vyjadriť vzťahové významy adjektívnym zhodným atribútom. Pri väčšine slovesných podstatných mien sa v takých prípadoch využívajú deverbatívne adjektíva na *-ci/-áci*: *povolenie na mletie → mlecie povolenie, krém na opaľovanie → opaľovací krém, cyklus riadenia → riadiaci cyklus, prevádzka (rozhlasového) vysielania → vysielacia prevádzka, listina zverejňujúca výsledky žrebovania → žrebovacía listina*. Mnohé adjektíva na *-áci* dovoľujú dvojaké parafrázy: *stretávacie svetlá* = „*svetlá na stretávanie*“ aj „*svetlá, s ktorými sa stretáva*“; *odpehovací krém* = „*krém na odpehovanie*“ aj „*krém, ktorým sa odpehúva*“ atď. Pri adjektívach na *-áci* možno vo všeobecnosti predpokladať slovesnú motiváciu, preferovanie parafrázy so slovesným podstatným menom podmienuje jeho častá nominačná funkcia (porov. Buzássyová, 1982 a; tu v časti o názvoch deja, s. 113 n.). Nie ku všetkým slovesným podstatným menám však existujú deverbatívne adjektíva od daného slovesného základu, namiesto chýbajúcich adjektív sa na pomenovanie určitého javu často náhradne využívajú slová s inou derivačnou históriou: *olej na kúrenie — vykurovací olej, výstroj na lyžovanie — lyžiarsky výstroj, podmienky na pestovanie — pestovateľské podmienky, štipendium na tvorenie/tvorbu — tvorivé štipendium, kurz plávania — plavecký kurz*.

Od nesklonných substantív na *-é* ako *komuniké, želé, furé, filé, renomé, résumé, akné, kombiné, turné, kupé, macramé* (retrográdny slovník ich uvádza asi 40) sa adjektíva v zásade netvorí. Niektoré substantíva majú pri sebe formálne zhodné nesklonné adjektívne tvary: *glacé — glacé rukavičky, plisé — plisé sukňa, buklé — buklé látka*; v súčasnej komunikácii sa z nich využíva predovšetkým nesklonné adjektívum *froté — froté uterák, osuška, župan, šaty*. Vzťahové adjektívum je v odbornej sfére len pri substantíve *relé — reléový systém*; k substantívu *klišé* už dávnejšie vzniklo kvalifikačné adjektívum *klišéovitý* (*klišéovité zakončenie, vyjadrovanie*), na pozadí ktorého sa potom ľahšie dotvorilo adjektívum *klišéový*. Z iných adjektívnych derivátov máme doložený „*detský okazionalizmus*“ k substantívu *želé*: *Vieš, mami, ona mala také želé, želové cukríky* (hovorený prejav); systémová podoba je *želéový* (*želéové cukríky, želéové tyčinky*).

Od nesklonných substantív na *-é* sa tvoria aj druhé deriváty, čo pri niektorých substantívach poskytuje možnosť vyjadrenia vzťahového významu pomocou adjektíva s inou derivačnou históriou. Napr. od substantíva *plisé* je odvodené sloveso *plisovať*, názov technologického procesu *plisovanie* a pričastová podoba *plisovaný*, ktorú v tomto prípade možno použiť na mieste nesklonného adjektíva: *plisé sukňa — plisovaná sukňa*. Podobne je to pri substantíve *dražé* s derivátmi *dražovanie, dražovaný* (*máčané dražované furé*). Aj k niektorým iným substantívam možno po-

užiť adjektíva stojace ďalej ako na najbližšom derivačnom stupni, tu však často ide už o slová zo štylistického hľadiska nie neutrálne: hovorové adjektíva *kombinačkový* (*kombiné* — *kombinačka*), *frotírový* (*froté* — *frotir*), slangové *kupákový vozeň* (*kupé* — *kupák*).

Pri niektorých nesklonných substantívach na -e existujú deriváty na -ový (*finále* — *finálový*, *promile* — *promilový*), prípadne sa tvoria okazionálne (*extempore* — *extemporový*, napr. ... *Milan Markovič sa tu teraz „prehral“ z polohy extemporového komika do polohy charakterového komediálneho herca* [Pd]), iné substantíva adjektívne deriváty nemajú (*menu*, *alibi*, *kanoe*, *taxi* a i.). V ich slovotvornom hniezde však niekedy nájdeme iné adjektíva, ktoré za istých okolností možno použiť aj na vyjadrenie vzťahu k nesklonnému substantívu: *kanoistický* (*kanoe* → *kanoistika* → *kanoistický*), *džentrický* (*džentry* → *džentrik* → *džentrický*), hovor. *taxikový* (*taxi* → *taxik* → *taxikový*).

Istý derivačný pohyb možno pozorovať aj v oblasti hromadných podstatných mien. Pri slovotvorných kolektívach typu *učiteľstvo*, *robotníctvo* možno s istou rezervou — najmä vzhľadom na súčasnú malú frekvenciu týchto kolektív v slovenčine — (Bosák — Buzássyová, 1985) predpokladať prípadné využitie adjektív súvzťažných s nekolektívnym, singulatívnym substantívom (*učiteľstvo* — *učiteľ* — *učiteľský*, *robotníctvo* — *robotník* — *robotnícky*), pri frekventovanom substantíve *mládež* jestvuje iné riešenie. Na vyjadrenie významu „týkajúci sa mládeže“ sa používa adjektívum *mládežnícky*, odvodené od singulatívneho substantíva *mládežník* s najčastejším významom „člen organizácie mládeže“. Na rozdiel od náhradných riešení pri iných substantívach sa vzťah medzi slovami *mládež* — *mládežnícky* pod tlakom komunikačných potrieb ušľachťuje, čo sa odráža aj v sémantickej štruktúre adjektíva. Adjektívu *mládežnícky* možno potom pripísať význam: 1. „týkajúci sa mládežníkov, t. j. mladých ľudí ako členov organizácie mládeže“ (vtedy sa jeho formálna a sémantická motivácia zhodujú); 2. „týkajúci sa mládeže“ (vtedy je sémanticky motivované substantívom *mládež*, t. j. jeho formálna a sémantická motivácia sa štiepia). V prvom význame sa adjektívum *mládežnícky* čiastočne prekrýva s adjektívom *zväzácky*, resp. so slangovým *SZM-ácky*, ale rozsah jeho významu je širší. V textoch toto adjektívum funguje v oboch významoch: *mládežnícky expres*, *mládežnícka linka*; *mládežnícky futbal*, *mládežnícky bestseller*; v kvalifikačnom význame vystupuje napr. v spojení *priam mládežnícky zápal*.

Adjektíva sa netvoria ani od substantizovaných adjektív a prídavných men typov *hlavný*, *dospelý*, *peší*, *cestujúci*, *šampanské* a pod. V praxi sa na vyjadrenie vzťahu k niektorým substantivizovaným adjektívam využívajú východiskové adjektívne tvary, napr. *pešia zóna* — *zóna pre peších*, tak ako staršie *peší pluk* — *pluk peších*, *pechoty*; okaz. *dospelý lístok* (analogicky podľa *detský lístok*) — *lístok pre dospelých/dospelého*, *dospelá skutočnosť* — *skutočnosť dospelých*. Aj tu nájdeme využitie adjektíva na

vyššom derivačnom stupni, s príznakom slangovosti: *dospelý* → *dospelák* → *dospelácky* (*dospelácky lístok*, *dospelácke starosti*, *názory*): *I keď s troškou trémy, malí školáci dokázali na „dospeláckom“ javisku, že o nič v nadšení nezaostávajú...* (VČ).

Ukazuje sa, že hoci sa k mnohým slovám adjektívne deriváty netvoria, komunikačné požiadavky odbornej, ale aj bežnej hovorenej a hovorovej sféry si predsa vynucujú prekračovanie derivačných obmedzení, resp. hľadanie náhradných, aj keď často len okazionálnych, kontextových riešení.

Pohyb vo sfére obmedzení adjektívnej derivácie predstavujú javy rozličného druhu — na jednej strane je z hľadiska systému, jeho meniacich sa potencií dôležitý vznik nových, čo i len okazionálnych adjektívnych derivátov (*znalostné inžinierstvo*, *mimozatmeňový korónograf*, *železové tyčinky*, *extemporový komik*), na druhej strane sa stáva zložitejšou sémantická štruktúra jednotlivých adjektív ustaľovaním zástupných, náhradných adjektívnych podôb. Možnosť rozličného usúvzťažnenia adjektíva sa však netýka len jednotlivých adjektív, ale aj celých skupín. Z tohto hľadiska sú zaujímavé predovšetkým adjektíva na -ský. Ich bežná polymotivačnosť (napr. motivačný vzťah adjektíva *cyklistický* k substantívam *cyklista* aj *cyklistika*, *ochranársky* k *ochranár* aj *ochranárstvo* a pod.) sa často doplní aj ich využitím ako náhradných podôb pri slovách s obmedzeným derivovaním adjektív, napr. pri mnohých nominačných slovesných podstatných menách. Z toho vyplýva možnosť rozličnej motivačnej usúvzťažnenosti adjektíva v rôznych adjektívno-substantívnych spojeniach, niekedy aj možnosť viacerých interpretácií adjektíva v tom istom spojení. Napr. spojenie *cestovateľská disciplína*, týkajúce sa cestovania v mestskej hromadnej doprave, možno parafrázovať buď ako „disciplína cestujúcich“ (kde sa k substantivizovanému prídavnému menu adjektívneho derivátu využíva významovo najbližšie adjektívum *cestovateľský* od substantíva *cestovateľ* s bežne nerealizovaným štruktúrnym významom „ten, kto cestuje“, t. j. vlastne *cestujúci*) alebo ako „disciplína v cestovaní“, „disciplína, s akou sa cestuje“. Kým prvá interpretácia predpokladá okazionálne využitie adjektíva, druhá predstavuje pomerne častý typ motivačnej usúvzťažnenosti adjektív na -ský, kde možno vyčleniť niekoľko významových skupín na základe ich možného motivačného vzťahu k slovesu (a slovesnému podstatnému menu chápanému ako slovesný tvar), k podstatnému menu na -teľ a k podstatnému menu na -stvo (porov. Horrecký, 1985). Pri mnohých adjektívach tohto typu nejde len o vzťah k substantívam na -teľ a -stvo (adjektívum *prekladateľský* sa v spojení *prekladateľská organizácia* vzťahuje na prekladateľov, v spojení *prekladateľské otázky* na prekladateľstvo), ale aj činnosť označenú slovesným podstatným menom alebo slovesom (*prekladateľská metóda* = „metóda prekladania“, „metóda, akou sa prekladá“). V prípade motivačnej spätosti adjektíva na -ský a slovesa pri potlačení vzťahu k substantívu na -teľ

možno derivačnú morfému *-teľ-* v adjektívnom tvare interpretovať buď ako spájaciu morfému alebo ako súčasť perintegrovaného formantu *-teľ-ský*. Motiváciu slovesom, resp. verbálnym substantívom možno predpokladať napr. v spojeniach *pestovateľské podmienky* = „podmienky pestovania“, „podmienky, za akých sa pestuje“; *šľachtiteľský cyklus* = „cyklus šľachtenia“; *liečiteľská schopnosť* = „schopnosť liečiť“; *pozorovateľské metódy* = „metódy pozorovania“ atď. Prídavné mená na *-teľský* vstupujú niekedy ako čiastočné synonymá do konkurenčných vzťahov s deverbatívnymi adjektívami na *-ací* (*obstarávateľský* — *obstarávaci*, *zlepšovateľský* — *zlepšovaci*, *prekladateľský* — *prekladaci*, *dodávateľský* — *dodávaci*, *pozorovateľský* — *pozorovací*); porov. napr. spojenia *obstarávateľské/obstarávacie problémy*, *zlepšovateľský/zlepšovaci nápad*. Pri adjektívach na *-ský* je teda zložitost' motivačných vzťahov v istej miere podmienená aj ich fungovaním vo funkcii náhradných adjektívnych podôb.

Pohyb v adjektívnej lexike určujú tri hlavné dynamické faktory: 1. sám charakter sémantiky adjektív, ich významová mobilnosť a prispôboivosť, z ktorej vyplývajú možnosti rozličných kontextových významových konkretizácií aj uzualizácia nových adjektívnych významov; 2. tendencia rozvíjať kvalifikačný význam aj pri pôvodnej vzťahovosti adjektíva; 3. protismerná tendencia — potreba stále dopĺňať a obnovovať vzťahový význam. Vďaka bohatstvu existujúcich adjektívnych formantov možno rozdielne významy, ale často aj ten istý význam vyjadriť pomocou rozličných adjektívnych podôb — pri súčasnej možnosti „kumulácie“ významov v jednej lexéme (predovšetkým pri adjektívach utvorených nešpecializovaným vzťahovým formantom). To je zdrojom bohato rozvinutej variantnosti (významovej a štylistickej rovnocennosti), synonymie a paronymie v rámci izolexémických adjektívnych skupín, predpokladom konkurenčnosti rozličných adjektívnych podôb na jednej strane a ich významovej diferenciácie a špecializácie na druhej strane. V adjektívno-substantívnych spojeniach ako konkurenčné často vystupujú nielen adjektíva toho istého derivačného stupňa, ale aj adjektíva stojace na rozličných miestach v derivačnom reťazci.

V rámci konkurencie adjektíva a substantíva v prívlastkovej pozícii sa ukazujú funkcie a špecifiká adjektíva v adjektívno-substantívnych spojeniach, predovšetkým jeho schopnosť vstupovať so substantívom do tesnejšieho vzťahu a dávať tak celému spojeniu nominačnú platnosť, schopnosť vytvárať kondenzačné spojenia ako výrazný prostriedok jazykovej ekonomizácie, kvalifikačné potencie adjektíva a napokon schopnosť výrazovej unifikácie rozličných významových vzťahov, v porovnaní s pádovými významami menšia explicitnosť vyjadrenia.

Kvalifikačné adjektíva pomenúvajú také vlastnosti a okrajovo aj stavy objektov živej i neživej prírody, ktoré buď bezprostredne vyplývajú z empirického poznania a opísania skutočnosti (*žltý, ostrý, kyslý*), alebo z rôzneho stupňa jej poznania a subjektívneho prehodnotenia (*smutný, pekný, príjemný, súrny, nadmerný, znamenitý*; porov. Morfológia slovenského jazyka, 1966; Volf, 1978, 1985; Šramm, 1979; Oravec — Bajziková — Furdík, 1984; Ufimceva, 1986 a iní).

Relevantnou a zároveň diferenciačnou črtou kvalifikačných adjektív je kvalitatívny, aktuálny, resp. potenciálny hodnotiaci (apreciatívny) a/alebo intenzitný význam. Tým sa odlišujú od vzťahových adjektív, v ktorých prevláda deskriptívny a čiastočne kvalitatívny aspekt, pričom hodnotenie je v nich minimalizované (porov. *prímorské pobrežie, detské ihrisko, socialistický štát, futbalový štadión* a iné).

Podľa miery vzájomného zastúpenia kvalitatívnosti, aprécie a intenzitnosti rozlišujú sa dve roviny kvalifikačných adjektív — kvalitatívne a apreciatívne, ktoré sa ďalej členia na šesť sémantických typov: I. kvalitatívne (*horký, modrý, tvrdý*); II. kvalitatívno-apreciatívne (*múdry, smelý, trpezlivý, slepý*); III. kvalitatívno-intenzitné (*vysoký, nový, rýchly, studený*); IV. apreciatívno-kvalitatívne (*typický, nevšedný, užitočný, vkusný*); V. apreciatívno-intenzitné (*totálny, akútny, mrazivý*); VI. apreciatívne (*skvelý, mizerný, nesmierny*).

Kvalitatívne adjektíva v jazyku stvárajú ontologicko-gnozeologickú závislosť medzi objektmi a pomenovaniami ich imanentných vlastností, a preto z hľadiska nominácie javia sa ako objektívne, opisované príznaky. Tvoria rovinu vlastností nižšej abstrakcie; sú to vlastnosti denotátov substantív, lebo pomenúvajú najmä fyzikálne vlastnosti predmetov a fyzické alebo psychické charakteristiky človeka.

Apreciatívne adjektíva sú jazykovými výrazmi pripisovaných vlastností, ktoré vyplynuli z rôzneho stupňa subjektívneho hodnotenia. V substantíve zvyrazňujú jeho signifikatívne vlastnosti a súčasne vyjadrujú aj osobný postoj komunikanta. Apreciatívne adjektíva sú sémanticky mimoriadne rôznorodé, tvoria ich adjektíva nielen v priamych, ale aj v prenesených významoch.

Subsystém kvalifikačných adjektív je flexibilný a zmeny, ktoré v ňom zaznamenávame, sú výsledkom neustále prehľbujúcich sa kognitívnych, myšlienkových a jazykových procesov. Na rozdiel od „dynamickejších“ a systémovo otvorenejších vzťahových adjektív inventár kvalifikačných prídavných mien je kompaktnejší a s požiadavkou komunikácie adekvátne, ale aj inovovane odrážať skutočnosť alebo osobný postoj komunikanta sa vyrovnáva zložitejšie. Zreteľné sú tu najmä dva spôsoby: prechody

vzťahových adjektív do kvalifikačných a polysémická reštruktúracia samotných kvalifikačných adjektív.

Kvalitatívny typ významu predstavuje rovinu nižšej abstrakcie. Tvorí ju relatívne vymedziteľný počet prvkov (adjektíva perцепčných vlastností — farby, chuti a hmatu), ktoré odrážajú reálne projekcie vlastností. Rozvíjaním polysémickosti sa jednak prehĺbuje alebo zovšeobecňuje základný význam, pričom adjektívum zostáva v oblasti denotatívneho opisu (pevný účes, ostrý výstrih, tuhé líce, tupý strih a pod.), jednak ide o posun v smere vlastností objektov i človeka, ale v rovine vyššej abstrakcie. Sprewádza ho narastanie aprécie a intenzitnosti, odpútanie od denotatívnej oblasti a prechod k opisu vlastností signifikátu mena. Preto je možné vyjadrenie apreciatívno-kvalitatívneho typu významu (*tvrdá realita, drsná kombinácia, tupá hlava*) alebo apreciatívno-intenzitného typu významu (*ostrá konfrontácia, tupá bolesť, tvrdý smeč*). Porov.: *Hľadáš tu únik od tvrdej reality života na Západe* (Vč). — *Hysterička a alkoholik. Trošku drsná kombinácia na jedno manželské spolužitie* (Vč). — *Takýto hrdina vzniká len v tupých hlavách našich scenáristov...* (Sloboda). — *Jednoducho, tá systematická, a netreba popierať — ostrá konfrontácia — sa nástojčivo tisne do popredia* (NP). — *Dobrá ulievka je často účinnejšia ako tvrdý smeč* (Vč).

Kvalitatívne adjektíva svojim názorným významom, založeným na predstave empirickej skúsenosti, poskytujú vhodný priestor pre metaforické prenosy. Typická je pre ne synestetická metafora, ktorej porovnávací základ tvorí podobnosť predstáv z odlišných zmyslových oblastí, napr. *ostrá vôňa, tvrdý hlas, tupý zvuk, mäkký tón, kyslá vôňa*. Tento proces sa neustále prehĺbuje, takže nové spojenia vznikajú na pozadí už lexikalizovaných a vo vedomí používateľov jazyka fixovaných významov (*drsná tonalita, trpký otáznik, tupé klepnutie* a pod.): *Dúbravka... aj tu použil svoju sivú až drsnú tonalitu, a napodiv ňou dosiahol prekvapujúci tón nežnosti* (Vč). — *Za ľudské túžby v ohni stleté / ... za výkrik ostrý ako dýky / za všetky trpké otázky / ...* (Rúfus).

Kvalitatívno-apreciatívny typ významu reprezentujú osobnostné adjektíva. Nociónálna, informatívna zložka ich sémantiky charakterizuje psychické a fyzické vlastnosti človeka, prítomnosť aktualizovaného hodnotenia vyplýva z toho, že človek nevytvoril hodnotiace kritériá len na okolie, ale aj na seba. Jeho schopnosti, záujmy, charakter a aj výzor sú posudzované buď kladne alebo záporne, a to z aspektu celej škály spoločenských a konvenčných noriem. Napr. *talentovaný, milý, trpezlivý, usilovný, šťastný* sú vlastnosti kolektívom posudzované kladne, kým *ťažkopádny, prchký, drzý, mrzutý, vlasatý* sú zreteľne záporne.

Kvalitatívno-apreciatívne adjektíva si aj vo svojich odvodených významoch často zachovávajú pôvodný smer k človeku, napr. *nudný film* je taký, ktorý vyvoláva u subjektu nudu; podobne *smutná kniha, optimistická prognóza, nostalgické spomienky* a i.

Prechodom do typu apreciatívno-kvalitatívnych adjektív obohacujú sa adjektíva o emocionálne konotácie, získané vedomým prenesením vlastností človeka na objektovú sféru (konkrétnu alebo abstraktnú): *zúfalá paródia, solídne výsledky, obetavá a svedomitá práca, triezvy úsudok*. Porov.: *To všetko pripomína iba zúfalú paródiu na gurmána, ktorý po celý rok už vopred presne vie, aké bude prvé jedlo v utorok a druhé jedlo vo štvrtok* (SNN). — *A mať časť novodobých dejín prežitých, nebyť odkázaný na sprostredkované poznanie, je pre človeka, ktorý nestratil kontakt s prítomnosťou a triezvy úsudok, ohromnou výhodou* (NP). — *Predpokladom úspešného postupu v našom napredovaní je len obetavá, svedomitá, tvorivá práca* (Pd).

Posunom do skupiny apreciatívno-intenzitných adjektív dosahuje sa vyjadrenie nešpecifikovanej kvantity sprevádzanej emocionálnosťou: za *sympatické* vstupné budeme považovať nízku cenu vstupenky (kým napr. *sympatický muž, sympatická žena* boli posudzovaní podľa iných hodnotiacich kritérií), *slušný plat* je zrejme výrazne vyšší, *slušná zbierka* je početnejšia, *usilovný pochod* je intenzívny pochod a pod. Porov.: *Vstupné je sympatické: maximálne päť korún* (NP). — *Dodnes mám slušnú zbierku nerastov* (NS). — *Ráta sa s uskutočňovaním aktívnej sociálnej politiky, s dôsledným uplatňovaním zásady sociálnej spravodlivosti* (NS).

Kvalitatívno-intenzitné adjektíva vo svojich priamych významoch vyjadrujú kvantitatívne vlastnosti priestoru, pohybu, veku, teploty, váhy atď. Napríklad *vysoký* a *nízky* signalizujú vlastnosti výšky, *ťažký* a *ľahký* — váhy, *teplý* a *studený* — teploty, *krehký* a *pevný* — konzistencie.

Ich prenesené významy v apreciatívno-kvalitatívnych a najmä v apreciatívno-intenzitných alternáciách obraznejšie vyjadrujú vyššiu mieru hodnotenia a intenzitnosti. Napríklad *slabý autor* je (pod)priemerný autor, *plytké jazyčnice* sú klebetné ženy bez etických zásad (oba príklady dokumentujú negatívnu spoločenskú mienku), *suché vymenovanie* je strohé, *krehká dohoda* je málo stabilná (uvedené doklady označujú intenzitnosť) atď. Porov.: ... *jedna nepodarená kniha alebo jeden slabý autor ešte neznamenajú nízku úroveň celého žánru* (NP). — *Stál pri nej aj v situácii veľmi vážnej, keď nielen plytké jazyčnice, ale aj niektorí vedúci činitelia nášho verejného života sa otvorene postavili proti Gregorovej* (Valehrahová). — *Táto myšlienka je neobvyčajne poučná a vyžaduje si hlboké rešpektovanie v riadiacej činnosti* (NS). — *Za „suchým“ vymenovaním úloh sa skrýva...* (NP). — *Jeho dotvorenie si vyžaduje neustále zdokonaľovanie, aby predstavoval koncepčne nový, ucelený riadiaci systém s vysokou účinnosťou na dynamizáciu ekonomických procesov súčasnej socialistickej spoločnosti* (NS).

Apreciatívno-kvalitatívne adjektíva pomenúvajú vlastnosti normatívneho (*typický, zriedkavý, obvyčajný, podobný*), racionálneho (*dobrý, optimálny, významný, originálny, pekný*) a senzitivného hodnotenia (*chutný, príjemný, jemný*). Tieto vlastnosti sú posudzované spoločenským subjektom

podľa určitých kritérií (estetických, etických, utilitárnych a pod.), takže subjekt tu vystupuje ako psychický alebo fyzický recipient, ktorý hodnotí človeka, predmety, situácie, okolnosti. Adjektíva apreatívnej sémantiky sú binárne diferencované na kladné a záporné a v porovnaní s kvalitatívnymi stiera sa v nich rozdiel medzi prirodzenými triedami, lebo do popredia vystupuje axiologická klasifikácia. Ich spájateľnosť je veľmi málo limitovaná významom substantív a viac závisí od hodnotiaceho postoja subjektu, preto je prakticky neohraničená. Pravda, deskriptívna zložka významov sa môže ďalej modifikovať podľa referencie (miesto vhodné napr. na pestovanie rastlín je iné, než povedzme na stavbu domu, uloženie vecí v byte a pod.).

Hlavným dynamizujúcim faktorom v tejto skupine (a podobne aj v apreatívno-intenzitnej) stali sa adjektíva sémanticky motivované substantívami. Na rozdiel od vzťahových adjektív kvalifikačné adjektíva plne využívajú obraznosť východiskového substantíva, ktorú obohacujú práve o výrazný hodnotiaci a intenzitný kolorit: *gýčový človek, jarmočná produkcia, kuriózný pád, legendárny zakladateľ, banálna vec, špičkové vybavenie, prioritný význam, kľúčová rola* a pod. Porov.: ... *gýč nemôže mať na nikoho taký bezprostredný vplyv ako práve na gýčového človeka a iba gýčové chápanie dáva možnosť rozohrať všetky gýčové úlohy a pózy* (PaS). — *Prioritný význam v zahraničnopolitickej orientácii nášho štátu majú vzťahy so Sovietskym zväzom* (PaS). — *Pochádzal z Írska, ale skutočný domov našiel v Londýne, intelektuálnom kvase metropoly dožívajúcej viktoriánskej éry* (PaS). — *Celkom zákonite totiž so sebou (v sebe) vyvážame i svoje nedostatky, svoju kultúrnu podvýživu* (NP).

Pružnosť apreatívno-kvalitatívneho typu sa prejavuje aj v tom, že neustále vznikajú nové významy kvalifikačných adjektív s takou príznačnou substantívnou motiváciou, ktorá zodpovedá zámeru a štýlu komunikácie (*fajnová aktivita, víťuzný čin, šlendriánska agrotechnika, čudesná vec, interesantná situácia, exemplárna podoba, experimentátorské úsilie, katastrofický záver* a pod.). Porov.: ... *o tejto fajnovej aktivite akosi vedia len poslucháči vyšších ročníkov* (Sm). — *Tak, iba tak mohol alebo by mohol napraviť svoj „víťuzný“ čin* (Vč). — *A ak sa ľudia občas pýtajú, čo je to za čudesná vec, tá prestavba, ako jej rozumieť, ... treba im odpovedať* (NS). — ... *v USA, teda v krajine, kde protirečenia kapitalizmu a ich vplyv na psychiku ľudí vystupujú v exemplárnej podobe* (PaS). — *Príťahovali ma jeho ohniská — ... emocionalita a v neposlednom rade experimentátorské úsilie* (SP).

Okrem toho apreatívno-kvalitatívna sémantika umožňuje „vstup“ pôvodne vzťahových významov a ich prehodnotenie na kvalifikačné adjektíva s rôznou mierou okazionálnosti: *ľudský príklad, krvavá diktatúra, burinová a prachová romantika* a pod. Porov.: *Básnik, spisovateľ, umelec môže beh života ovplyvňovať aj svojím ľudským príkladom* (SP). — *Ich rodičia nemajú veľa pochopenia pre takúto burinovú a prachovú roman-*

tiku, celý deň musia pobehovať s prachovkami po byte a utierať to, čo im vetriská vmietli do izieb (SNN). — *Dajú sa ňou pohodlne odôvodňovať surovinné a kontrarevolučné vojny proti rozvojovým krajinám a národnoslobodzovaciemu hnutiu* ... (NP).

Apreatívno-intenzitné adjektíva vyjadrujú rôzne typy intenzitnosti: nadmerného stupňa vlastností (*nadbytočný*), totálnej miery (*celý, úplný*), perceptívnej intenzitnosti (*vrelý*), spaciálnej intenzitnosti (*rozsiahly, rozmerný*), temporálnej intenzitnosti (*súrny, akútny*), emotívnej intenzitnosti (*hlboká láska, horúca radosť*). Svojím mobilizujúcim charakterom stávajú sa neodmysliteľnou súčasťou najmä publicistického štýlu. Patria k najfrekvencovanejším adjektívam s výraznou polaritou medzi klišé, ošúchanosťou (*naliehavé otázky, horúčkovitý zbrojenie, energický postup, vysoká kvalita, prenikavý rast, radikálne zmeny, sústavná starostlivosť, výrazné obohatenie*) a snahou o inováciu sémantickej spájateľnosti (*notorický závistlivec, udatné maskovanie, hviezdne chvíle*). Porov.: *Zníženie napätia a zastavenie horúčkovitého zbrojenia by viedlo k zlepšeniu celkového ovzdušia v ázijsko-tichomorskej oblasti* ... (SNN). — *Zásluhou úmornej reštauračnej práce entuziastov sa tohto roku znovu ozval jeho hrací mechanizmus* (Horizont). — *Spoločenské vedy majú nezastupiteľné miesto aj v rozvoji modernej vedy a techniky, v intenzifikácii vedeckotechnického rozvoja* ... (PaS). — *S notorickými závistlivcami sa však na huby chodíť neoplatí* ... (SNN). — *S tým potom súvisia i ďalšie vlastnosti, anomálie či schopnosti gýču: udatné maskovanie pravdy klamstvom* (PaS). — *Darmo by sme hľadali v životopise Rembrandta hviezdne chvíle, ktoré mu umožnili životnú cestu plnú vavrínov* (Horizont).

Apreatívne adjektíva vyjadrujú subjektívny postoj hovoriaceho, jeho hodnotiace stanovisko v expresívnej, hyperbolizovanej podobe. Rozlišujú sa dve intenzitné centrá: a) s významom „veľmi dobrý/veľmi zlý“ (*senzačný, unikátny, úžasný, báječný, desný, mizerný*); b) s významom „veľmi veľký/veľmi malý“ (*obrovský, maximálny, kolosálny, kardinálny, minimálny*). Pre apreatívne adjektíva je typická vlastnosť graduálnej postupnosti a vzájomnej zameniteľnosti, a pretože referenčne nie sú obmedzované a v komunikácii plnia tú istú úlohu, ich výber a použitie závisí najmä od zámeru subjektu. Porov.: *Súčasný stav rozvoja slovenskej literárnej tvorby sa mi vidí dobrý. Teda ani svetoborný, ani mizerný* (SP). — *Magická sila športu a rekreácie* (Pd). — *Jeho najväčšou, epochálnou zásluhou je však to, že spolu s Engelsom (a neskôr Lenin) našli aj východisko z ľudskej biedy* (SP). — *Milióny rokov sa voda Blatnického potoka tečúceho dolinou zarezávala do jej vápencových bráhl, v ktorých neustále prehlbovala svoje koryto a podmienila vznik monumentálnej tiesňavy s bizarnými, miestami až kolmými skalnými stenami* (PaS). — *Výsledky ekonomického experimentu, ktorý sa začal v Sumskom strojárskom združení a ktorého podstatou je financovanie technickej prestavby z vlastných zdrojov na základe kardinálneho rozšírenia právomoci* (NS).

Podrobná analýza kvalifikačných adjektív (Branická, 1985) ukazuje, že k zmenám dochádza pod vplyvom vonkajších i vnútorných faktorov. Vonkajšími faktormi sú prechody vzťahových adjektív medzi kvalifikačnými adjektívami, ktoré rozširujú apreatívny typ sémantiky (apreatívno-kvalitatívny i apreatívno-intenzitný). Vnútorné mechanizmy sa prejavujú v horizontálnom posune z centra na perifériu, ale aj vo vertikálnom smere ako polysémická reštruktúracia. Typickým dynamizujúcim faktorom pre kvalitatívne adjektíva je rozširovanie, resp. zužovanie významu, no najmä metaforické prenosy, ktorými prechádzajú do skupiny apreatívnych významov. Iná situácia je v rámci apreatívnych adjektív. V primárne apreatívnych adjektívach informatívna zložka je viac vágna a neutvára vhodný porovnávací základ pre metaforu. Samotné sekundárne apreatívne adjektíva sú predovšetkým výsledkom metaforických prenosov. Súbor apreatívnych adjektív však dopĺňajú pôvodne vzťahové a kvalitatívne adjektíva obohatené o hodnotiaci a intenzitný význam. Dôležitým momentom pritom je, že prechody z jednotlivých typov sú progresívne lineárne v tom zmysle, že postup sa uskutočňuje vždy smerom k apreatcii, resp. v rámci jednej roviny. Naznačené mechanizmy tvoria základný spôsob obnovovania a rozširovania inventára kvalifikačných adjektív.

Adjektivizácia n/t-príčasť

Adjektivizácia n/t-príčasť je proces, ktorého špecifickou funkciou je vznik jazykových jednotiek označujúcich vlastnosť. Takéto jazykové jednotky vznikajú dvojako: buď si zachovávajú príslušnosť k slovesnej paradigme, alebo ju narušajú.

Možnosť vzniku n/t-jednotiek označujúcich vlastnosť je daná charakterom príčastia ako člena slovesnej paradigmy. Príčasť je „obalovou zložkou“ slovesa (Dokulil, 1982 a, s. 267), čo znamená, že je nositeľom niektorých vlastností slovesa a adjektíva. Zo slovesných kategórií má lexikálno-gramatickú kategóriu vidu a intencie slovesného deja, z adjektívnych kategórií má kategóriu zhody, ktorej na formálnej rovine zodpovedá podoba zhodná s podobou adjektíva. Kategória zhody mu umožňuje obsadzovať syntaktické pozície, v ktorých sa vyskytuje adjektívum (prívlastok, menná časť prísudku a doplnok). Základným slovnodruhovým významom slovesa je vyjadrovanie procesualnosti, základným slovnodruhovým významom adjektíva je vyjadrenie kvalitatívnosti. Oslabené slovesné gramatické vlastnosti sú príčinou oslabeného základného slovnodruhového významu slovesa pri príčasti. Tento zaujímavý jazykový jav nie je anomáliou, naopak, poukazuje na to, ako je jazyk uspôsobený adekvátne postihovať kontinuálny charakter reality. N/t-jednotka môže totiž označovať vlastnosť, ale cez prizmu deja. Ak sa viac zdôrazňuje fakt, že n/t-jednotka označuje vlastnosť, zaraďuje sa medzi adjektíva a teda

pomenovania, ak sa viac prihliada na jej príslušnosť k slovesnej paradigme, zaraďuje sa medzi slovesné tvary, a teda sa jej nepriznáva status pomenovania (porov. Lopatin, 1966; Kalakuckaja, 1971; Kubriakova, 1978; Štícha, 1980; Dokulil, 1982 a; Kačala, 1986). Funkčne ide o adjektívum, štruktúrne o sloveso, čo možno vyjadriť termínom nesamostatná pomenovacia jednotka. Túto jednotku možno nazvať dvojako: príčasťové adjektívum alebo adjektívne príčasť. Jednotky, ktoré označujú vlastnosť a zároveň stratili príslušnosť k slovesnej paradigme, takýto ambivalentný charakter nemajú, sú to adjektíva s príčasťovým n/t-sufixom. Dvojakému vzniku n/t-jednotiek označujúcich vlastnosť, a to pri zachovaní alebo narušení príslušnosti k slovesnej paradigme, zodpovedá aj dvojaký charakter adjektivizácie n/t-príčasť: rozlišujeme adjektivizáciu n/t-príčasť ako proces vzniku adjektívnych n/t-príčasť, resp. príčasťových adjektív, a adjektivizáciu n/t-príčasť ako proces vzniku adjektív z n/t-príčasť.

Adjektivizácia n/t-príčasť ako proces vzniku adjektívnych n/t-príčasť, resp. príčasťových adjektív je podmienená slovesom, a zároveň nepresahuje rámec slovesa. Vyplýva priamo z paradigmatických a syntagmatických vlastností n/t-príčasť ako členov slovesnej paradigmy, teda ako slovesných tvarov. Pod paradigmatickými vlastnosťami n/t-príčasť rozumieme ich sémantiku v lexikálnej rovine (rozčlenenie na lexikálno-sémantické skupiny), v lexikálno-gramatickej rovine (vid a intenzný systém) a v slovotvornej rovine. Pod syntagmatickými vlastnosťami n/t-príčasť rozumieme obsadzovanie syntaktických pozícií, realizáciu intenzného systému vo vete a spájateľnosť s neintenznými členmi vety. Jednotlivé lexikálno-sémantické skupiny príčasť, rozličné vidové významy a podobne možno diferencovať podľa toho, do akej miery zdôrazňujú procesualnosť alebo kvalitatívnosť. Vytvárajú tak stupnice s pólom procesualnosti a s pólom kvalitatívnosti.

Súčasťou stupnice paradigmatických vlastností n/t-príčasť je stupnica lexikálno-sémantických skupín n/t-príčasť. Treba tu rozlišovať to, či dej zasahuje cieľovú substanciu tak, že mení jej situáciu (procesualnosť) alebo mení jej vlastnosti (kvalitatívnosť). Na póle procesualnosti stoja tri lexikálno-sémantické skupiny n/t-príčasť.

Lexikálno-sémantická skupina n/t-príčasť označujúcich vznik (vznikanie), vytvorenie (vytváranie) alebo zánik (zanikanie), likvidácia substancie: *vykonaná/vykonávaná práca, dosiahnuté/dosahované výsledky, vybudované/budované sídlisko, vyrobené/vyrábané súčiastky, vyhasnuté iskričky, zbúraný/búraný dom, zlikvidovaný/likvidovaný nepriateľ*. Keďže tieto príčastia majú malú informačnú hodnotu, často ich dopĺňajú výrazy, ktoré bližšie určujú spôsob, kvalitu, časové a priestorové okolnosti vzniku substancie: *doma vyrobený nôž, práve narodené mláďa, vopred vypracované vedecké princípy, vhodne vybudované chodníky, vlastnoručne zhotovený model*.

Príčastia, ktorých lexikálna sémantika je bohatšia o zachytenie spôsobu

vzniku substancie, sú bližšie k pólu kvalitatívnosti, keďže spôsob vzniku predurčuje vlastnosti substancie: *upletené šaty* — *uháčkované šaty*, *vyrytý nápis* — *vytepaný nápis* a pod. Na tento cieľ sa však využívajú predovšetkým adjektíva z n/t-príčastí typu *varené mäso*, ktorými sa označujú vlastnosti substancii (a to výrobkov) vyplývajúce z technologického postupu ich výroby: *pletené šaty* = šaty zhotovené pletením, *háčkované šaty* = šaty zhotovené háčkováním. Rozdiel medzi príčastím *upletený* v spojení *upletené šaty* a adjektívom *pletený* v spojení *pletené šaty* je v protiklade aktuálnosť/neaktuálnosť vykonaného deja. Možno sa o tom presvedčiť testom: *Šaty mám už upletené* (hotové). — **Šaty mám už pletené* (hotové)./Prosím si *pletené šaty* (a nie ľanové, bavlnené). — **Prosím si upletené šaty* (a nie ľanové, bavlnené). V príčastí je dominantný sémantický príznak dokončenosti, v adjektíve sémantický príznak vlastnosti vyplývajúcej z charakteristického spôsobu výroby.

Ďalšou lexikálno-sémantickou skupinou na póle procesualnosti sú príčastia označujúce zmenu prináležitosti substancie: *nakúpený/nakupovaný tovar*, *prenajaté/prenajímané auto*, *rozpožičané/rozpožičávané peniaze*, *darované kreslo* a pod.

Na póle procesualnosti sú aj príčastia, ktoré označujú zmenu lokácie substancie: *premiestnené/premiestňované nosorožce*, *zatúlaný spolubývajúci*, *porozhadzované fľaše* a pod. Na zvýšenie informačnej nasýtenosti bývajú doplnené ďalšími určeniami: *do zeme zapichnutá kopija*, *čerstvo vykopaný piesok*.

Na opačnom póle, póle kvalitatívnosti sú lexikálno-sémantické skupiny príčastí, ktoré označujú vlastnosti vyplývajúce z deja. Typické adjektíva vyjadrujú tri druhy vlastností, pokiaľ ide o ich trvanie v čase: nenadobudnuté, trvalé (*Manžel má sivé oči.*); nadobudnuté, a to natrvalo (*Otec má už sivé vlasy.*) alebo prechodne (*Obloha je sivá, bude asi búrka.*). Vlastnosti nadobudnuté prechodne sa zväčša nazývajú stavy. Tento názov sa však uplatňuje zvyčajne vtedy, keď ide o životnú substanciu. Keď ide o neživotnú substanciu, rozdiely medzi trvalými vlastnosťami, vlastnosťami nadobudnutými natrvalo alebo prechodne sa v jazyku nepocifujú tak výrazne zrejme preto, lebo tá istá vlastnosť má z tohto hľadiska rozličný charakter podľa toho, na akú substanciu sa viaže. Adjektívne jazykové prostriedky v slovenčine neposkytujú v tomto smere oporu vo formálnom vyjadrení. Špecifikum n/t-príčastí oproti typickým adjektívam je v ich schopnosti nadobudnutosť vlastnosti vyjadriť aj formálne (Sejáková, 1986). Tak sa zúčastňujú na znižovaní polysémie v jazyku. Okrem toho sú schopné vyjadriť také nadobudnuté vlastnosti (či už natrvalo alebo prechodne), ktoré nie sú schopné vyjadriť typické adjektíva (*schátraná budova*, *slobodná* — *vydatá*, *rozvedená žena*, *triezvy* — *opitý muž*). V tom sa prejavujú ich nominačné schopnosti.

Príčastia, ktoré označujú nadobudnuté vlastnosti (natrvalo alebo prechodne), možno zaradiť do lexikálno-sémantických skupín adjektív (porov.

Branická, 1985). Napríklad ide o príznaky farby (*osineté pery*, *očervenené uši*, *zožltnuté papiere*, *začiernené múry*); hmatové vlastnosti (*stvrdnutý chlieb*, *stuhnuté blato*, *zatupený nôž*, *naostrená sekera*, *zdrsnený povrch*); príznaky chuti (*osladený čaj*, *zhorknutá káva*); priestorové vlastnosti (*zvýšené podpätky*, *predĺžené šaty*, *rozšírená sukňa*, *zúžené nohavice*); teplotné vlastnosti (*vychladnutá polievka*, *rozpálený vzduch*); temporálne vlastnosti (*skrátenej pracovný čas*, *predĺžená smena*, *zrýchlené tempo*); akustické vlastnosti (*stíšený zvuk*); tvarové vlastnosti (*vzpriamený chrbát*, *vyrovnaný plech*, *preliačená lopta*, *nariasená drapéria*, *poprehýbaný kov*); konzistenčné vlastnosti (*zhustnuté mlieko*, *zrednuté vlasy*, *rozriedené víno*, *zamokrené polia*, *zvlhnutý tabak*, *skamenené zvyšky rastlín*, *rozbahnená zem*); psychické, fyzické a fyziologické stavy a vlastnosti živých bytostí (*oslepnutý*, *ohluchnutý*, *onemený*, *skrehnutý*, *zmalátnený*, *vychudnutý*, *vyhladnutý*, *vysmädnutý*, *nasýtený*, *opitý*, *vytriezvený*, *zmeravený*, *zmorený*, *vyplašený*, *rozrušený*, *rozcitlivený*, *zatrpknutý*, *ohúrený*, *rozohnený*, *pomätený*, *vyhranený*, *ostrieľaný*); sociálny stav osoby (*vydatá žena*, *rozvedený/ovdovený muž*, *zamestnaný občan*); vlastnosti javov z hľadiska spôsobu organizácie a usporiadania (*usmerňovaný proces*, *riadený systém*, *kontrolované kríženie*); hodnotiace charakteristiky (*oblúbený psík*, *neošúchané metódy*, *nezaslúžené pocty*, *zakorenené predstavy*, *obávaný nepriateľ*, *zbožňovaná žena*, *uznávaná autorita*). Takýchto lexikálno-sémantických skupín je viac, uviedli sme len najtypickejšie.

Osobitnú zmienku si zaslúžia príčastia, ktoré označujú konzistenčné vlastnosti nadobudnuté cieľavedomým dejom — technologickým postupom. Sú to príčastia ako *postrúhaný*, *rozšľahaný*, *zomletý* a pod. Konkuruje im adjektíva patriace do typu *varené mäso*, ktoré tiež označujú konzistenčné vlastnosti nadobudnuté technologickým procesom, napr. *strúhaný*, *šľahaný*, *mletý* a pod. Rozdiel medzi nimi je v protiklade aktuálnosť/neaktuálnosť: *postrúhaný syr* — *strúhaný syr*, *rozšľahaný jogurt* — *šľahaný jogurt*, *zomleté mäso* — *mleté mäso*. Aktuálnosť pri príčastiach uvedomovaná na pozadí neaktuálnosti konkurujúcich adjektív znižuje ich mieru kvalitatívnosti. Preto sme ich nezaradili do lexikálno-sémantickej skupiny na póle kvalitatívnosti. Zmienili sme sa tu o nich preto, lebo ide o jav so širšou platnosťou.

Stupnica vidových významov n/t-príčastí. Kategória vidu je spojená s kategóriou času a spôsobu slovesného deja, ktoré modifikujú základné vidové protiklady *zavrieť/zavrieť* *deja*. Práve tieto modifikácie sú pre mieru procesualnosti či kvalitatívnosti určujúce. V prípade *zavrieť* *deja* sa ukazuje relevantný protiklad *rezultatívnosti/nerezultatívnosti*. Pod *rezultatívnosťou* tu rozumieme fakt, že *zavrieť* *deja* *zanechal „stopy“* na substancii, ktorú zasiahol. V prípade *nezavrieť* *deja* sa zase uplatňuje protiklad *temporalnosti/atemporalnosti*. Pri *temporalnosti* sa rozlišuje protiklad *prítomnosti*, *minulosti* a *budúcnosti*, pri *atemporalnosti* sa tento protiklad neutralizuje. Takto možno vyčleniť

štyri skupiny n/t-príčasťi. Keďže ich identifikácia nemá dostatočnú oporu vo forme, je viazaná na lexikálnu sémantiku a kontext.

Porov.: v dokonavej forme završenosť + rezultatívnosť: *Uzimenými, skrehnutými rukami som si prešiel po tvári* (Andruška); završenosť + ne-rezultatívnosť: *Z radu premietnutých filmov síce nemôžeme vymenovať ani jeden...* (Vč); v nedokonavej forme nezavršenosť + temporálnosť: *Lazarev zúriivo pozrel na podávanú ruku, zrejme nechápal toto gesto...* (Bondarev); nezavršenosť + atemporálnosť: *Riadený experiment s cieľom overiť náboženské idey pravdepodobne vôbec nie je možný...* (Dialogy).

V stupnici sa na póle procesualnosti objavujú n/t-príčasťi nedokonavých slovies s významom nezavršenosť + temporálnosti (*podávaná ruka*), na póle kvalitatívnosti príčasťi dokonavých slovies s významom završenosť a rezultatívnosti (*skrehnuté ruky*). Bližšie k pólu procesualnosti majú príčasťi dokonavých slovies s významom završenosť a nerezultatívnosti (*premietnutý film*), bližšie k pólu kvalitatívnosti majú príchasťi nedokonavých slovies s významom nezavršenosť a atemporálnosti (*riadený experiment*).

Stupnica intenčných typov n/t-príčasťi. Doterajšie výsledky skúmania intenčného systému slovies umožňujú stanoviť základnú tendenciu: čím je intenčný systém slovesa bohatší, tým sa viac zdôrazňuje procesualnosť pri jeho n/t-príčasťi a naopak, čím je intenčný systém slovesa zovretejší, tým viac sa v jeho n/t-príčasťi zdôrazňuje kvalitatívnosť (Dokulil, 1962). Tak majú najbližšie k pólu procesualnosti n/t-príchasťi slovies z 1. intenčného typu (podľa Morfológie slovenského jazyka, 1966), a to buď pre možnosť vyjadrenia východiskovej substancie (*vodič zadržaný políciou, dieťa vychovávané starými rodičmi, učiteľ pohoršený správaním žiaka*), alebo pre možnosť (alebo nutnosť) vyjadrenia druhej cieľovej substancie (*list adresovaný matke, pohár naliaty hostovi, obálka opatrená pečiatkou*). Na póle kvalitatívnosti sú n/t-príchasťi slovies zo 4. intenčného typu, kde sa neutralizuje protiklad medzi východiskovou a cieľovou substanciou (*zostarnutá žena, zblednutá tvár, stvrdnutá hlina, skamenený živočích, ovdovený muž, vzniknuté problémy, zaniknutý štát*).

Stupnica slovotvornej motivovanosti. Väčšiu mieru kvalitatívnosti majú n/t-príchasťi denominálnych slovies ako n/t-príchasťi deverbatívnych slovies alebo slovotvorne nemotivovaných slovies. Príčinou je predovšetkým všeobecná tendencia, že derivačná história poznamenáva výsledný produkt slovotvorného aktu, nominálne motivujúce slová znižujú mieru procesualnosti n/t-príchasťi denominálneho slovesa. Okrem toho aj samotné slovotvorné významy slovies podporujú kvalitatívnosť pri n/t-príchasťiach. Porov. deadjektívne slovesá „urobiť (stať sa) takým, ako je vyjadrené v základe slova“ (*rozveseliť, zostarnúť*) → n/t-príchasťi „ktorý sa stal (bol urobený) takým, ako je vyjadrené v základe slova“ (*rozveselený, zostarnutý*) a desubstantívne slovesá „opatriť tým, čo je vyjadrené v základe slova“

(*zaskliť, zarámoviť, opečiatkovať*) → n/t-príchasťi „ktorý je opatrený tým, čo je vyjadrené v základe slova“ (*zasklený, zarámovaný, opečiatkovaný*); „zbaviť toho, čo je vyjadrené v základe slova“ (*odblaniť, odkostiť, odsoliť*) – n/t-príchasťi „ktorý je zbavený toho, čo je vyjadrené v základe slova“ (*odblanený, odkostený, odsolený*).

V stupniciach syntagmatických vlastností n/t-príčasťi sa zachytáva stupnica syntaktických pozícií n/t-príchasťi: n/t-príchasťie môže obsahovať predikatívnu, polopredikatívnu a nepredikatívnu pozíciu. V predikatívnej pozícii je spolu so sponou súčasťou zloženého tvaru, ktorý ako celok slúži na vyjadrenie priebehu deja z pasívnej perspektívy alebo výsledku deja. Pasívnosť a perfektívnosť sú súčasťou kategórie slovesného rodu (porov. Krupa, 1962; Hausenblas, 1963; Morfológia slovenského jazyka, 1966; Stícha, 1980; Tipologija rezultatívnych konštrukcií, 1983; Sokolová, 1984). Preto je n/t-príchasťie v predikatívnej pozícii na póle procesualnosti. V nepredikatívnej pozícii identifikuje alebo charakterizuje nadradenú substanciu, preto je tu na póle kvalitatívnosti.

V stupnici realizácie intenčného systému n/t-príchasťi vo vete sa odráža fakt, že čím je realizácia intenčného systému bohatšia, tým viac sa zdôrazňuje procesualnosť — a naopak.

V stupnici neintenčných doplnení n/t-príchasťi vo vete príslovkové určenia ako vetné členy typické pre rozvíjanie slovies podporujú procesualnosť rozvíjaného n/t-príchasťia. To sa však nevzťahuje na príslovkové určenia, ktoré môžu rozvíjať aj adjektíva, ako sú príslovkové určenia miery a zreteľa (porov. Šikra, 1987); tie sú vo vzťahu k miere procesualnosti a kvalitatívnosti neutrálne.

Každý výskyt n/t-príchasťi je charakterizovaný uvedenými štyrmi druhmi paradigmatických a troma druhmi syntagmatických vlastností, pričom každá jeho konkrétna vlastnosť zaujíma isté miesto v stupnici s pólom procesualnosti a kvalitatívnosti. Maximálnu mieru kvalitatívnosti dosahuje to n/t-príchasťie, ktoré má všetkých sedem mier kvalitatívnosti maximálnych — to je n/t-jednotka označujúca vlastnosť. Završením adjektivizácie je teda dosiahnutie maximálnej celkovej miery kvalitatívnosti. Rozličná miera kvalitatívnosti zodpovedá rozličnému stupňu adjektivizácie. To znamená, že adjektivizácia tohto typu nie je dynamický jav, ktorý by prebiehal ako proces v čase, ale jeho dynamika spočíva v rozličnej miere naplnenia ideálneho stavu (označovanie vlastností) v závislosti od rozličných faktorov pri relatívne invariantnom čase.

Hoci o stupni adjektivizácie n/t-príchasťi spolurozhodujú všetky faktory, predsa z nich možno vyčleniť určujúce: paradigmatický faktor príslušnosti k lexikálno-sémantickej skupine n/t-príchasťi, paradigmatický faktor slovotvornej motivovanosti a syntagmatický faktor syntaktickej pozície. Obidva základné druhy faktorov — paradigmatický a syntagmatický — sa dopĺňajú; v tom sa prejavuje jednota paradigmatickej, nekontextovej

a syntagmatickej, kontextovej podmienenosti adjektivizácie. Zároveň to umožňuje vysvetliť, prečo je nerovnaký stupeň adjektivizácie nielen pri rozličných n/t-príčiastiach, ale aj pri rozličných výskytoch toho istého n/t-príčastia.

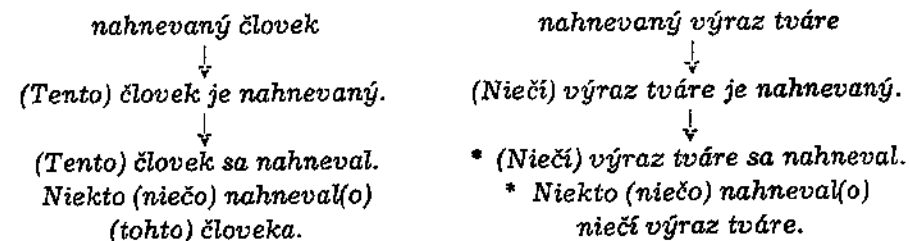
Z hľadiska obohacovania slovnej zásoby súčasnej slovenčiny je pri adjektivizácii tohto typu podstatné, aké nové slovesá vznikajú. Vznik slovies s n/t-príčiastami tých lexikálno-sémantických skupín alebo tých slovo-tvorných typov, ktoré stoja v stupni na póle kvalitatívnosti, do značnej miery predurčuje možnosť existencie n/t-príčastí označujúcich vlastnosť, možnosť premenenú na skutočnosť predovšetkým zaujatím nepredikatívnej pozície. Možno uviesť veľa takýchto nových adjektívnych n/t-príčastí od slovies v novom význame, ktoré zachytáva Krátky slovník slovenského jazyka (1987): *dopracovať* = „vypracovať do úplnosti, dorobiť, dotiahnuť; dokončiť“ → *technologicky najdopracovanejšie muštovanie*; *okukať sa* = expr. „nosením, časom sa zunovať“ → *neokukaná podoba bývania*; *odizolovať* = „zbaviť izolácie“ → *odizolovaný kontakt*; *namazať sa* = substandard. „opiť sa“ → *namazaný (človek)*; *malinkovať* = prenesený význam „určiť, dať smer“ → *malinkovaná koncepcia*, *rozsypaný sa* = „nervovo sa zrútiť“ → *rozsypaný (človek)*; *rozklepať sa* = „vystrašiť sa“ → *rozklepaný (človek)*; od nových prevzatých slovies, slovo-tvorne nemotivovaných: *nadopovať sa* = „prijíť povzbudzujúce prostriedky“ → *nadopovaný (človek)*; *nafetovať sa* = „prijíť omamujúce prostriedky“ → *nafetovaný (človek)*; od nových denominálnych slovies, a to predovšetkým prevzatých, ale aj domácich: *miniaturizovaný prístroj*, *aglomerizované územie*, *natrasovaný vlak*, *oplášťované výplety*, *osvetrovaná rodina*, *otextovaná fotografia*, *odhlučnené stroje*, *odpatetizované herectvo*, *odestetizovaný život*, *pohlinikovaná oceľ*, *podhustené pneumatiky*, *pretechnizovaný svet*, *premodernizovaná krajina*, *predprané džiny*, *skocúrkovatený svet*, *spojazdnené auto*, *spriemerované ukazovatele*, *vytvrdený papier*, *vymäkčená stolička*, *vyprofilovaný prieskumník*, *vynečňované mesto*, *zadivadelnené teritórium*, *zakkonzervovaný hrad*, *zaoxidované kohútiky*, *zovnútorňený prejav*, *zneistený* (o človeku), *zjednosmernená premávka*, *zlumpenproletarizovaná duša*, *zmonolitnený nosník*, *zinfarktovaný* (o človeku) a ďalšie.

Charakteristickou črtou adjektivizácie n/t-príčastia ako procesu vzniku adjektíva je, že presahuje rámec vlastností n/t-príčastia ako súčasti slovesnej paradigmy, n/t-príčastie sa odtrháva od slovesnej paradigmy buď na lexikálnej alebo gramatickej rovine. Ak sa odtrháva na lexikálnej rovine, ide o divergentný vývin lexikálnej sémantiky n/t-príčastia a základných členov slovesnej paradigmy; príčastie sa obohacuje o také sémantické príznaky, ktoré sa neupevňujú aj pri základných členoch slovesnej paradigmy. Tento divergentný proces prebieha v čase, a to v priebehu dlhého časového obdobia. V istom časovom úseku (napríklad za posledných pätnásť rokov) možno identifikovať len jeho výsledky alebo zárodky.

Výsledkami divergentného vývinu participia a základných členov slovesnej paradigmy sú adjektíva, ktoré možno rozdeliť do nasledujúcich lexikálno-sémantických skupín.

Vlastnosti človeka a jeho prejavov: *povýšený* = „povyšujúci sa nad iných, neprimerane sebavedomý“ (človek, tón, postoj); *namyslený* = „veľa si o sebe myslí, neprimerane sebavedomý“ (človek, povýšenosť); *odmeraný* = „zdržanlivý, chladný“ (pohľad, hlas, človek, správanie sa, zdvorilosť); *rezervovaný* = „zdržanlivý v správaní, uzavretý, odmeraný“ (človek, postoj, stanovisko); *distingvovaný* = „jemný, ušľachtilý, vyberaný“ (človek, vkus, spoločnosť, šaty); *strojený* = „neprírodný, predstieraný, afektovaný“ (reč, smiech, záujem, veselosť, postoj, hnev, radosť, pokoj, chladnosť); *škrobený* = „zdržanlivý, chladný, odmeraný“ (človek, drevenosť); *uhladený* = „úslužne sa správajúci, dbajúci na slušnosť v spoločenskom styku, zdvorilý, úslužný“ (človek, správanie, mravy); *rafinovaný* = „vypočítavo zmýšľajúci, konajúci vypočítavo, premyslený, prefikaný, vypočítavý“ (žena, podvodník, úsmev, vražda, pretváрка); *zarytý* = „tvrdohlavo, zatato sa pridŕžajúci niečoho, nezmieriteľný, neoblomný“ (nepriateľ, reakcionár, odporca nových poriadkov, nenávisť); *upätý* = „odmeraný, neprístupný, meravý“ (osoba, žena); *rozhladený* = „majúci široký okruh znalostí, vedomostí, majúci rozhľad, veľmi vzdelaný, skúsený, múdry“ (človek, politik, um); *sčítaný* = „ktorý prečítal veľa kníh, vzdelaný, zbehlý v literatúre“ (človek); *zadebnený* = „obmedzený, zaostalý, hlúpy, zadubený“ (človek, hlava, pomery); *vyrovnaný* = 1. „prejavujúci vnútorný pokoj, duševnú rovnováhu“ (muž, človek), 2. „odzrkadľujúci duševnú alebo inú rovnováhu, vyvážený, pravidelný, rovnovážny“ (chôdza, povaha, výraz).

Osobitnú skupinu adjektív predstavuje podtyp *nahnevaný* (výraz tváre) so všeobecným významom „odzrkadľujúci duševný stav“. Duševný stav človeka sa navonok prejavuje výrazom tváre, očí, hlasom, pohybmi a pod. Samy však nie sú v nejakom duševnom stave. Jazyk výstižne zachytáva túto mimojazykovú skutočnosť: schopnosť dostať sa do duševného stavu pripisuje len človeku a jeho synekdochickým zástupcom, t. j. mysli, srdcu, citu, kým tvári, očiam, čelu, hlasu, krokom a pod. pripisuje len schopnosť odzrkadľovať duševný stav človeka. Prejavuje sa to v nerovnakých možnostiach transformácií:

Ukazuje sa, že n/t-jednotky, ktoré patria do sémantického okruhu

duševné stavy, majú dva odlišné lexikálne významy: 1. „ktorý sa dostal do duševného stavu“, 2. „odzrkadľujúci duševný stav“. Prvý význam korešponduje s významom príslušného slovesa, druhý význam pri slovese neexistuje. To znamená, že v prvom prípade ide o prídavné adjektívum, v druhom prípade o adjektívum.

Prídavné adjektívum:

skľúčený človek
nasrdený človek
sklamáný človek
zamilovaný človek
zamyslený človek
utrápený človek

Adjektívum:

skľúčený hlas
nasrdený pohľad
sklamáný pohľad
zamilovaný úsmev
zamyslený pohľad
utrápená tvár

Do lexikálno-sémantickej skupiny adjektív označujúcich duševné a fyziologické stavy človeka patria: *strihnutý* = „podnapitý“ (muž); *drgnutý* = „podnapitý“ (odsúdenec, tvár, oči, pohľad); *povznesený* = „slávnostný, citovo vzrušený“ (človek, nálada, myseľ, hlas).

V lexikálnych významoch adjektív, ktoré označujú zmyslami vnímateľné vonkajšie vlastnosti človeka, zvierata, rastliny, prípadne iných objektov, sa uplatňuje rovnaký metaforický princíp: niečo má taký tvar, farbu, štruktúru alebo inú zmyslovo vnímateľnú vonkajšiu vlastnosť, akoby ich získal nejakým dejom, avšak v skutočnosti ich takto nezískal: *ohnutý nos* — má taký tvar, akoby sa ohol (akoby ho niekto ohol); *striekaná látka* — má na sebe bodky, akoby ich na ňu niekto nastriekal. Ohnutý môže byť však nielen nos, ale aj prút. Na rozdiel od nosa má tvar, ktorý získal skutočne ohnutím. Zovšeobecnene možno povedať, že n/t-jednotka, ktorá označuje vonkajšie vlastnosti (tvar, farbu, štruktúru a pod.), má dva lexikálne významy: „ktorý má tvar, farbu, štruktúru a pod., ktoré získal dejom vyjadreným v základe slova“; „ktorý má tvar, farbu, štruktúru a pod., akoby ich získal dejom vyjadreným v základe slova“. V prvom prípade ide o prídavné adjektívum (*ohnutý prút*), v druhom prípade ide o adjektívum (*ohnutý nos*).

Predchádzajúcu konštatáciu treba spresniť v tom zmysle, že ak n/t-jednotka má vidový význam v rozpore s vidovým významom určitého tvaru príslušného slovesa, v prvom prípade ide tiež o adjektívum: *striekaný kov* = nanesený striekaním (adj.); *striekaná látka* = ktorá má na sebe bodky, akoby boli na ňu nastriekané (adj.). Pri posudzovaní rozdielov medzi prvým a druhým významom sa nevychádza z mimojazykovej, ale z jazykovej skutočnosti. Relevantný je výsledok transformačného testu. Je to preto, lebo v jazyku treba rešpektovať metaforické významy:

vytiahnutý chlapec
(„ktorý má chudú a vysokú postavu“)

↓

Chlapec je vytiahnutý.

Chlapec sa vytiahol.

(„rýchlo narástol“)

Keďže aj v určitom slovesnom tvare je rovnaký prenesený význam, n/t-jednotka je súčasťou slovesnej paradigmy, nejde teda o adjektívum, ale o prídavné adjektívum. Keby bol v určitom slovesnom tvare iba doslovný význam, išlo by o analogický typ ako *ohnutý nos* a n/t-jednotku by sme kvalifikovali ako adjektívum.

Adjektívum
(vlastnosť, ktorá akoby
bola výsledkom deja):

ohnutý nos
(ostro) rezané pery
vykrajovaný list
zahnutý pazúr
(pekne) modelovaná
ruka
vyklenuté obočie

Adjektívum
(vlastnosť, ktorá je
výsledkom cieľa-
vedomého procesu):

—
rezaný plech
vykrajované cesto
—
modelovaná socha
—

Prídavné adjektívum
(vlastnosť, ktorá je
výsledkom deja):

ohnutý prút
—
—
zahnutý kliniec
—
vyklenutá stena

V mnohých prípadoch až širší kontext umožňuje rozlíšiť, či ide o adjektívum alebo participiálne adjektívum:

vlastnosť, ktorá akoby bola výsledkom deja
= vrodená vlastnosť

ohnutý chrbát

vlastnosť, ktorá je výsledkom deja
= nadobudnutá vlastnosť (prechodná alebo trvalá)

V skupine časových a priestorových vlastností javov a vlastností javov z hľadiska ich usporiadania platia tie isté zákonitosti ako v predchádzajúcej skupine. Ide o adjektíva s týmito konkrétnymi lexikálnymi významami: *vzdialený* = 1. „ktorý je priestorovo ďaleko, v značnej vzdialenosti od niečoho, ďaleký, odľahlý“ (krajiny, miesta), 2. „ktorý je časovo ďaleko od niečoho, ďaleký“ (budúcnosť); *zvýšený* = „vzhľadom na svoje okolie alebo vzhľadom na obvyklú mieru vyššie položený, vyvýšený“ (prízemie); *znížený* = „vzhľadom na svoje okolie alebo vzhľadom na obvyklú mieru nižšie položený“ (prízemie); *zastrešený* = „vzdialený, ďaleko, bokom ležiaci“ (osada, ulica); *rozťahaný* = „ďaleko od seba sa nachádzajúci, ďaleko od seba, na rôznych miestach, rôznymi smermi ležiaci“ (stromy) a pod.

V skupine hodnotiacich postojov sú adjektíva: *nadnesený* = „zveličený, patetický“ (štýl); *utešený* = „veľmi pekný, krásny, nádherný“ (kvet, deň, pohľad, dieťa, obrázok); *vyslovený* = „zrejmý, zjavný, jasný“

(idealista, favorit, reakcionár); *stelesnený* = „(o človeku s nejakou výraznou vlastnosťou) zosobnený, ozajstný“ (dobrota, krása, spokojnosť, múdrosť); *primeraný* = „hodiaci sa do nejakých okolností, do istého prostredia, vhodný, príhodný, náležitý“ (plat, cena, práca, slová, spôsob, štýl); *vybraný* = „majúci vysokú kvalitu, vynikajúci, vyberaný“ (jedlá, nemčina, spoločnosť).

Dôsledkom prehodnotenia významu n/t-príčastia, a teda jeho premeny na adjektívum, je tvorenie abstrákt na -osť a prísloviak na -o, -e. Iný charakter má tvorenie abstrákt a prísloviak od adjektívneho n/t-príčastia, resp. príčasťového adjektíva. V tom prípade je dôsledkom príslušnosti n/t-príčastia k takej lexikálno-sémantickej skupine príčastí, ktorá je v stupnici na póle kvalitatívnosti.

Divergentný vývin lexikálnej sémantiky n/t-príčastia a základných členov slovesnej paradigmy sa prejavuje novou lexikálno-sématickou spájateľnosťou n/t-príčastia s nadradeným menom v nepredikatívnej pozícii. Táto spájateľnosť sa v ďalšom vývine môže a nemusí uplatniť pri základných členoch slovesnej paradigmy. Napríklad v spojeniach ...*každodenné okamihy*, *nazerané bez nadsádzky* a *naaranžovaného gesta* (SNN) alebo ...*živé nenaaranžované výjavy*... pozorujeme významový posun oproti doterajšiemu používaniu tohto príčastia. Porov. SSSJ: *naaranžovať* = dok. hovor. (čo) „usporiadať, upraviť“: *dobré naaranžovaná scénka* (napr. v divadle); KSSJ: *naaranžovať* = dok. k *aranžovať*: 1. „(odborne) upravovať“: a. *výkladnú skriňu*, *hudobnú skladbu*, 2. „usporadúvať, organizovať“: a. *ples*, *výstavu*. Spojenia *naaranžované gesto* a *živé nenaaranžované výjavy* sa líšia od spojení *naaranžovaná kytica*, *scénka* (v divadle), resp. *naaranžovaná hudobná skladba* tým, že majú prenesený význam: *naaranžované gesto* = „násilné, neprirodzené“, *živé nenaaranžované výjavy* = „spontánne, prirodzené, nenásilné“. Podobný charakter má aj n/t-príčastie *naservírovaný* v spojení *naservírované stretnutia* vo vete *V skutočnosti to však boli akési naservírované stretnutia* (SNN); ide o nový význam „formálny, násilný“, lexikograficky ešte nezachytený.

Na gramatickej rovine proces odtrhávania n/t-príčastia od slovesnej paradigmy reprezentuje premena n/t-príčastí typu *varené mäso* na príslušné adjektíva. Opäť ide o proces, ktorý prebiehal v dlhšom časovom rozpätí, a v súčasnej slovenčine pozorujeme už len jeho výsledný stav. „Pasívne participium (dokonavých i nedokonavých slovies) malo v slovanských jazykoch pôvodne len rezultatívny význam, nevyjadrovalo teda dej, ale len výsledok deja. Tento stav sa doteraz zachoval v slovenčine v spojeniach ako *varené mäso*, *maľovaná skriňa*, *sušené huby* a pod., kde je pasívne participium z nedokonavých slovies, ale nevyjadruje sa ním dej v priebehu, lež výsledok (rezultát) deja (ide o mäso, ktoré je uvarené, o skriňu, ktorá je namaľovaná, o huby, ktoré sú usušené“ (Pauliny, 1977, s. 225). Príčiny a dôsledky tohto jazykového úkazu pre-

svedčivo osvetľuje I. Němec (1968, s. 55–72), podľa ktorého adjektíva rezultatívneho typu *pečené mäso*, *maľované vajce* sa lexikalizovali z pôvodných minulých pasívnych príčastí, v ktorých sa petrifikoval starší stav vidového vývinu, to znamená, že nepodľahli všeobecnej tendencii dokonavého významu k prefigovanej forme a nedokonavého k neprefigovanej forme.

Proces vzniku adjektív typu *varené mäso* môžeme teda považovať za lexikalizáciu ako sprievodný jav zmien v gramatickom systéme. V súčasnej slovenčine tento typ nespája len sémantický príznak rezultatívnosti, adjektíva tohto typu označujú vlastnosť, ktorá je výsledkom cieľavedomého procesu. Procesom môže byť výroba či úprava produktu alebo spracovanie suroviny. Ide o vlastnosti potravín: *pečený* (zemiaky, kurča, ryby), *mrazený* (ovocie, zelenina, mäso), *sušený* (vajcia, ryby, zelenina, mäso, hrozienka, huby, ovocie), *plnený* (koláč, paprika, telacia hrud), *mletý* (cukor, mak, škoric, korenie), *strúhaný* (zemiaky, ovocie, mrkva, syr, čokoláda), *trený* (cesto), *tahaný* (jablkový závin), *varený* (zemiaky, mäso, vajcia); vlastnosti textílií: *prešivaný* (kabát, golier, deka), *plisovaný* (sukňa), *šnurovaný* (kabát), *tkaný* (plátno, gobelín, výšivka), *viazaný* (koberec, plyš); vlastnosti obydli: *murovaný* (plot, dom), *montovaný* (domček, stavba); vlastnosti ostatných predmetov každodennej potreby: *liaty* (tovar, zvonec, rukoväť, koleso), *leštený* (nábytok), *tesaný* (stĺp), *maľovaný* (džbán), *vyrezávaný* (stôl, stolička); vlastnosti priemyselných produktov a spracovaných surovín: *liaty* (oceľ, železo), *spekaný* (karbid), *pálený* (vápno, tehla), *hladený* (drevo), *tvrdený* (liatina, valec), *tahaný* (drôt, plech, sklo) a pod.

Adjektíva tohto typu sa nestupňujú, netvorí sa od nich abstraktá ani príslovky, sú to teda typické vzťahové adjektíva. V oblasti terminológii plnia klasifikačnú funkciu. Od prislúchajúcich n/t-príčastí s vyjadrenou rezultatívnosťou sa líšia sémantickým príznakom neaktuálnosti, ako sme to ukázali na príkladoch *upletené šaty* — *pletené šaty*, *zomleté mäso* — *mleté mäso* a pod.

Adjektivizácia n/t-príčastí zahŕňa viacero odlišných procesov. Najzávažnejšie je odlišenie adjektivizácie ako procesu vzniku adjektívnych príčastí, resp. príčasťových adjektív, kde ide o podmienky fungovania príčastí ako adjektív pri zachovávaní príslušnosti k slovesnej paradigme, a na druhej strane adjektivizácie ako procesu vzniku adjektív z príčastí, kde ide o premenu príčastí na adjektíva narúšaním príslušnosti k slovesnej paradigme. V prvom prípade ide o dynamiku ako o proces, ktorý patrí do sféry fungovania jazyka, druhý proces patrí do sféry dynamiky ako vývinu jazyka.

Častým východiskom vzniku nových pomenovaní je sloveso, presnejšie povedané slovesné tvary, najmä neurčité. Aj v tom sa ukazuje závažnosť slovesa ako slovného druhu, vlastne ako jedného z dvoch centrálnych slovných druhov (druhým členom tejto dvojice je podstatné meno), derivačná potencia slovesa a jeho dávajúca sila, t. j. schopnosť byť východiskom na tvorenie pomenovaní s inou slovnodruhovou platnosťou a obohacovať o nové prvky slovnú zásobu. Ako dávajúcu silu slovesa označujeme tu predovšetkým to, že sloveso pri tomto spôsobe vnútrojazykového obohacovania slovnéj zásoby výrazne prispieva ku vzniku pomenovaní s novou slovnodruhovou platnosťou (pričom samo takýmto spôsobom od iných slovných druhov nezískava nič). Súvisí to, prirodzene, so spomínaným centrálnym postavením slovesa v slovnéj zásobe jazyka, s bohatou morfológiou slovesa, ako aj s jeho sémantikou a spätosťou tejto sémantiky so sémantikou iných plnovýznamových slovných druhov, najmä deverbatívnych podstatných mien a prídavných mien (zjavne na túto stránku slovesa myslia i autori Morfológie slovenského jazyka [1966, s. 362], keď vravia, že slovesá majú „pomocou svojich diferencovaných tvarov zástoj všetkých autosémantických slovných druhov — sloves, podstatných mien, prídavných mien a prísloviek“). Možno povedať, že v rozoberanom spôsobe vzniku, resp. tvorenia nových pomenovaní má sloveso medzi všetkými ostatnými spôsobmi výsadné postavenie, lebo z ostatných slovných druhov, resp. tvarov ohybných slovných druhov sa týmto slovnodruhovým prechodom nové pomenovanie tak často a regulárne netvorí. Je to dané predovšetkým bohatosťou a rozmanitosťou tvarov, ktorými disponuje sloveso pri plnení svojich funkcií vo vete — a v tom sa slovesu nemôže rovnať ani jeden slovný druh. Iba čiastočne sa môže so slovesom porovnávať v tejto dávajúcej sile podstatné meno, ktorého isté tvary (najmä inštrumentál sing. a pl. a nominatív sing.) takisto tvoria časté východisko slovnodruhových prechodov a vzniku pomenovaní s inou slovnodruhovou platnosťou.

Slovnodruhový prechod pomenovania, resp. jeho tvaru má s tvorením slov ako spôsobom vzniku, tvorenia nových pomenovaní spoločné to, že ide o vnútrojazykové spôsoby obohacovania slovnéj zásoby (na rozdiel od preberania slov z cudzích jazykov). Výrazne sa však od tvorenia slov odlišuje okrem iného tým, že východiskom nového tvorenia nie sú, resp. nemusia byť základné slovnodruhovú podoby slov, resp. ich základy, lež práve ich paradigmaticky rozlične viazané podoby; a dokonca pri slovesách základný tvar, t. j. neurčitok, na rozdiel od iných jazykov, napr. od nemčiny, nemení v slovenčine svoju slovnodruhovú platnosť, t. j. nestáva sa východiskom vzniku nových slov. Z formálneho aj vý-

znamového hľadiska najcharakteristickejšou črtou slovnodruhového prechodu je to, že tu stojí vo vzájomnom vzťahu tvar slova a nové slovo, nové pomenovanie, ktoré z tohto tvaru vzniklo: tvar slova sa tu teda stáva (v súhre so zodpovedajúcou zmenou svojho lexikálneho významu a gramatických vlastností) samostatným pomenovaním v rámci iného slovného druhu.

V obmedzenom rozsahu sú východiskom slovnodruhového prechodu určité tvary sloves. Bežná je 1. os. sing. indikativu typu *reku, hádam, myslím, prosím*, pri ktorom ide o prehodnotenie na častice s rozličným modálnym alebo hodnotiacim významom. Zriedkavejšie ide o prehodnotenie tohto tvaru na citoslovce, napr. *bisťu, prisám (bohu, vačku)*, resp. *(bohu)prisám/prisahám* (v tomto druhom prípade slovnodruhový prechod signalizuje aj deformácia pôvodného tvaru, zánik časti *-ah-*). Slovnodruhový prechod tvaru 2. os. sing. imperativu a tvaru 2. os. pl. imperativu ukazujú prípady *vitaj, hybaj, viľajte, hybajte* fungujúce ako citoslovčia.

Najdôležitejším zdrojom prehodnocovania na pomenovania s novou slovnodruhovou platnosťou sú neurčité slovesné tvary: trpné prídavné prítomné, činné prídavné prítomné (pozri aj časť o n/t-prídavných, s. 201 n.), prechodník a slovesné podstatné meno. Tieto tvary poskytujú východisko na vznik nových podstatných mien (trpné a činné prídavné, slovesné podstatné meno), prídavných mien (trpné a činné prídavné), prísloviek (činné prídavné, prechodník) a predložiek (prechodník). Najskôr uvedieme na každý typ niekoľko príkladov:

a) trpné prídavné prítomné → prídavné meno: *nahnevaný, spustnutý, obmedzený, vystupňovaný, rozmazaný, spomalený, vyhľadovaný, sprostredkovaný, zhrozený, neuspokojený, vysilený; ranený, sušený, pečený, montovaný, lepený, dusený, pletený, háčkovaný, lámaný (hovoríť lámanou nemčinou), neplánovaný;*

b) trpné prídavné prítomné → podstatné meno: *obvinený, hľadaný, navrhovaný, zhromaždený, obžalovaný, vyznamenaný, zvolený, postihnutý, oklamáný, odsúdený, opustený, volaný (opak volajúci), menovaný, vybratí/-ní, vážený (hovor.); hriate, pálené;*

c) činné prídavné prítomné → podstatné meno: *účinkujúci, predsedajúci, skúšajúci, kupujúci, diskutujúci, pracujúci, pochoduujúci, manifestujúci, demonštrujúci, cestujúci, súťažiaci, volajúci (opak volaný), vyučujúci, sprevádzajúci, vedúci;*

d) činné prídavné prítomné → prídavné meno: *uspokojujúci, prekvapujúci, deprimujúci, (ne)vyhovujúci, sprostredkujúci, skresľujúci, znepokojujúci, vynikajúci, vysvetľujúci, zastrahujúci, zahanbujúci;*

e) činné prídavné prítomné → príslovka: *plačúci, ležiaci, hromžiaci, ustávajúci, sediaci;*

f) slovesné podstatné meno → podstatné meno: *obloženie, hlásenie, trápenie, súženie, stvorenie, utrpenie, rozhorčenie, porozumenie, uspo-*

kojenie, postavenie, pranie, žehlenie, vystúpenie, oblečenie, pletenie, súťaženie;

g) prechodník → príslovka: *nechtiac*; petrifikované, resp. frazeologizované sú prípady *chtiac-nechtiac*, *vstávajúc-líhajúc*;

h) prechodník → predložka, resp. predložkový výraz: *(ne)rátajúc* (do toho) *koho*, *čo*; *(ne)vyvímajúc* *koho*, *čo*; *nehľadiac* *na koho*, *na čo*; *nehovoriac* *o kom*, *o čom*; *začínajúc kým*, *čím* (od *koho*, od *čoho*); *pokračujúc kým*, *čím*; *končiac kým*, *čím*.

Z príkladov sa nielen ukazuje počet typov slovnodruhových prechodov a zhustený prehľad problematiky, ale sa naznačuje aj živost jednotlivých typov. Charakteristický je napr. rozdiel medzi tým, nakoľko sa stáva východiskom slovnodruhových prechodov trpné prídastie z jednej strany a prechodník z druhej strany. Súvisí to aj so živostou týchto dvoch neurčitých slovesných tvarov v súčasnej reči: kým trpné prídastie je veľmi živé a na rozličné ciele využívaný slovesný tvar, prechodník sa stáva skôr knižným vyjadrovacím prostriedkom, ktorý v bežnej reči dnes nemá vysokú frekvenciu.

Za najzávažnejšie a rozhodujúce pre vznik nového pomenovania z pôvodného neurčitého slovesného tvaru treba pokladať lexikálnosémantické procesy. Z podstaty slovnodruhového prechodu vychodí, že novovznikajúce slovo mení svoju príslušnosť k slovnému druhu, čím nastáva zmena v kategoriálnom komponente významu tohto slova. Čiže napr. výraz *obvinený* ako trpné prídastie prítomné, ktoré je súčasťou paradigmy slovesa *obviň* *niekoho* z *niečoho*, má kategoriálny sémantický komponent spoločný všetkým slovesám, t. j. charakterizuje ho dynamický príznak. No prechodom výrazu *obvinený* k podstatným menám sa kategoriálnym komponentom vo význame tohto slova stáva komponent „predmet chápaný ako jestvujúci samostatne“, ktorý je vlastný všetkým slovám pokladaným za podstatné mená. S použitím subkategoriálneho, resp. špecifikačného sémantického komponentu možno význam podstatného mena *obvinený* charakterizovať spojením „obvinená osoba“, resp. opisom „kto je (bol) označený za vinného“ (porov. Kačala, 1980; Blanár, 1984). Keďže prvok „osoba“ je tu subkategoriálnym komponentom vo význame a prvok „obvinený“ je individuálnym komponentom vo význame slova, je zjavná prestavba sémantických komponentov vo význame podstatného mena *obvinený*. Dejový významový prvok, ktorý si toto podstatné meno donieslo so sebou z oblasti významu slovesa, nezahynul ani v podstatnom mene, lež sa zachoval v individuálnom sémantickom komponente. Týmto sémantickým komponentom si novovzniknuté podstatné meno zároveň zachováva (sémantický) vzťah k pôvodnému slovnému druhu, ktorého bolo ako jeden člen paradigmy súčasťou.

Ako ukazuje táto analýza zmeny v sémantike výrazov prechádzajúcich z jedného slovného druhu do nového, pri slovnodruhovom prechode sa

nevyhnutne menia kategoriálne a subkategoriálne komponenty v sémantike, t. j. tie, čo bezprostredne súvisia s prechodom výrazu do iného slovného druhu — ináč nemáme skutočný dôvod o takej zmene hovoriť. No zachováva sa ten komponent, pomocou ktorého možno pomenovanie sémanticky identifikovať — individuálny. Nie je pritom prekvapujúce, že v danom prípade má zachovaný komponent v sémantike dejový ráz, lebo tento dejový ráz, resp. dynamický príznak ako kategoriálny komponent v sémantike slovesa prestupuje aj ostatné komponenty — subkategoriálne a individuálne. Preto sa aj v substantíve vzniknutom slovnodruhovým prechodom z tvaru slovesa zachováva dejový prvok.

Výrazná zmena nastáva v morfolologickej charakteristike novovzniknutého slova. V súvisi s prechodom do iného plnovýznamového slova získava aj gramatické kategórie tohto slovného druhu, t. j. kategóriu rodu, čísla a pádu. Na rozdiel od východiskového slovesného tvaru má novovzniknuté substantívum tieto kategórie ako vlastné. Takto vzniknuté podstatné meno si však zachováva morfológickú formu prídavného mena.

Východiskový neurčitý slovesný tvar a z neho vzniknuté nové pomenovanie sa dostávajú do vzťahu nepravnej slovnodruhovej homonymie. Nepravnej preto, že proti sebe stoja nerovnocenné jednotky — na jednej strane tvar istého slova a na druhej strane nové samostatné pomenovanie s vlastným významom, s novou slovnodruhovou platnosťou a — no nie bezpodmienečne — s novou paradigmou.

S týmito procesmi sú úzko viazané aj zmeny v syntaxi novovzniknutého pomenovania. Takéto pomenovanie nadobúda charakteristické vlastnosti nového slovného druhu aj na syntaktickej rovine, to značí, že sa stáva schopným vystupovať v tých syntaktických funkciách, ktoré sú charakteristické pre tento slovný druh, a jeho syntaktická spájateľnosť sa takisto ušľachťuje v zhode so syntaktickou spájateľnosťou daného slovného druhu.

Substantívum *obvinený* vystupuje v takých syntaktických funkciách ako iné substantíva, pričom sa preň stáva typická najmä funkcia syntaktického podmetu (*Obvinený sa pri vyšetrovaní bránil tým, že...* — *Obvinený nebol pri čine sám.*) a syntaktického predmetu (*príviest, vyšetrovať obvineného, viesť proces s obvineným, vyhnúť sa obvinenému* atď.). Podstatné meno *obvinený* sa syntagmaticky spája s pomenovaniami inej slovnodruhovej platnosti tak ako ostatné podstatné mená. Okrem príkladov na spojenie so slovesom vo funkcii prísudku, ktoré sme uviedli vyššie, možno uviesť príklady na spojenie s kongruentnými prívlastkami vyjadrenými rozličnými slovnými druhmi: *jeden obvinený, pokorne sa tváriaci obvinený, každý kritický obvinený* atď.

Pre lexikálnu a syntaktickú charakteristiku podstatného mena *obvinený* je dôležité to, že preň stráca zásadný význam väzba s gen. s pred-

ložkou z, ktorá je typická pre východiskové sloveso (*obviniť niekoho z niečoho*) i pre jeho trpné prídavné prítomné. Pre podstatné meno *obvinený* sa táto väzba stáva irelevantná, hoci nie je ani pri ňom vylúčená (napr. *Všetci obvinení z krádeže sa k svojmu činu priznali.*)

Charakteristiku slovnodruhových prechodov neurčitých slovesných tvarov medzi plnoprávne pomenovania sa žiada ešte doplniť poukázaním na slovtvorné možnosti novoutvorených pomenovaní, t. j. na možnosti tvoríť odvodené slová podľa slovtvorných zákonitostí platných pre jednotlivé slovné druhy. Globálne možno povedať, že zaradenie sa do nového slovného druhu značí pre nové pomenovanie aj zaradenie sa do slovtvorného systému tohto slovného druhu. Veľmi výrazne sa to ukazuje napr. na prídavných menách vzniknutých z trpných a činných prídavných: novovzniknuté prídavné meno má vcelku také možnosti tvoríť ďalšie deriváty ako ostatné prídavné mená; ide tu predovšetkým o tvorenie prísloviek príponami -o, -e (napr. *zhrozený* → *zhrozene*, *prekvapený* → *prekvapene*, *znepokojujúci* → *znepokojujúco*, *sprostredkujúci* → *sprostredkujúco*) a o tvorenie abstraktných podstatných mien príponou -osť (*rozmazaný* → *rozmazanosť*, *vyčerpaný* → *vyčerpanosť* a pod.); pri adjektívach utvorených z činných prídavných je táto možnosť obmedzená.

Aj pri zmene slovesného podstatného mena na substantívum sú rozhodujúce procesy sémantického rázu, t. j. všeobecne vzaté posun od procesuálneho významu k významu predmetnosti, ktorý ako kategoriálny komponent vo význame je charakteristický pre celú množinu podstatných mien. Tento posun vo význame má za následok aj prebudovanie hierarchie významových komponentov: dejový komponent významu sa v novom pomenovaní zachováva iba ako prvok nevyhnutný na jeho identifikáciu a na signalizovanie súvislosti derivátu s jeho východiskovým tvarom.

Podľa toho *oblečenie* je „predmet (predmety) na obliekanie“; *pletie* je „predmet, ktorý sa pletie, ako aj veci, z ktorých sa pletie“; *trápenie* je 1. „pocit bolesti“, 2. „starosť, starosti“; *postavenie* je „funkcia, pozícia“; *hlásenie* je „predmet deja“ atď.

Nahradenie kategoriálneho komponentu predmetným a prebudovanie hierarchie sémantických komponentov sa veľmi plasticky ukazuje aj pri slovnodruhovom prechode činného prídavného prítomného medzi podstatné mená. Je to v súčasnej spisovnej slovenčine živý (hoci nie veľmi rozšírený) proces vyvolaný aktuálnou potrebou zaplniť pomenovacie medzery. Podstatné mená utvorené slovnodruhovým prechodom z tvaru činného prídavného prítomného netvorí synonymá so sémanticky blízkymi pomenovaniami utvorenými na základe slovtvorných postupov, lež sémanticky diferencované pomenovania, napr. *kupujúci* — *kupec*, *diskutujúci* — *diskutér*, *pracujúci* — *pracovník*, *sprevádzajúci* — *sprievodca*, *cestujúci* — *cestovateľ*, *demonštrujúci* — *demonštrant*, *vyučujúci* — *učiteľ*, *predsedajúci* — *predseda*. Za čiastočné synonymá možno pokladať

dvojice *vyučujúci* — *učiteľ*, *predsedajúci* — *predseda* a pod., v ktorých výrazy vzniknuté slovnodruhovým prechodom obsahujú v relácii k svojim náprotivkom prvok aktuálnosti a (potenciálnej) neprofesiálnosti (Kačala a kol., 1984, s. 27). Predsedajúci nemusí byť predseda, ale je to osoba, funkcionár, ktorý predsedá v aktuálnej situácii, resp. predsedal pri akcii, o ktorej je reč (napr. *zápisnicu podpisuje predsedajúci*).

Slovnodruhovým prechodom z činného prídavného prítomného vznikajú často plurálové podoby s hromadným významom (napr. *pracujúci*, *pochodujúci*, *demonštrujúci*, *manifestujúci*, *skúšajúci*), pravda, nie je pri nich popri základnej plurálovej podobe vylúčená ani singulárová podoba, a to v rozličných rodoch, napr. *účinkujúci* (pl. a sing. mask.) — *účinkujúca*; *súťažiaci* (pl. a sing. mask.) — *súťažiaca* — *súťažiace* (pl. fem.); *cestujúci* (pl. a sing. mask.) — *cestujúca*. V tejto súvislosti hodno pripomenúť konštatovanie K. Buzássyovej (1981, s. 20), že pokles produktivity slovtvorných prostriedkov na vyjadrenie hromadnosti, najmä typu s príponou -stvo, sa kompenzuje predovšetkým používaním plurálu substantív, napr. *učiteľia* (nie *učiteľstvo*), *študenti*, *občania*, *volíči*; typ *pracujúci* autorka neuvádza.

Vo väčšine prípadov stojí tu oproti pomenovaniu vzniknutému slovnodruhovým prechodom pomenovanie vzniknuté slovtvorným postupom, pravdaže, sémanticky špecifikované. Zostane však ťažko zodpovedateľnou otázkou, prečo jazyk siaha za pomenovaním utvoreným slovnodruhovým prechodom aj v takom prípade, kde by bolo jednoduché utvoriť pomenovanie s takýmto významom slovtvorným postupom (napr. prečo vzniklo pomenovanie *súťažiaci*, keď mohlo vzniknúť aj pomenovanie **súťažník* alebo **súťažiar*).

Ukazuje sa, že základným nosným pilierom slovnodruhového prechodu je sémantika: nové slová vznikajú tu sémantickým posunom, preto by sme celý proces slovnodruhového prechodu neurčitých slovesných tvarov na pomenovania inej slovnodruhovej platnosti mohli označiť aj ako sémantické tvorenie slov sui generis.

Pre súčasnú spisovnú slovenčinu naznačené procesy nie sú bezvýznamné. Vznikajú takto nové slová, ktoré sa slovtvorným postupom spravidla netvorí — to je najzávažnejšia črta tohto procesu. Druhá jeho najdôležitejšia črta je v tom, že slovnodruhové prechody sú jedným z najvýraznejších prejavov dynamickosti súčasného stavu jazykového systému.

Dynamické tendencie vo vývine prísloviek

Dynamiku tohto čiastkového podsystému skúmame predovšetkým z lexikálneho hľadiska (s prihliadnutím na proces odvodzovania), čiastočne zo slovtvorného hľadiska s dôrazom na slovtvorné prostriedky a po-

stupy (prefixáciu a kompozíciu). Keďže nám ide o synchronný pohľad, neskúmame proces adverbializácie okolnostných pádov substantív, resp. iných tvarov ohybných slovných druhov. Zaujímajú nás najmä príslovky derivačne súvisiace so vzťahovými alebo kvalifikačnými adjektívami, pri ktorých je súčasný pohyb tohto slovného druhu najvýraznejší.

Príslovky charakterizované určitými sémantickými vlastnosťami zaradujeme do jednotlivých sémantických polí. V rámci sémantických polí uvádzame aj niektoré sémy relevantné z hľadiska dynamiky prísloviek. Ide o sémy, ktoré zodpovedajú „strednému stupňu“ abstrakcie a sú porovnateľné s identifikačnými, resp. kategoriálno-sémantickými príznakmi (Ondrus — Horecký — Furdík, 1980, s. 37; Blanár, 1984, s. 31 a i.).

Spôsobové príslovky

Lexikálno-sémantické zmeny prísloviek sú späté obyčajne so zmenami derivačne súvisiacich adjektív. Pribúdanie nových prísloviek do jednotlivých sémantických polí nie je pravdaže rovnaké. Do sémantického poľa prístupu pribúdajú príslovky charakterizujúce činnosť alebo správanie participanta, ktoré derivačne súvisia hlavne s desubstantívnymi adjektívami: *nováčikovsky*, *alibisticky*, *nevysokoškolsky*, *mamičkovsky*, *practicisticky*. Tieto príslovky možno parafrázovať spojením „ako nováčik, ako alibista“, prípadne „ako je charakteristické pre nováčika, alibistu“.

Ojedinele sa prehodnocuje starší význam na novší. Napr. pri slovách *rozšafne*, *rozšafný* SSJ uvádza významy: 1. „uvážene prezieravý, uvažlivý, rozvážny, rozumný...“ 2. „svedčiaci o rozvážnosti, rozumnosti, o uvažlivej prezieravosti...“ Novšie však táto príslovka nadobúda priam opačný význam, „neprimerane, neprezieravo, nerozumne, až nezdravo veľkoryso“ (porov. Ríšová, 1984). Napr. *Rozšafne*, čiže *dajako nezdravo veľkoryso*, *i do fliaš tečie*, *i podlahe sa ujde* (NP).

Medzi príslovkami, ktoré charakterizujú len predikát (prípadne adjektívum), sa ako dynamické ukazuje sémantické pole prostredníctva. Menšie zastúpenie medzi novými príslovkami tohto poľa majú slová vyjadrujúce vlastný prostriedok (*kyvadlovo*, *strojovo*, *kľbovo*, *procesorovo*, *elektronicky*): *elektronicky riadené laserové strihanie*, *strojovo vyrábané úžitkové sklo*, *systém kľbovo spojených segmentov*, *kyvadlovo poháňané drviace zariadenie*. Väčšina týchto prísloviek sa vyskytuje v odborných textoch s technickým zameraním. Príslovky v uvádzaných spojeniach sa obyčajne dajú ľahko nahradiť okolnostným pádom substantíva (najčastejšie inštrumentálom): *laserové strihanie riadené elektronikou*, *úžitkové sklo vyrábané strojmi*, *drviace zariadenie poháňané kyvadlom* a pod. Príslovkové tvary tu vystupujú ako konkurenčné voči synonymným substantívnym pádom. Ich väčšia produktivnosť je daná

jednak väčšou zomknutosťou syntagmatického spojenia (tesnejšie vyjadrenie vzťahu k dynamickému alebo statickému príznaku — slovesu, prípadne prídavnému menu) a jednak existenciou derivačne súvisiacich adjektívno-substantívnych spojení typu *elektronické riadenie*, *strojová výroba*, *kľbové spojenie*, *kyvadlový pohon*. Nepredpokladáme motivovanosť prísloviek týmito spojeniami, pretože ich určovaný člen (*riadenie*, *výroba*, *spojenie*) je derivátom primárneho slovesa (*riadiť*, *vyrábať*, *spojiť*), ktoré sa však spája s príslovkou (*elektronicky riadiť*), čo by svedčilo skôr v prospech slovotvornej primárnosti príslovkového spojenia, ku ktorému sa dotvorilo adjektívne spojenie. V texte však nemožno vylúčiť ani skoršie objavenie sa adjektívnych spojení, resp. paralelný výskyt adjektívneho aj príslovkového spojenia. V podobných prípadoch uprednostňujeme označenie derivačne súvisiace spojenie, ktoré podľa nášho názoru lepšie vystihuje vzájomnú podmienenosť (systémovú a textovú) oboch druhov spojení.

Druhú väčšiu skupinu v tomto sémantickom poli tvoria príslovky, ktoré sa vzťahujú zväčša na abstraktné entity, prostredníctvom ktorých prebieha dej: *impulzovo modulované VKV signály*, *hrať nátlakovo*, *priemyselne vyrábané gýče*; *schopnosť románovo poznávať skutočnosť* (Šmatlák — Števček). Príslovky v týchto spojeniach možno nahradiť slovným spojením „prostredníctvom substantíva (istej entity) prebiehajúci dej“. Niektoré príslovky vyjadrujú prostredníctvo len v ustálených spojeniach, napr. *programovo riadené centrá*, *programovo riadený priemyselný robot*. Pri týchto spojeniach ide o význam „centrá riadené programom“, „robot riadený programom (prostredníctvom programu)“. Tento význam má príslovka *programovo* zväčša v odborných, technických textoch. V druhom význame („cieľavedomo, zámerne, plánovite“) sa príslovka *programovo* vyskytuje častejšie v publicistickej a hovorovej sfére: *Mladé letá sa už dlhé roky programovo starajú o rozvoj kultúry kníh* (VČ). Medzi najfrekvencovanejšie príslovky tejto skupiny patrí príslovka *číslicovo*, čo súvisí s využívaním číslicovo riadených strojov a zariadení (systémov), pričom ustupuje spojenie *numericky riadené stroje*.

Novšie príslovky sémantického poľa miery pribúdajú hlavne v skupine so sémou veľkej miery, ktoré sa dajú nahradiť slovom „veľmi“ a označujú intenzitu prebiehajúceho deja alebo vlastnosti. Z tohto hľadiska možno hovoriť o príslovkových intenzifikátoroch (porov. Červenková, 1975, s. 15). Tieto príslovky fungujú predovšetkým v hovorovej, publicistickej a umeleckej komunikačnej sfére: *diabolsky podkutý*, *prekliato slastný*, *nebotyčne drahý*, *obludne často*, *olympsky vzdialený*, *nevydržaťeľne nástoječivý*. Mnohé príslovky s touto sémou sú expresívne (*diabolsky*, *prekliato*, *obludne*) alebo ich štylistická príznakovosť má dosah na používanie v obmedzenejšej komunikačnej sfére (napr. *bohovsky*, *betálne*, *hovadsky* v slangu mladých ľudí).

Séma veľkej miery sa vyjadruje aj slovotvornými prostriedkami, najmä prefixmi *pre-*, *pri-*, prípadne aj niektorými ďalšími: *prebohate*, *prirýchlo*, *priveľmi*, *superlajďacky*. Niekedy prefix (najmä v umeleckom štýle) zvýrazňuje sému veľkej miery, ktorú vyjadruje príslovka: *Molitan voňal, tuho-pretuho rozváňal* (A. Ferko). — *To ma chceš naozaj tak strašne, prestrašne?* (Š. Moravčík).

Zriedkavejšie sa novšími príslovkami miery vyjadrujú iné sémy. Menej sa tiež využívajú substantívne tvary (predložkové alebo bezpredložkové) na tvorenie nových prísloviak miery: *V tamtých časoch bola pravdaže aj robota poslanca kvapku* („trochu“ — séma malej miery) *odlišná* (Vč).

V sémantickom poli pôsobenia pribúdajú novšie príslovky, ktoré charakterizujú obyčajne určitú entitu (konkrétnu alebo abstraktnú), prípadne len predikát, pričom vyjadrujú sému účinku alebo vzhľadu. Príslovky so sému účinku označujú spôsob pôsobenia deja na participanta. Tvorí sa často od adjektívizovaných činných prídastí so sufixom *-úci*: *Pôsobia na súčasníka harmonicky a podnecujúco* (Vč). — *A tak dikobrazy hľadajú optimálnu vzdialenosť, neustále sa zraňujúco približujú* (NS). — *Téma je teda spoločensky aktuálna a mala by na diváka pôsobiť alarmujúco i katarzne* (SNN); podobne *šokujúco, zavádzajúco, integrujúco, destabilizujúco, dramatizujúco, nadľahčujúco*. Menej sa séma účinku vyjadruje novšími príslovkami odvodenými od adjektív a adjektívizovaných trpných prídastí: *Ich vplyvy [exhalátov] v tejto oblasti sa prejavujú bezprostredne negatívne, t. j. destabilizačne a devalvačne* (NP). — *Dokonca pre dodávateľa stavebných prác táto inovácia pôsobí antistimulačne* (TN). — *Celé to pôsobí akosi vykonštruovane*... (NSM).

Sému vzhľadu vyjadrujú príslovky charakterizujúce vzhľadové vlastnosti participanta (osoby alebo objektu): *vyzerať primlodo, pôsobiť betónovo, tváriť sa nepreniknuteľne*. Zriedkavo majú sému vzhľadu novšie okolnostné príslovky, napr. *Uzrela krásneho chlapa skrehnutého nachrumkavo* (A. Ferko).

V sémantickom poli aktu vysielenia informácií novšie utvorené príslovky rozvíjajú jednak predikáty označujúce zapisovanie, písanie, jednak tie, ktoré vyjadrujú ústne informácie: *čítavo napísané dejiny, apelaatívne prehovoril, písať neschematicky*. Osobitnú skupinu tvoria príslovky, ktoré modifikujú sloveso *povedať*, prípadne jeho trpné prídastie: *Keď to poviem po novinársky, tak na vedení máme zelenú* (Vč). — *Nemáme zjednodušene povedané ani tak problémy s vlastným rozumom, ale skôr povedané po starosvetsky, s vlastnou dušou* (Pd). Spojenie „*povedané* + príslovka“ odkazuje obyčajne na oblasť, kde sa tak (istým spôsobom) zvykne hovoriť (napr. *povedané po novinársky*), prípadne môže poukazovať na iné kontextové súvislosti (napr. časové — *starosvetsky povedané*), na istú oblasť ľudskej činnosti (*povedané po kulinársky*) alebo prístup (*konzervatívne a konzervátorsky povedané*).

Z ďalších sémantických polí je produktívne pole podobnosti. Novšie

utvorené príslovky vyjadrujú podobnosť s tvarom predmetu (*skrutkovito, stavebnicovo, profilovo, skobovito, schodíkovite, povrázkovito*). Vyskytujú sa v odborných textoch i v umeleckej literatúre, pričom ich funkcia priblížiť tvar predmetu je rovnaká: ... *dosiahlo sa zníženie povrchových chýb plechov pre výrobu skrutkovícovo zdvaných rúr* (Správa o činnosti SAV 1981). — ... *uniklo do skobovito zahnutých článkov jeho prstov* (Puškáš).

Spoločným znakom prísloviak s významom podobnosti je možnosť parafrázovania na porovnanie („ako stavebnica, ako profil, ako schodíky“). Príslovky, ktoré nevyjadrujú podobnosť s tvarom predmetu, sú významovo značne rôznorodé: *Vedel sa mračiť úplne javiskovo* (= „ako na javisku“) [Beňo]. — *Triezvejší Fero sa cíti filmovo* (= „ako vo filme“) [A. Ferko]. — ... *buďme teda radšej hrubí, strojovo vecní* (= „vecní ako stroje“) *aj v tých najcitlivejších ľudských situáciách* (NSM). Tieto príslovky strácajú niekedy vzťahový význam a nadobúdajú nový kvalitatívno-hodnotiaci význam (*strojovo vecný* = „odľudštený, neľudský“). Zriedkavo ide o príslovky, ktoré vznikajú na pozadí prirovnania vo vlastnom zmysle: ... *ľudia, ktorí sú schopní nám to bumerangovite vrátiť* (= „vrátiť ako bumerang“) [NSM].

Osobitnú skupinu tvoria príslovky, ktorých základové slovo označuje vlastné meno osoby. Ide o adverbiá (prípadne aj adjektíva) tvorené formantom *-sky, -ovsky, (po) + -ovsky*. Pri vyjadrení podobnosti participant, na ktorý sa vzťahuje príslovka, nie je totožný s osobou označenou v základovom slove príslovky (napr. *Tento autor píše matuškovsky*; autor ≠ A. Matuška). Odvodenou príslovkou sa aktualizuje niektorá vlastnosť charakteristická pre istú osobu — charakterová vlastnosť, telesná črta, správanie, spätosť s určitou činnosťou, štýl a pod. Niektoré spojenia týchto prísloviak (alebo adjektív) so slovesami sú už ustálené: *šalamúnsky niečo rozriešiť, rozhodnúť, vymyslieť; donkichotsky sa správať; sifyjsky pracovať* a i. Okrem týchto ustálených spojení však vznikajú stále nové príslovky (a adjektíva) odvodené od vlastných mien: ... *herkulovsky zaútočil na bachraté kachle* (Žáry) = „zaútočil ako Herkules“ — aktualizuje sa vlastnosť fyzickej sily. — *A bez teba by som bola / lietajúcou slnečnicou / s van goghovsky nepokojnými lupeňmi* (Kantorová-Báliková) = „lupene slnečnice nepokojné ako na obrazoch V. van Gogha“. — *Kontrapunkticky sa to podčiarkuje majakovskovsky prerývaným veršom a voľným rýmom* (Miko) = „prerývaný verš ako u V. Majakovského“; podobne ďalšie príslovky vzťahujúce sa na vlastné meno osoby *kollárovsky, ozerovovsky, ščedrínovsky, šurbekovsky*; zriedkavejšie sú príslovky v spojení s predložkou *po* (*po engelsovsky, po vajanskovsky*).

Okrem sémantického poľa podobnosti môžu tieto príslovky patriť aj do poľa aktu vysielenia informácií a vyjadrujú sému vnútornej (obsahovej) charakteristiky (analogické spojeniam *povedané po novinársky, konzervátorsky povedané* a i.): *Slovenský básnik vedel myslieť, nietzscheovsky*

povedané, proti sebe samému (Matuška) = „tak, ako by to povedal Nietzsche“. — *Nehovoriac už o tom, že vyzerá učene, ako by bol milanhodžovsky a martinkukučínovsky povedané* — *chlípal náuky veľkou lyžicou* (Matuška) = „tak, ako by to bol povedal M. Hodža a M. Kukučín“. Príslovky *milanhodžovsky*, *martinkukučínovsky* sú knižné slová, ktoré sa nepoužívajú v bežných prejavoch (porov. Marsinová, 1975, s. 266).

Zriedkavejšie patria príslovky vzťahujúce sa na vlastné mená osôb do iných sémantických polí: *darwinovsky podfarbený fašizmus* (= „fašizmus podfarbený prostredníctvom Darwinovej teórie“), *zlobinovsky pracovať* (= „pracovať podľa/prostredníctvom Zlobinovej metódy“) — sémantické pole prostredníctva.

Príslovky, ktorých základovým slovom je substantívum označujúce vlastné meno osoby, vznikajú na základe určitých spoločných poznatkov medzi expedientom a percipientom výpovede a aktualizujú istú osobnostnú črtu späť s činnosťou alebo správaním istej osoby. Často majú okazionalny charakter a sú späté s určitým kontextom alebo situáciou.

Zreteľové príslovky

Zreteľové príslovky vymedzujú intenciu predikátu, resp. platnosť vlastnosti (vyjadrenej adjektívom; porov. Miko, 1960). Z hľadiska synchronnej dynamiky predstavujú skupinu, ktorá kvantitatívne narastá, časté je pri nich aj štylistické prehodnocovanie, polysémia a polymotivačnosť. Relatívne častý výskyt zreteľových prísloviiek je podmienený jednak slovo tvorne (empirickou i systémovou produktívnosťou príslušných slovo tvorných typov a objavovaním sa nových vhodných základových substantív), jednak syntakticky a štylisticky (Daneš — Knappová, 1972). Zreteľové príslovky vystupujú ako konkurenčné výrazové prostriedky voči zreteľovým vedľajším vetám, zreteľovým konštrukciám „čo sa týka S“ (S = substantívum), „po stránke A“ (A = adjektívum) a substantívnym pádom (predložkovým a bezpredložkovým) vyjadrujúcim okolnostné významy zreteľa i miesta, predovšetkým voči lokálu a inštrumentálu (porov. vyjadrovanie okolnostných významov substantívnymi pádmi u F. Miku, 1962). Možno ich charakterizovať ako expanzívne, keďže sa dáva prednosť vyjadreniu zreteľa prostredníctvom príslovky pred inými výrazovými prostriedkami (Daneš — Knappová, 1972).

Novšie príslovky zreteľa, rovnako ako už dlhšie používané príslovky, sa vyskytujú predovšetkým v náučnej a v publicistickej sfére, v textoch s populárno-náučným, kultúrnym a ekonomickým zameraním, menej v hovorovej sfére, kde niektoré zreteľové príslovky prenikajú z uvádzaných komunikačných sfér.

Pre zreteľové príslovky, ich vznik a fungovanie sa ukazuje ako primárna sféra písaných textov, do hovorených prejavov sa dostávajú akoby se-

kundárne. Napriek tomu zreteľové príslovky neostávajú v tejto prvotnej komunikačnej sfére (písaných textov), ale pomerne ľahko prenikajú do hovorených prejavov najskôr vo sfére odborného vyjadrovania, neskôr aj do bežného vyjadrovania. Ide predovšetkým o príslovky sémantického poľa vymedzujúceho hospodárske javy a vzťahy, sémantického poľa vymedzujúceho rôzne stránky vedy a temporálno-spaciálnych vymedzení.

V sémantickom poli vymedzujúcom stránky živých organizmov sa novšie príslovky vyskytujú zriedkavejšie. Vzťahujú sa obyčajne na človeka a na rôzne stránky jeho existencie: *Nemôžem mirnix-dirnix dubbovať letoricky celkom neznámeho...* (V. Bednár). — *Pozvanie na pohárik by sme mali odmietat tak dlho, až kým sme na stretnutie s alkoholom osobnostne vyzbrojení* (SNN). — *Kam zaradiť pocitovo poviedky mojej novej knižky neviem* (Vč). — *...ich funkčnosť v myšlienkovom závažnom diele je zvyčajne nesporná* (NSM).

Hoci pri väčšine prísloviiek zreteľa prevláda sémantická motivácia substantívom a formálna motivácia príslušným adjektívom, nemožno vylúčiť ani paralelné motivácie (substantívnu a adjektívnu sémantickú motiváciu zároveň). Pri príslovke *letoricky* okrem základnej sémantickej motivácie spojením so substantívom („čo sa týka letory celkom neznámy“) je možná aj paralelná motivácia jednoduchým inštrumentálom substantíva („letorou celkom neznámy“). Príslovky *osobnostne*, *pocitovo* možno parafrázovať pomocou substantívneho spojenia „vzhľadom na osobnosť“, „z hľadiska pocitov“, ale aj prostredníctvom adjektívnej konštrukcie „po osobnostnej stránke“. Pri príslovke *myšlienkovy* sa okrem motivácie substantívnym spojením („vzhľadom na myšlienky závažný“) dá predpokladať ako východiskové celé spojenie „dielo so závažnými myšlienkami“, z ktorého vzniklo spojenie *myšlienkovy závažné dielo*.

Nové príslovky pribúdajú v sémantickom poli vymedzujúcom rôzne činnosti človeka. Príslovky motivované substantívami, ktoré označujú určité osoby, obyčajne sa dajú parafrázovať pomocou spojenia „z hľadiska S“ alebo „čo sa týka S“: *Čitateľsky zaujímavé sú aj reportáže zo života pracovných kolektívov* (NP). — *...ktorého poznáme predovšetkým z mnohých divácky úspešných filmov* (Vč). — *...autorsky sme už na určitej výške* (Vč). Parafrázy majú podobu „z hľadiska čitateľov, divákov, autorov“.

Niekedy však sémantická motivácia substantívom označujúcim osobu je len zdанlivá: *Ferenčík svoje staršie texty pre toto vydanie prekladateľsky renovoval čiže zosúčasňoval* (NSM). — *...slovenský Puškin je teraz v relácii s českým prekladateľsky súčasnejší* (NSM). Parafrázovanie pomocou spojenia „čo sa týka prekladateľa, vzhľadom na prekladateľa“ je tu neprimerané. Vhodnejšie je parafrázovanie pomocou spojenia „po prekladateľskej stránke, z prekladateľského hľadiska“, prípadne „z hľadiska prekladu“, keďže v týchto kontextoch nejde o samotného prekladateľa, ale o prekladateľskú (prekladovú) stránku textu. Príslovka *preklada-*

teľsky v uvedených vetách sémanticky súvisí s významom adjektíva *prekladateľský*, t. j. „týkajúci sa prekladania, prekladu“ (Horecký, 1985, s. 297).

Pri príslovkách vymedzujúcich nejakú športovú činnosť (*atleticky, hokejovo, futbalovo*) ide často o paralelnú sémantickú motiváciu substantívom alebo adjektívom: *Atléti a atlétky troch atleticky* (= „čo sa týka atletiky, po atletickej stránke“) *najvyšpelejších krajín sú už teda na mieste* (Pd).

V sémantickom poli vymedzujúcom hospodárske vzťahy a javy pribúdajú príslovky sémanticky motivované substantívami z hospodárskej, technickej a finančnej oblasti: *odbytovo, prevádzkovo, veľkovýrobné, sériovo, projektovo, designovo, cenovo, devízovo, zárobkovo, účtovo*. Napr. *Súčasná poľnohospodárska veľkovýroba naozaj nie je mysliteľná bez kvalitnej, výkonnej a prevádzkovo spoľahlivej techniky* (NS). — *Cenovo veľmi výhodné je aj získavanie bielkovín z fytomasy stromovej zelene* (TN). Pri týchto príslovkách je možné parafrázovanie pomocou substantívnej konštrukcie „čo sa týka ceny, vzhľadom na cenu“; resp. je možná paralelná sémantická motivácia (substantívnym a adjektívnym spojením) „čo sa týka prevádzky spoľahlivý, po prevádzkovej stránke spoľahlivý“.

Na druhej strane sú tu príslovky, ktoré derivačne súvisia len s adjektívom: ... *treba dať viac priestoru odrodám na báze mironovských pšeníc, ktoré sú potravinársky kvalitnejšie* (NS). — ... *chovateľ, ktorý má zvieratá kožušinársky nekvalitné* (Chovateľ). — *Stavebne sa pripravuje montáž výťahu pre návštevníkov* (Vč). Bezprostredne sémanticky a formálne motivujúcimi sú v tomto prípade adjektíva *potravinársky, kožušinársky, stavebný*: „po potravinárskej stránke kvalitnejšie“, „z kožušinárskeho hľadiska nekvalitné“, „po stavebnej stránke“.

V sémantickom poli vymedzujúcom rôzne stránky vedy (vedných disciplín, pojmov a prístupov) početne narastajúcu skupinu tvoria príslovky odvodené od pomenovaní vedných disciplín, ktoré vznikli od novoutvorených vedných odborov (*psychotronicky, ekologicky, sociolingvisticky*), alebo príslovky neboli doteraz zachytené (*geodeticky, pomologicky*). Vo väčšine prípadov sú tieto príslovky motivované substantívami, menej adjektívami. Príslovky *pomologicky, ekologicky, etnograficky* možno parafrázovať substantívnou konštrukciou „z hľadiska S“ aj adjektívnym spojením „po stránke A, resp. zo strany A“: *Pomologicky* („z hľadiska pomológie, z pomologickej stránky“) *sa orechy rozdeľujú podľa veľkosti plodov* (NP). — *Myslieť do budúcnosti, teda ekologicky* („z hľadiska ekológie, po ekologickej stránke“) [SNN]. — *Rozsah jeho národopisného zberateľstva ... bol na dovtedy etnograficky a folkloristicky* („z hľadiska etnografie a folkloristiky, po etnografickej a folkloristickej stránke“) *neprebádanom Slovensku ...* (NS).

Ďalšie novšie príslovky tohto sémantického poľa sa vzťahujú na určité procesy (*fotosynteticky, transformačne*) a pojmy z rôznych vedných od-

borov (*modulovo, konfiguračne, odrodovo, nálezovo*). Sú štylisticky príznakovejšie (motivujúce substantívum je často termínom) a dajú sa zvyčajne parafrázovať substantívnou konštrukciou „čo sa týka S“, prípadne aj paralelnou adjektívnou konštrukciou „po stránke A“. Napr.: ... *obec Devín nie je ani zďaleka nálezovo* („čo sa týka nálezov, vzhľadom na nálezy, po nálezovej stránke“) *vyčerpaná* (Vč). — *Vnútorne pamäti sú usporiadané modulovo a konfiguračne* („čo sa týka modulu a konfigurácie, po modulovej a konfiguračnej stránke“) *výhodne* (TN).

Príslovka *programovo*, ktorá môže vyjadrovať spôsobové významy prostredníctvom (*programovo riadené centrá* = „centrá riadené pomocou/ prostredníctvom programu“) a zámeru (*programovo* = „zámerne, cieľavedomo“), môže mať aj zreteľový význam: *Počítače patriace do takejto série sú programovo kompatibilné „zdola nahor“* (Haverlík). — ... *vyhľadaný vysielateľ sa môže programovo fixovať* (TN). Obidve príslovky zreteľovo vymedzujú adjektívum alebo sloveso. Možno teda konštatovať, že táto príslovka má v súčasnom spisovnom jazyku tri významy: 1. „prostredníctvom/pomocou programu“ (*programovo riadené stroje*); 2. „vzhľadom na program“ (*programovo kompatibilný*); 3. „cieľavedomo, zámerne“ (*programovo skúmať*). Tieto významy sa líšia používaním v rozdielnych komunikačných sférach. Kým prvé dva významy sú typické pre odbornú sféru, tretí význam je bežný skôr v publicistickej sfére.

Ďalšie novšie príslovky patria do sémantického poľa vymedzujúceho rôzne artefakty z oblasti umenia, umeleckej činnosti a zložky tejto činnosti (*románovo, kresebne, obrazovo, motivačne, scenáristicky* a i.). Pri tom niektoré príslovky môžu v jednom kontexte vyjadrovať zreteľ, v inom prostredníctvom: *Pevné obálky ... na ktorých sa kresebne* („čo sa týka kresby“ = zreteľové vymedzenie) *výrazne prejavuje výtvarníčka ...* (SNN). — ... *a na veľkých hárkoch papiera demonštroval, ako to urobíť kresebne* („prostredníctvom kresby, pomocou kresby“, resp. inštrumentálom substantíva „kresbou“) [Vč]. Kým príslovka *kresebne* v prvej vete vyjadruje zreteľové vymedzenie, v druhej vete vyjadruje prostredníctvom činnosti.

Novšie príslovky sémantického poľa temporálno-spaciálnych vymedzení vyjadrujú hlavne priestorové vymedzenia: *proporčne, smerovo, plošne, povrchovo, orientačne*. Pri niektorých príslovkách tohto sémantického poľa sa oproti staršiemu (slovníkovo spracovanému) vyčleňuje novší význam: *plošne znázorniť, plošne umiestniť* = „znázorniť, umiestniť na plochu“ (sémantické pole priestorovej modifikácie) oproti novšiemu *plošne najmenej náročné* = „z hľadiska plochy najmenej náročné“ (vyjadrenie zreteľového vymedzenia). Niekedy ide len o zmenu koncovej samohlásky *e → o*, častú aj pri iných príslovkách (*výškovce → výškovo, rozmerove → rozmerovo*).

Zreteľové príslovky umožňujú kondenzovane, jednoslovne vyjadriť významy, ktoré by zväčša vyžadovali dvojslovné i viacslovné spojenia, preto

sa vyskytujú predovšetkým v odbornej (náučnej) a publicistickej sfére (častočne v hovorovej), ktoré sa vyznačujú úspornosťou, stručnosťou a kondenzovanosťou vyjadrovania. Do hovorovej vrstvy prenikli a prenikajú tie, ktoré už nie sú úzko viazané na určitú vymedzenú sféru (napr. *časovo, tematicky, priestorovo*).

Stavové príslovky

Novšie príslovky tohto typu sa vyskytujú zväčša v umeleckej literatúre (predovšetkým v poézii) a majú okazionalný charakter (porov. Buzássyová, 1980); napr. *Keď ti je nočne, súmračne* (Zambor) = „ako v noci“, „ako za súmraku“; podobne *je medzerne, vidnejšie, priepastnejšie*. Vyznačujú sa vyhranenou spájateľnosťou s neakčnými, stavovými slovesami, predovšetkým so slovesom *byť*, a tým, že vyjadrujú obyčajne význam istého pocitu, duševného stavu.

Polysémia prísloviek

Polysémia sa pri príslovkách prejavuje v troch hlavných oblastiach: pri prenesených významoch, pri konštrukčne podmienených významoch, pri funkčne syntakticky podmienených významoch.

Funkčne syntakticky podmienené významy sa vyznačujú špecifickou syntaktickou konštrukciou (Filipec — Čermák, 1985, s. 84). Ide hlavne o stavové príslovky, ktoré primárne zväčša vyjadrujú spôsob a len sekundárne v predikačnej funkcii vyjadrujú stav ako svoj nadradený význam (*je mu veselo, je dobre, je teplo*). Vyčlenenie nových funkčne syntakticky podmienených významov je však obmedzené.

Prenesené významy väčšiny prísloviek vznikli už dávnejšie a sú v jazyku už pomerne ustálené (*sladko₁ chutiť, sladko₂ spať; mätko₁ vystlať, mätko₂ sa pozerať, mätko₃ znieť*). V súčasnosti je však živý proces prehodnocovania významov niektorých prísloviek aktualizáciou potenciálnej intenzitnej sémy: *fantasticky pôsobiť* (= „pôsobiť ako vo fantázii, neskutočne“), *fantasticky zdražiť* (= „veľmi, neobyčajne“); *šialene sa správať* (= „bláznivo, bez rozumu“), *šialene sa zaľúbiť* (= „veľmi“); *explozívne reagovať* (= „reagovať explóziou“), *explozívne vzrásť* („veľmi“). Príslovky s aktualizovanou intenzitnou sémovou veľkej miery možno zaradiť do sémantického poľa miery.

Z hľadiska synchronnej dynamiky prísloviek je produktívne tvorenie nových konštrukčne podmienených významov, ktoré sa manifestujú len v určitej konštrukcii a sú ňou podmienené (Filipec — Čermák, op. cit., s. 83). Medzi takéto príslovky patria napríklad už spomínané slová *programovo, kresebne, číslicovo*. Okrem významu slovotvorného odvodzovacieho základu pribúda pri polysémnych príslovkách tohto typu zvyčajne ďalšia

séma, ktorá sa explicitne prejavuje napr. v parafráze „prostredníctvom, pomocou, z hľadiska, po stránke“ a dovoľuje zaradiť významy určitej príslovky do rôznych typov (spôsobového a zreteľového) a sémantických polí. Napr. *priemyselne vyrábať* (= „vyrábať pomocou/prostredníctvom priemyslu“) — spôsobový význam, sémantické pole prostredníctva; *priemyselne vyspelý* (= „z hľadiska priemyslu, po priemyselnej stránke“) — zreteľový význam, sémantické pole vymedzujúce ekonomické vzťahy a javy. Novšia konštrukčne podmienená polysémia sa prejavuje hlavne pri uvedených dvoch významových typoch prísloviek.

Zo sémantického poľa prostredníctva spôsobových prísloviek môžu nadobúdať zreteľové významy ďalšie príslovky: *exportne sa realizovať* (= „realizovať sa prostredníctvom exportu“), *exportne neúspešný* (= „neúspešný z hľadiska exportu“); *elektronicky riadiť* (= „riadiť prostredníctvom elektroniky“), *elektronicky slabo vybavený* (= „z hľadiska elektroniky slabo vybavený“); *románovo zobrazíť* („zobrazíť prostredníctvom románu“), *románovo vyspelý* (= „z hľadiska románu ako literárneho žánru, po románovej stránke vyspelý“) a i. Pri polysémnych príslovkách tohto typu sa prejavuje tendencia, podľa ktorej príslovky so spôsobovým významom vyjadrujúcim prostredníctvom modifikujú predikát, a príslovky so zreteľovým významom častejšie vymedzujú vlastnosť vyjadrenú adjektívom prípadne prídastím. Pravdaže, tie príslovky, ktoré vyjadrujú len zreteľové významy, rovnako dobre vymedzujú slovesá aj adjektíva (*národne sa prejavovať, národne uvedomelý* = „z národného hľadiska, po národnej stránke“). Adjektíva, ktoré sa spájajú so zreteľovými príslovkami, majú často hodnotiaci (apreciatívny) význam (*hodnotovo správna orientácia, citovo vyrovnaný*). Aj niektoré ďalšie spôsobové príslovky môžu mať aj zreteľový význam: *teoreticky premyslieť* (spôsob) — *teoreticky náročný* (zreteľ); *ekonomicky vyrábať* („hospodárne“ — spôsob) — *ekonomicky výhodný* („z hľadiska ekonomiky“ — zreteľ).

Konštrukčne podmienená mnohovýznamnosť prísloviek je synchronne najproduktívnejší spôsob vyčleňovania nových významov jestvujúcich i novoutvorených prísloviek.

Využívanie niektorých slovotvorných prostriedkov a postupov

Pri prefixácii sa ako najfrekvencovanejší z hľadiska synchronnej dynamiky ukazuje prefix *bez-*, málo frekvencované sú prefixy *pod-*, *po-* a ďalšie. Pri tomto slovotvornom postupe možno uvažovať o motivácii príslušným predložkovým pádom substantíva (*bezproblémovo nahradiť klasickú žiarovku* + „bez problémov nahradiť klasickú žiarovku“), prípadne niektoré príslovky derivačne súvisia s adjektívno-substantívnym

spojením (*pozberovo upraviť zemiaky* ← „pozberová úprava zemiakov“). Častejšie je však možné vysvetliť slovotvornú motiváciu týchto prísloviek určitým pádom substantíva, pričom príslovka vystupuje ako konkurenčný prostriedok substantívneho pádu: *Všeobecne však telefón prakticky bezkonkurenčne kraľuje* (= „kraľuje bez konkurencie“) *nad ostatnými telekomunikačnými službami* (SNN). — ... *rýchlodráhy, ktorá by v exponovaných miestach viedla podpovrchovo* (= „viedla pod povrchom“) [NP].

Niekedy vznikajú týmto spôsobom príslovky, ku ktorým nemáme doladené paralelné adjektíva: *Som bezpriestorovo náivný človek. Verím ľuďom* (NSM). — ... *viďm morálku veci a pokladám za mravne krásne aj v takejto „situácii“ ťahať káru ďalej... pre vec samú, bezzáujmovo* (Matuska).

Kompozíciou vznikajú príslovky, ktoré môžu byť motivované lokálnym spojením vyjadrujúcim okolnostný význam: ... *viator celoplošne* (= „na celej ploche“) *vyveje vrchnú časť ornice* (NP). — *V nich sa hralo každý s každým štvorkolovo* (= „v štyroch kolách“) (SNN). — *Fotografické pozorovanie bude prebiehať trojstanične* (= „na troch staniaciach“) [Kozmos].

S adjektívno-substantívnym spojením derivačne súvisia také príslovkové spojenia ako *malospotrebitel'sky baliť* (← *malospotrebitel'ské balenie*), *schopnosť hmyzu vnútrodruhovo komunikovať* (← *vnútrodruhová komunikácia*), *riešiť prevádzku dvojpalivovo* (← *dvojpalivové riešenie prevádzky*).

Väčšinu zreteľových kompozít možno parafrázovať konštrukciou „z hľadiska S_1 a S_2 “, prípadne „čo sa týka S_1 a S_2 “. Napr.: *časopriestorovo vzdialené* („z hľadiska času a priestoru“, resp. „z hľadiska časopriestoru“), *temporytmicky členiť* („z hľadiska tempa a rytmu“, resp. „temporytmu“), *celosvetovo sa dostáva do popredia* („z hľadiska celého sveta“, prípadne „na celom svete“).

Niektoré príslovkové kompozitá sú motivované inštrumentálnym spojením: *Sledovať vlastnoustne* (= „vlastnými ústami“) *splodenú fámú, ako čulo sa má k svetu, je učinená rozkoš* (SNN). — *Ja to poznám. Bola som tam zväzožensky* (= „so zväzom žien“, resp. „ako členka zväzu žien“) [ústne]. Obe príslovky (*vlastnoustne*, *zväzožensky*) majú charakter okazionálnych slov a sú štylisticky príznakové.

Aj skupina príslovkových kompozít svedčí o tendencii k ekonomickejšiemu jednoslovnému vyjadreniu okolnostných významov nerozčlenených na viacсловné spojenia.

Príslovky predstavujú z hľadiska synchrónnej dynamiky slovný druh, v ktorom sa prejavuje viac tendencií pôsobiacich na rôznych rovinách. Vznik nových prísloviek je do značnej miery podmienený silnou uni-verbizačnou tendenciou pôsobiacou v rámci celého jazykového systému

a so špecifickým dosahom pre tento slovný druh. Novšie utvorené príslovky vystupujú spočiatku ako konkurenčné výrazové prostriedky voči synonymným vyjadrovacím prostriedkom (vedľajším vetám, slovným spojeniam, predložkovým a bezpredložkovým pádom substantív; porov. Jedlička, 1978, s. 139). V konečnom dôsledku však príslovky tieto synonymné prostriedky zatlačujú a stávajú sa základným prostriedkom na vyjadrenie príslovkových významov.

Zo slovotvorného hľadiska možno pri nich pozorovať jednak viacero druhov motivácií, jednak rozdiely v utvorenosti jednotlivých prísloviek. Sémantická diferenciácia niektorých prísloviek vedie k vyčleneniu nových významov a k vzniku polysémnych príslovkových lexém. Polysémia novšie utvorených prísloviek sa prejavuje hlavne pri konštrukčne podmienených významoch. Z používania v rozdielnych komunikačných sférach zas vyplýva rôzna štylistická hodnota prísloviek.

Všetky tieto okolnosti spôsobujú, že príslovky sa prejavujú ako dynamický podsystem jazyka, ktorý spolu s ostatnými vyjadrovacími prostriedkami vytvára obraz synchrónneho pohybu v súčasnej slovnej zásobe slovenčiny.

Skladanie slov

Zložené slová (kompozitá) v slovnej zásobe súčasnej slovenčiny predstavujú výrazný dynamický jav: narastá ich frekvencia, zvyšuje sa produktivita existujúcich slovotvorných modelov, preberajú sa slovotvorné modely ako prostriedok internacionalizácie výrazových prostriedkov (najmä v odbornej terminológii). Pre skladanie slov je charakteristické to, že sa pri ich tvorení využívajú už v jazyku existujúce prostriedky nominácie, a to kombinovaním podľa viacerých slovotvorných modelov. Pri tvorení zložených slov nejde o konkurenčný jav, ale predovšetkým o sémantickú diferenciáciu a spresňovanie významu výrazových prostriedkov. Tvorenie zložených slov je tiež prejavom internacionalizácie jazyka, pričom sa ním zasahuje aj samotná štruktúra jazyka (narastanie aglutinačných javov).

Zložené slová sú charakteristické hlavne pre písaný jazyk. Vyskytujú sa predovšetkým v odbornej terminológii (náučný a populárno-náučný štýl), v publicistických textoch sa využívajú najmä ako prostriedky na ozvláštnenie situácie a zvýšenie účinnosti prejavov, hojné sú v spoločensko-politickej komunikačnej sfére (spoločná základňa socialistickeho spoločenstva). O ich produktívnosti napokon svedčia aj mnohé okazionálne kompozitá. Stretáme sa tu vlastne s takým slovotvorným postupom, ktorému jazykový systém kladie najmenšie formálne „prekážky“.

Zložené slovo (kompozitum) vzniká vtedy, keď sa jeden denotát prestáva

označovať dvoma slovami a v závislosti od komunikačnej situácie sa označuje iba jedným slovom, pričom niekedy aj viacslovný výraz aj jednoslovný výraz fungujú v jazyku paralelne. Zložené slovo ako poimenovacia jednotka sa teda skladá z dvoch, výnimočne troch slov (koreňových morfémy), ktoré sú v logicko-syntaktickom vzťahu a tvoria osobitnú formálno-sémantickú (lexikálnu a gramatickú) jednotu. V mnohých prípadoch (pri internacionálnych slovách v prevažujúcej miere) ide o tzv. viazané koreňové morfémy, ktoré nefungujú v jazyku samostatne, resp. také koreňové morfémy plnovýznamových slov, ktoré sa môžu vyskytovať aj v pozícii prefixálnych alebo sufixálnych morfémy.

V morfematickej (formálnej) štruktúre zloženého slova sa vždy neodráža jeho slovotvorná štruktúra. Preto na objasnenie podstaty zloženého slova využívame syntaktické vzťahy, presnejšie istú transformáciu syntaktických vzťahov (porov. Kubriakova, 1981, s. 78). Pravda, je otázne, či sú všetky jednotky druhotnej nominácie utvorené na syntaktickej báze. Podľa J. Horeckého (1977) v hĺbkovej štruktúre zloženého slova nie je syntagma, ale logicko-sémantická charakteristika. Z hľadiska cieľov nášho opisu uplatňujeme taký prístup, keď sa zložené slová analyzujú z aspektu ich morfematickej štruktúry, slovotvornej štruktúry a na opis sémantickej štruktúry sa využívajú slovotvorné parafrázy (porov. Klymenko, 1984). Rozlišovanie morfematickej a slovotvornej roviny umožňuje spresniť chápanie štruktúry zloženého slova, status tzv. spojovacieho vokálu (morfémy), no aj problematiku tzv. poloprefixov alebo polosufixov.

Produktívne typy zložených substantív

V súčasnej slovenčine — podobne ako v ostatných slovanských jazykoch (porov. Slovoobrazovanie sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka, 1968; Jedlička, 1974; Kubriakova, 1981; Martincová, 1983 a i.) — sú najproduktívnejšie a najfrekvencovanejšie tzv. hybridné kompozitá, ktoré sa tvoria jednoduchým spôsobom: cudzí základ sa v ustálenej (upravenej, zdomácnenej) podobe pripája k domácomu slovu, a to častejšie v pozícii pred koreňovou morfémy. Toto tvorenie rozširuje slovotvorné možnosti jazyka a je v súlade so živou univerbizačnou tendenciou (porov. aj Jedlička, op. cit., s. 175).

Staršia jazykoveda takto tvorené slová jednoznačne odmietala (prehľad názorov podáva L. Dvonč, 1964), no aj v súčasnosti ešte niekedy pretrvávajú takéto konzervatívne hodnotenie (napr. F. Sabol, 1973). Aj v lexikografickej praxi sa väčšina takto utvorených slov pokladala za hovorové, niektoré za slangové, výnimočnejšie za spisovné. No v Krátkom slov-

niku slovenského jazyka (1987) sa už ani jedna z uvádzaných zloženín s *auto-* nehodnotí ako hovorové slovo, pri zloženinách s *elektro-* sa hodnotí ako hovorová podoba *elektrospotrebič* (proti *elektrický spotrebič*) a ako technický slang *elektrovodič*, hoci tento výraz nemá viacslovný pendant (= súhrnný názov pre vodiče elektriny na diaľku). Zo zloženín s *foto-* (od *fotografický*) sa hodnotí ako hovorové slovo *fotoaparát* (neutrálne *fotografický aparát*), ďalej *fotokrúžok* (= *fotografický krúžok*), *fotosúťaž* (= *fotografická súťaž*).

Princíp „analogie“ v jednotlivých sémantických zoskupeniach týchto zloženín pôsobí tak výrazne, že ťažko nájsť relevantné kritériá na určenie príznakovosti daného slova ako člena tohto produktívneho zoskupenia. Nevystačí sa už ani s často aplikovaným štruktúrnym hľadiskom: ak neexistuje viacslovná podoba, jednoslovný výraz je príznakový. Dodajme: bez ohľadu na komunikačnú situáciu a komunikačné potreby jazyka, ale aj bez ohľadu na nové tvorenia.

Aj sám termín „hybridnosť“ je vágny a podľa nášho názoru aj nie celkom neutrálny. Vhodnejší sa nám zdá termín kvázikompozitá, použitý v novej gramatike poľštiny (Gramatyka współczesnego języka polskiego — Morfologia, 1984), resp. by sa mohlo uvažovať o termíne internacionálne kompozitá, internacionálne zloženiny. V súčasnom období nie je totiž pre ich charakteristiku dôležité, či sa internacionálny prvok spája s domácim prvkom, alebo či sú obidve zložky cudzie, resp. prevzaté slová, výrazne tu pôsobia internacionálne modely:

<i>agro-</i>	: agrochemikália, agrokompex, agrosystém
<i>auto-</i>	: autodomiešavač, autodoplnok, autodopravca
<i>bio-</i>	: bioenergetika, biofaktor, biokybernetika, biopole, bioplyn, biosféra
<i>design-</i>	: designforum, designštúdio
<i>disko-</i>	: diskoklub, diskoples, diskorytmus, diskoskupina, diskotanec, diskoúčes
<i>eko-</i>	: ekofilm, ekokatastrofa, ekosystém
<i>elektro-</i>	: elektropredajňa, elektroservis
<i>energo-</i>	: energoblok, energocentrum, energokanáľ
<i>fono-</i>	: fonoamatér, fonoklub
<i>foto-</i>	: fotonálepka, fotopuška (slang.), fototriedička
<i>fyto-</i>	: fytomasa, fytošampón
<i>geo-</i>	: geofond, geochronológia, geokybernetika, geopolitika, geotextília
<i>helio-</i>	: heliokompex, heliosystém, heliozariadenie
<i>hifi-</i>	: hifiklub, hifitechnika, hifiveža
<i>kino-</i>	: kinoskrinka, kinotechnika
<i>kozmo-</i>	: kozmodróm, kozmochémia
<i>makro-</i>	: makrobiotika, makroprístup, makroproblém
<i>mikro-</i>	: mikrodisciplína, mikroklima, mikrokomunita

<i>mini-</i>	: minikára, miniveža, miniprístroj
<i>mono-</i>	: monočlánok, monohra
<i>moto-</i>	: motodeltaplán, motohliadka, mototurista
<i>multi-</i>	: multiprogramovanie
<i>opto-</i>	: optoelektronika, optotechnika
<i>pneu-</i>	: pneuposta, pneuservis
<i>psycho-</i>	: psychodiagnostika, psychohra, psychodráma
<i>rádio-</i>	: rádiostanica
<i>retro-</i>	: retrohra, retropohľad, retropríbeh, retroromán
<i>sci-fi-</i>	: scifiklub, scifiliteratúra, scifipríbeh
<i>stereo-</i>	: stereoeфекt, stereohra, stereonahrávka, stereorealizácia, stereovysielanie
<i>šéf-</i>	: šéfmontér, šéfdirigent, šéfdramaturg
<i>techno-</i>	: technoblok
<i>tele-</i>	: telemechanika, telemost, telepredsádzka
<i>termo-</i>	: termopoistka, termonohavice (slang.)
<i>trafo-</i>	: trafostanica
<i>video-</i>	: videokamera, videorekordér, videosníмка, videosystém, videotelevízia, videozáznam
<i>zoo-</i>	: zoogeograf, zookútik, zoocenológia

Menej časté sú zloženiny s druhou časťou internacionálnou, resp. už aj zdomácnenou, napr. *drevochémia*, *vodoinštalatér*, *častica-komponent*, *kolobežkokros*, *detoprodukcia* (okaz.), *strojservis*, *teploteknika* a i.

Pri prehodení štýlovej platnosti týchto zloženín z hľadiska ich štruktúry možno časovo vydeliť dve etapy. Pri kompozitách utvorených dávnejšie fungovali popri sebe aj dlhšia aj kratšia podoba (*fotografický aparát* — *fotoaparát*, *automobilová nehoda* — *autonehoda*, *elektrický spotrebič* — *elektrospotrebič* a pod.). Skrátene podoby vznikli na základe skracovania príslušného adjektíva — presnejšie trunkácie motivujúceho výrazu (Bosák — Buzássyová, 1985). Pri väčšine novších kompozít tohto typu však už možno predpokladať, že vznikli pod vplyvom internacionálnych slovotvorných modelov, a teda prvá časť kompozita sa preberá už ako skrátene.

Pri niektorých kompozitách sa slovotvorná štruktúra zloženého slova nedá rozvinúť na jednoduchú syntagmu typu *autoučilište* = „automobilové učilište“, *fotopapier* = „fotografický papier“ atď. Porov.: *autoškola* = „škola na výcvik vodičov áut“, *cykloturista* = „kto robí turistiku na bicykli“, *autodomiešavač* = „domiešavač stavebných materiálov umiestnený na nákladnom automobile“ a pod. Napokon aj preberanie kompozít patriacich do tej istej významovej skupiny, ale s obidvoma zložkami cudzieho pôvodu, potvrdzuje tento fakt (*autodrom* = „skúšobná alebo pretekárska trať pre motorové vozidlá“, *autokros* = „terénne motocyklové preteky“; *fotopuška* slang. = „radar na meranie rýchlosti“, *fotosadzba* = „sadzba robená fotografickou projekciou“;

makroprístup = „skúmanie objektu ako systému, ktorého vnútorná štruktúra je neznáma alebo známa iba sčasti“ atď.).

V prospech tohto názoru svedčí aj fakt, že skrátene podoby fungujú v niektorých prípadoch aj ako samostatné: *auto* ← *automobil*, *automobilový*; *elektro* ← *elektrický*; *foto* ← *fotografický*, *fotograf*; *kino* ← *kine-matograf*.

O internacionalizácii pri tvorbe kompozít tohto typu svedčí ďalej to, že sa preberajú (a prispôbujú domácej štruktúre) kompozitá s prvou časťou zloženou iba z troch hlások, napríklad *bio-* (*biomasa*), *eko-* (*ekosystém*), *geo-* (*geofond*) a i. a že značný počet kompozít má prvú časť, kde nemožno predpokladať rozšírenú (explicitnú) podobu, napr. *design-*, *disko-*, *hifi-*, *mini-*, *mono-*, *stereo-*, *video-*.

Kompozitá tohto typu výrazne vplyvajú aj na štruktúru jazyka vcelku: zmenšovaním počtu morfémy v slovnom tvare sa zvyšuje stupeň aglutinácie výrazovej štruktúry, novoutvorené zloženiny sa dajú jednoznačne morfe-maticky členiť (*disko-téka*, *tele-záznam*, *bio-nika*, *zoo-geo-graf*).

Prudko narastajú aj zloženiny s prvými časťami *mikro-*, *mini-*, vyjadrujúcimi menšiu mieru a znak malosti vôbec, a s časťami *makro-*, *maxi-*, vyjadrujúcimi väčšiu mieru a veľkosť vôbec. Kompozitá tohto typu fungujú jednak ako termíny (*mikroelektronika*, *mikročerpadlo*, *minikára*, *miniveža*), veľmi často sa však využívajú na aktualizáciu, ozvláštnenie v publicistickom štýle, najmä zloženiny s *mini-* (*minidielko*, *minijavištiatko*, *minimyšlienka* a i.).

Veľmi produktívne sú kompozitá typu *autožerjav*, *drevotrieska*, *asfaltbetón*, *basgitarra*, *designštúdio*, *gumokov*, *hifiveža*, *kozmovízia*, *mäsopriemysel*, *sklomozaika*, *testservis* a pod. Prvá časť kompozít rozvíjajúca druhú časť ako jej vlastnosť má podobu substantívnej koreňovej morfémy, a nie koreňovej morfémy vzťahového adjektíva, ako by sa to očakávalo vzhľadom na motivujúce dvojslovné pomenovanie.

Narastá aj počet viacslovných juxta-ponovaných pomenovaní, najmä pri označovaní osôb podľa ich pracovného zaradenia alebo činnosti, napr. *fyzik teoretik*, *matematik štatistik*, *projektant rozpočtár*, *cyklista cestár* a i. Kým napríklad v ruštine je tento model tvorenia veľmi produktívny a všetky juxta-ponované pomenovania sa dôsledne píšú so spojovníkom, v slovenčine sa častejšie vyskytuje pod vplyvom ruštiny (v publicistických alebo populárno-náučných textoch). V slovenčine sa v týchto prípadoch dáva prednosť viacslovnému pomenovaniu písanému bez spojovníka (*člen korešpondent*, *lesník mechanizátor*, *hrdinské mesto* a pod.). Ide tu o prechodnú oblasť medzi syntaktickým a morfológickým tvorením zložených slov.

Oveľa častejšie sa začínajú vyskytovať zloženiny s prvou časťou adjektívnou, resp. príslovkovou, napr. *celo-*: *celorok*; *malo-*: *malotraktor*; *plno-*: *plnometer*; *prvo-*: *prvolezec*, *prvomateriál*, *prvosplav*, *prvovýstúp*; *rýchlo-*: *rýchločln*, *rýchlodráha*, *rýchloservis*, *rýchlotlačiareň*, *rých-*

lovýťah; *samo-*: samobežec, samofinancovanie, samokontrola, samoorganizácia, samoprodukcia, samozásobiteľnosť; *spolu-*: spoluorganizátor, spoluréžia, spolusignatátor, spoluvýrobca, spoluzrážanie; *veľko-*: veľkogaráž, veľkokrávín, veľkoparkovisko, veľkosériovosť, veľkoškôlka, veľkozdroj.

V zložených slovách tohto typu sa určovaný člen uplatňuje ako onomaziologická báza a určujúci člen — tvorený koreňovou morféomou základového adjektíva alebo adverbia — ako rozlišujúci príznak.

V rámci tejto skupiny slov sú najproduktívnejšie kompozitá s prvou časťou *pol-*, *polo-*, resp. *celo-*. Vyjadruje sa nimi modifikácia pomenovaného pojmu vlastnosti znakom miery a znakom menšieho alebo väčšieho stupňa (Martincová, 1983, s. 73—74). Morféma *pol-/polo-* vyjadruje čiastočnú alebo neúplnú platnosť vlastnosti (*polofimále*, *poloinvalíd*, *polopančuchy*, *poloprevádzka*, *polovodič*, *polotehla*). Tieto kompozitá vyjadrujú novú skutočnosť v polovičnom alebo neúplnom rozsahu nejakej veci, vlastnosti alebo javu. V jednotlivých prípadoch sa aj prehodnocuje, špecifikuje alebo rozširuje pôvodný význam. Kým napríklad slovo *polotovar* prv označovalo každý predmet vyrobený priemyselne zo suroviny, ktorý si vyžaduje ešte ďalšie spracovanie, aby sa z neho stal hotový výrobok, novšie sa slovom *polotovar* označuje aj „čiastočne pripravený pokrm“ (obyčajne mäsitý).

Príkladom na rozširovanie a špecifikovanie významu sú kompozitá s druhou časťou slovesnou *-vod* (+ *viesť*, *vedenie*; porov. Horecký, 1984b). K pôvodnému slovu *vodovod* s významom „zariadenie na rozvádzanie vody“ sa dotvorili nielen kompozitá *benzínovod*, *čpavkovod*, *elektrovod*, *plynovod*, *ropovod*, ale aj zloženiny so zmenenou onomaziologickou štruktúrou ako *diaľkovod* = „vedenie nejakého média na diaľku“, resp. „zariadenie na vedenie vôbec“ (*produktovod*, *kábelovod*, *svetlovod* = „sklenené vlákno vodiace svetlo“). Ďalšou špecifikáciou je potom už ani nie médium bezprostredne, ale jeho charakteristická zložka, ako je to v slove *horúcovod*. Ide tu o medzinárodný slovotvorný typ, podľa ktorého vznikajú v domácom prostredí ďalšie odvodeniny.

Produktívne typy zložených adjektív

Zložené adjektíva označujú príznak predmetu v najširšom zmysle, poukazujú na vzťah tohto príznaku k predmetu, javu, veci, osobe. Vyjadrujú tento príznak diferencovanejšie, ekonomickejšie, najmä však komunikačne účinnejšie.

Zložené adjektíva sa tvoria derivačným spôsobom od zložených substantív, kompozično-derivačným spôsobom najmä od ustálených spojení (združených pomenovaní) a podobne ako zložené substantíva často

aj juxtaopozíciou (zrazením). Z hľadiska morfematickej štruktúry pokladáme za zložené všetky adjektíva, ktoré majú aspoň dve koreňové morfémy (vrátane viazaných, nesamostatných).

V súčasnej slovenčine vzniká veľký počet zložených adjektív od tých zložených substantív, ktoré majú v prvej zložke spravidla už skrátenú podobu adjektíva cudzieho pôvodu *agro-*, *bio-*, *elektro-*, *foto-*, *geo-*, *hyd-ro-*, *kozmo-*, *opto-*, *repro-*, *tele-* a i.: *agroekologické podmienky*, *biotechnologický výrobok*, *elektrooptický diaľkomer*, *fotoelektrický jav*, *geopolitický prístup*, *hydroenergetický potenciál*, *kozmoekologická fotografia*, *optoelektronické zariadenie*, *reprografická technika*, *telemetrický systém* a pod. Tieto kompozitá sú v prevažnej väčšine odvodené sufixom *-ický*, zriedkavejšie sa vyskytujú sufixy *-álny*, *-árny* (*geotermálny*, *geostacionárny*).

Produktívnejšie je tvorenie tých zložených adjektív, v ktorých sú obidve zložky v priradovacom vzťahu. Kým väčšina takto utvorených kompozít vyjadrovala najmä kvalifikačný význam, dnes vznikajú predovšetkým vzťahové (relačné) adjektívne kompozitá, ktoré spolu s určeným substantívom pomenúvajú jeden myšlienkový obsah, špecifikujú určený predmet alebo jav. (Rovnakú situáciu v češtine konštatuje O. Martincová [1983], v ukrajinčine N. F. Klymenková [1984].) Význam zloženého adjektíva je súhrnom významov obidvoch zložiek a možno ho opísať pomocou formúl „vzťahujúci sa na niečo, spojený s niečím, určený na niečo, zahrnujúci niečo“.

Okrem sufixu *-ický* (napr. *emocionálno-filozofické pozadie*, *ideovo-teoretický aparát kybernetiky*, *látkovo-energetická vlastnosť systémov*, *predmetovo-matematický model*) sa na tvorenie týchto vzťahových adjektív rovnako produktívne využíva aj sufix *-ový* (*lúčno-pasienkový spôsob*, *teoreticko-hrový systém*), resp. aj *-ný* (*diaľnično-železničný most*, *obytno-priemyselná aglomerácia*, *výpočtovo-informačné modelovanie*).

Sú to v prevažnej miere adjektíva vyjadrujúce súčasný vzťah k dvom celkom, ide tu o tzv. relatívne zlučovanie (Dokulil, 1962, s. 133). Používatelia jazyka si tento vzťah uvedomujú a v grafike obidve zložky kompozita aj oddeľujú. Niekedy sa však proti norme prvá časť kompozita mechanicky priradí k druhej časti bez toho, aby sa použila príslušná derivačná morféma alebo spájacia morféma, napr. *elektrón-pozitrónový urýchľovač*, *hadrón-hadrónová zrážka*.

Keď sú určujúci člen a určený člen zloženého adjektíva v podradovacom vzťahu, ide o determináciu, resp. rekciiu. Pri determinácii adjektívum v prvej časti kompozita vyjadruje vlastnosť toho, čo je vyjadrené druhou časťou (atributívny vzťah). Pri rekcii tvorí obyčajne prvú časť substantívum (zámeno, číslovka) a druhú časť dejové meno, pričom prvá zložka spresňuje význam celého zloženého adjektíva.

Najproduktívnejším a zároveň aj najdynamickejším je kompozično-derivačný spôsob tvorenia zložených podradovacích adjektív z dvojslovných

pomenovaní so syntaktickou štruktúrou „(zhodné) adjektívum + substantívum“. Ide o vzťahové adjektíva, ktoré vyjadrujú nejaký bližšie nešpecifikovaný vzťah k substancii označenej základným pomenovaním (Dokulil, 1974, s. 153, poznámka 1) a tvoria sa — až na výnimky — z ustálených spojení (združených pomenovaní). Veľmi silnú oporu má tento slovotvorný model pri tvorení zemepisných názvov, ktoré predstavujú v slovnej zásobe obrovské množstvo pomenovacích jednotiek.

V prvej časti týchto zložených adjektív môže stáť primárne, neodvodené adjektívum, napr. *hlbokomorský výskum*, *horúcovzdušný balón*, *krátkometrážna tvorba*, *kyslomliečny nápoj*, *lavobrežný pilier*, *silnopráúdový kábel*, *teplovzdušné vykurovanie*, *verejnobezpečnostná situácia* (okaz.).

Istým podtypom v rámci tejto skupiny sú tzv. prívlastňovacie (poseívne) adjektíva, ktoré už vyjadrujú špecifikovaný vzťah k substantívu, charakterizujú bytosti a predmety podľa ich nápadného znaku, ktorý je bližšie určený kvalifikujúcim prívlastkom (*bieloohrdlá kengura*, *červenoplodý krík*). Veľmi frekventovane sa už dávnejšie využívajú najmä v botanickej a zoologickej nomenklatúre, ich súčasná produktivita je viac-menej stabilizovaná.

Na istú anomáliu formálnej stránky tohto tvorenia poukázal M. Dokulil (1974): v niektorých kompozitách vypadá v prvej zložke adjektívna vzťahová morféma (*štát-n-e práv-o* → *štát-o-práv-n-y*), kým v iných sa zachováva (*občian-sk-e práv-o* → *občiansk-o-práv-n-y*). Vzťahové prípony v prvej zložke kompozita nepridávajú adjektívu nijaký osobitný význam, a preto sa môžu vynechať bez toho, aby sa narušil celkový zmysel. Táto „anomália“ sa však v súčasnosti stáva výraznou tendenciou: adjektívum v prvej zložke kompozita sa nahrádza primárnou substantívnou koreňovou morférou. Napríklad: *elektroiskrový obrábací stroj* (← elektrická iskra; „stroj na obrábanie elektrickou iskrou“), *elektro-rozvodné zariadenie* (← elektrický rozvod), *lesohospodárska funkcia*, *magnetopáskový záznamník*, *parostrojová železnica*, *plynoinštalčná služba*, *vodohospodárska stavba*. Vývin tohto typu smeruje jednoznačne k utváraniu kompozít aj v tom prípade, keď by zreteľová príslovka mohla stáť samostatne (*cieľovo programový prístup*, *nekonečne hodnotová logika*), alebo vtedy, keď by sa viac čakala samostatná syntagma, nie kompozitum (*reprezentatívno-propagačná bibliofília* — *reprezentatívna propagačná bibliofília*, *trenažérovýskumné stredisko* — *trenažérske výskumné stredisko*, *triednorevolučná aktivita* — *triedna revolučná aktivita* a pod.). Pri niektorých adjektívach možno predpokladať aj tvorenie juxtaapozíciou (*pásovoestakádová cesta*, *plynoprachové mračno*, *psychopropagačný aparát* a i.).

Ak je v prvej zložke kompozít tohto typu adjektívum odvodené od slovesa, píšú sa obidve zložky spolu aj napriek tomu, že vzniknú slová s veľkým počtom morfém (*prenosovotechnické vlastnosti*, *stavebnostolárska výroba*, *tvorivovýrobná skupina*, *zrastenolupienková rastlina*).

Časté sú zložené adjektíva, ktoré majú v prvej časti číslovku: až na výnimky sú tiež terminologického charakteru (*dvojkariérová rodina*, *dvojkúpeľové spracovanie*, *dvojprofesijní ľudia*; *jednočipový mikropočítač*, *jednolieková liečba*, *jednoväzbová funkčná skupina*; *prvolezecký výstup*, *prvoligové skúsenosti*; *štvorapsidová rotunda*).

Zvyšuje sa aj produktivnosť zložených adjektív utvorených od sloves, keď je rozvinutý dejový príznak vyjadrený slovesnou determinatnou syntagmou. Frekvencia týchto dejových kompozít je značná, lebo ide o internacionálny model (porov. Jiráček, 1984). Sú to slovesá *tvoriť* (tvoriť cenu → *cenotvorný*), *nosiť* (nosiť, niesť teplo → *teplonosný*), *vzdorovať* (vzdorovať zime → *zimovzdorný*), *rezať* (rezať kameň → *kameňorezný*), *chcieť* (chcieť vojnu → *vojnychtivý*), resp. dávnejšie utvorené kompozitá ako *potopudný*, *hroznorodý*, *slanomilný*. Tieto zložené adjektíva pomenúvajú takú vlastnosť predmetu, ktorá sa chápe ako stála, neaktuálna. Slúžia na presnejšie a úspornejšie vyjadrovanie, dávnejšie sa charakteristicky využívajú v terminologických sústavách príslušných vedeckých disciplín: v geológii (*horotvorný proces*, *roponosná oblasť*, *formotvorné sily*), v botanike (*kvetonosná stonka*, *hmyzumilná plodina*), v chémii (*rázovzdorný polyamid*), v medicíne (*potopudný prostriedok*). V súčasnom období sa dejové kompozitá začínajú používať aj v činnostiach súvisiacich so životným prostredím (*mestotvorný charakter*, *rajónotvorný faktor*) a v technike vôbec (*médionosné potrubie*, *teplonosné médium*).

Výrazné je používanie dejových kompozít v publicistickej komunikačnej sfére, kde sa aj napriek ich knižnému rázu dosahuje ozvláštnenie či zvýraznenie (*atmosférotvorná postavička*, *hudbymilovní poslucháči*, *kariérotvorný prostriedok*, *mienkotvorné buržoázne noviny*). V publicistike sa často vyskytujú aj okazijné adjektíva (*fajčeniachťiví mládenci*, *vojnychtivé plány*). Frekventovanejšie sa začínajú vyskytovať zložené adjektíva, ktoré sa predtým písali len osobitne (*riedkoosídlený*, *znovuvystavaný*, *spoluzodpovedný* a pod.).

Veľmi produktívnu skupinu tvoria adjektívne kompozitá, ktoré majú v prvej časti prídavné meno alebo príslovku. Môžu vyjadrovať istý stupeň kvality, odklon (pozitívny alebo negatívny) od normy, zvýrazňovať význam (*vysoko-*, *nízko-*, *celo-*, *plno-*, *mnoho-*), spresňovať alebo ohraňovať význam určovaného adjektíva (*ново-*, *рýchло-*, *широко-*, *узко-*, *густо-*, *редко-*, *велико-*, *само-*) alebo napokon vyjadrovať nedostatočnosť, približnosť, malú mieru vlastnosti (*мало-*, *мáло-*, *поло-*). Väčšina bádateľov charakterizuje tieto určujúce komponenty ako polomorfémy, poloprefixy, resp. prefixoidy, a to jednak na základe ich častého výskytu a prakticky neobmedzenej spájateľnosti, jednak na základe zmeny ich významu smerujúcemu k takej všeobecnosti a invariantnosti, aká je charakteristická pre prefixálne morfémy.

Aj keď by sa na prvý pohľad zdalo, že v prvej časti týchto kompozít je príslovka, motivujúca syntagma ukáže, že v prevažnej väčšine ide

o adjektívum, v ktorom sa po trunkácii jeho slovnodruhová paradigma nahradí morféomou -o-: *maloformátový fotoaparát* ← *malý formát*, *malo-sériový výrobok* ← *malá séria* a pod. Výrazne sa tu uplatňuje tendencia k terminologizácii (*malolitrážny automobil*, *malotonážna chémia*).

Ešte výraznejšie je táto tendencia zachytené pri kompozitách s prvou zložkou *nízko-*, kde sa síce vyjadruje istý odklon od normy, ale v ich význame prevažuje terminologická charakteristika (*nízkoenergetické potraviny*, *nízkočretná technológia*, *nízkoqramážna rohož*, *nízko-toxický prípravok*, *nízko-klasý kožuch*, *nízko-úhrevné palivá*).

Obidve tieto skupiny sú v antonymnom vzťahu s kompozitami, ktoré majú v prvej zložke *vysoko-*: *vysokoenergetické elektróny*, *vysokofrekvenčná technológia*, *vysokonapätové poistky*, *vysokooktánový benzín*, *vysokoteplotná rezerva*. V porovnaní s predchádzajúcimi dvoma skupinami pri tomto type zložených adjektív je vyššia produktivnosť aj väčšia spájanosť, lebo v pozícii určovaného člena okrem akostného adjektíva vystupuje aj trpné prídavné slovo (napr. *vysokorafinovaný minerálny olej*). Funkciou týchto kompozít je zvýrazniť, že príznak či vlastnosť značne prevyšuje normu, že sa dosahuje vyšší stupeň kvality (*vysokoorganizovaná hmota*, *vysokopevnostný cement*, *vysokomechanizované zváracie zariadenie*). Je tu jednoznačná tendencia neoddeľovať prvú zložku kompozita aj vtedy, keď nejde výlučne o terminologické pomenovanie a druhá zložka bežne funguje aj samostatne (*vysokofarebný kameň*, *vysokokvalifikovaný chemik*, *vysokovýkonný pracovník*).

Existenciu vyššieho stupňa istej vlastnosti vyjadrujú aj zloženiny s prvou časťou *veľko-* (z adjektíva *veľký*), *plno-*, *celo-* a s neurčitou číslovkou *mnoho-*, *viac-*. Popri terminologických pomenovaniach (*veľkokveté klince*, *veľkoplošné nákladné vozidlo*, *veľkopriestorový vagón*, *mnohokanálový analyzátor*, *mnohovrstevná obrazová pamäť*, *viachodnotová logika*) sa pri týchto adjektívach často vyskytujú aj neterminologické pomenovania, resp. pomenovania prechodného typu (*veľkoobjemová nadstavba*, *veľkorozmerný záber*, *mnohonárodná krajina*, *mnohohodinové vypočítavanie*, *viacetapové útlazstvo*, *plnoautomatizovaná kuchynka*, *plnofarebné ilustrácie*).

Čiastočnú alebo neúplnú platnosť vlastnosti vyjadrujú zložené adjektíva s prvou zložkou *polo-*: *polointenzívny výkrm*, *polopredúvavé pásy stromov*, *poloprefabrikovaná vozovka*.

Spresnenie, ohraničenie alebo zvýraznenie vlastnosti označenej určeným adjektívom vyjadrujú adjektívne zloženiny s určujúcimi komponentmi *novo-*, *rýchlo-*, *úzko-*. Ide o výrazný dynamický model, ktorý na rozdiel od predchádzajúcich má v motivujúcej syntagme adverbium *novo* + sloveso v neurčitku: *novo koncipovať* → *novokoncipovaný odbor*, *novokonštruované prichytenie prenosky*, *novopovolený biologický materiál*, *novovytvorená časť vozovky*, *novovysadená zeleň*, *novozvolení členovia*; *rýchlorozpustný čaj*, *rýchlozmontovateľný žeriav*. Charakteristické pre túto

produktívnu skupinu je aj to, že paralelná motivujúca syntagma sa samostatne vyskytuje oveľa zriedkavejšie. V pravopise je výrazná tendencia písať obidve zložky kompozita spolu.

Zložené adjektíva so zámenom *sám*, *samo* ako určujúcim členom sa frekventovane používajú najmä ako odborné termíny, napr.: *samoopravný kód*, *samotvrdnúca suspenzia*, *samovýsuvný postrekovač*, *samovýsypný vagón*. Parafrázy tu majú zložitejšiu podobu ako pri predchádzajúcich typoch („*kód, ktorý sa sám opravuje*“; „*suspenzia, ktorá sama tvrdne*“ atď.).

Kompozitá vzniknuté juxtaopozíciou (tzv. zrazeniny) sú pôvodom kalky, charakteristické najmä pre knižnú sféru (*ctihodný*, *hrôzyplný*). Niektoré z nich sa však v dôsledku častého používania aj v iných komunikačných sférach stali bezpríznakovými (*cieľavedomý*, *pozoruhodný*, *svetoznámy* a ďalšie). V súčasnosti sú produktívnejšie tie juxtaopozitá, ktoré majú v druhej zložke činné prídavné slovo; využívajú sa hlavne ako odborné termíny: *divorastúce spoločenstvá* (← *spoločenstvá*, ktoré rastú divo), *dlhotrvajúca choroba*, *dlhožijúci druh*, *drevospracujúci podnik* (← *podnik spracúvajúci drevo*), *kovospracujúce družstvo*.

Aj keď sa juxtaopozícia všeobecne pokladá za mechanické priradenie (resp. zámenu poradia v motivujúcom slovnom spojení) dvoch slov (koreňových morféov), „mechanický“ je iba sám postup, nie aj jeho výsledok. Adjektívne juxtaopozitum charakterizuje totiž tesnejšie spojenie predmetového alebo príslovkového určenia s určeným adjektívom, kladie sa v ňom väčší dôraz na kladné ocenenie (porov. *nasledovaniahodný príklad* — *príklad hodný nasledovania*) alebo sa zdôrazňuje stály príznak predmetu (*vždyzelené rastliny*, *hustosiace obilniny*) na rozdiel od dočasného príznaku vyjadreného slovným spojením.

Vo väčšine prípadov už ide o mechanické priradenie pôvodne samostatne stojacej príslovky k určenému adjektívu, teda bez relevantnej zámeny poradia v motivujúcej syntagme. Tak možno dnes interpretovať typy *divorastúci* a *vždyzelený*, ale najmä ďalšie dve veľmi produktívne skupiny juxtaoponovaných adjektívnych kompozít, keď určujúcu zložku kompozita tvorí v zhode s internacionálnymi modelmi už redukovaná forma, napr. *agroekologické podmienky*, *bioorganický produkt*, *biosociálny faktor*, *vibroizolačný materiál*.

Rovnako intenzívne sa prejavuje aj tendencia nepísať samostatne príslovku, ak bližšie určuje syntagmu adjektívum + substantívum. Uplatňuje sa aj v takých prípadoch, keď by sme ju neočakávali (*čerstvozasadený strom*, *vždyplatné dobré slovo*).

Za spôsob tvorenia juxtaopozíciou môžeme napokon pokladať aj tie prípady, keď určujúca časť kompozita domáceho pôvodu nie je vždy skrátená v zhode so súčasnou spisovnou normou, napr. *človekopočítačový systém*, *kovokeramický trecí materiál*, *palivoenergetická situácia*, *priestoro-časová štruktúra*, *surovinoenergetické zdroje*, *zákazkoprávne oddelenie*.

Písanie obidvoch zložiek spolu a skracovanie prvej zložky naznačuje, že tu používateľa jazyka vychádzajú zo substantívnej syntagmy (čas a priestor → časopriestorový, [systém] človek-počítač → človekopočítačový), lebo napríklad pri motivujúcej syntagme palivový a energetický, resp. palivá a energetika by sme očakávali priraďovacie kompozitum palivovo-energetický.

Produktivita a častý výskyt juxtapozít sa stávajú impulzom na prehodnotenie statusu tzv. spojovacieho vokálu (morfémy, interfixu) -o- medzi dvoma slovami (koreňovými morfémy). Segment -o- v povrchovej štruktúre reprezentuje aspoň tri typy nehomogénnych javov:

a) je priamou súčasťou prvej časti kompozita, určujúceho člena vo viacerých skupinách kompozít (drevo-trieskový, svetlo-citlivý, novo-koncipovaný, rovno-listý) a nemá tu nijakú „spájajúcu“ funkciu;

b) v kompozitách obsahujúcich v prvej zložke skrátenú podobu internacionálneho slova (agro-, elektro-, foto, opto- atď.) ho možno interpretovať dvojako: opt-o-elektronický (= opt-ic-k-á elektronika), resp. opto-elektronický, pričom v najnovších tvoreniach sa vyskytuje iba druhý spôsob;

c) spájajúcu funkciu má segment -o- iba pri derivačno-kompozičnom postupe, keď sa atribút stáva príslovkou: les-o-hospodársky (= les-n-é hospodárstvo).

Ak nechceme zastať pri interpretácii javov iba v povrchovej štruktúre, ale chceme zachytiť fungovanie jazykového systému v jeho dynamike a mnohorakosti, bolo by primeranejšie chápať segment -o- ako súčasť dištančnej morfémy (v ruštine okrem viacerých autorov Golovin, 1971), pretože pri tvorbe kompozít sa súčasne realizuje aj trunkácia sufixálnej morfémy určujúceho člena kompozita (alebo aspoň jeho slovnodruhovej paradigmy). Je tu podobná situácia ako pri tzv. rozštiepenej morféme, a niet dôvod označovať segment -o- za interfix.

Proti výraznej tendencii písať obidve zložky kompozita spolu sa často vyskytuje písanie zložených adjektív so spojovníkom tam, kde by sme to nečakali, pretože ide o podradovací vzťah. Rozsiahly materiál z rukopisov autorov z najrozličnejších oblastí ukazuje, že sa takmer bez výnimky píše so spojovníkom veľmi frekventované adjektíva ako buržoázno-demokratický, dialekticko-materialistický, vedecko-výskumný, vojensko-priemyselný, výrobný-hospodársky a i. Zrejme tu používateľa jazyka nevychádzajú z motivujúcej syntagmy adjektívum + substantívum (buržoázna demokracia), ale chápu tento vzťah ako priradenie (buržoázny a demokratický), alebo skôr v zhode s prevažujúcou novou tendenciou ako substantívum + substantívum (buržoázia a demokracia, veda a výskum a pod.). V niektorých práve veľmi frekventovaných adjektívach je možná dvojaká motivácia, ktorá nachádza odraz nielen v rozkolísanosti pravopisu, ale aj v meniacej sa kodifikácii (porov. návrat k písaniu vedecko-technický + „týkajúci sa vedy a techniky“, nie „vedeckej techniky“). Ak je však táto tendencia po substantivizácii taká výrazná, bolo by výhodnejšie opierať

sa o ňu aj pri kodifikácii, nepredpokladať dvojakú motiváciu, náročnú aj pre profesionálnych používateľov spisovného jazyka.

Dôkazom veľkej produktivity tvorenia zložených slov sú aj mnohé okazionalizmy, či už autorské (chladnohviezdne prítmie, miliónfarebná jar, slanosoľný smiech, zaručeniahodné okolnosti) alebo publicistické (dobro-ránová pesnička, každovikendová skúsenosť, klubuverní priatelia, škatulovo-panelová výstavba).

Tvorenie zložených slov v súčasnej slovenčine — podobne ako v iných slovanských jazykoch — je výrazný dynamický jav: vzrastá počet nových kompozít, prehľadujú sa existujúce slovtvorné modely (nové deriváty vyplňajú potenciálne miesta v slovtvornom podsysteme), výrazne sa uplatňujú internacionálne modely. Nominácia zloženou formou, viacerými slovami však protirečí všeobecnej tendencii po ekonomizácii komunikačného procesu, čo sa odráža v štruktúrnej stavbe zložených slov. Ide najmä o tieto javy:

a) zvýšený počet morfém v slove sa kompenzuje redukciou prvého komponenta; b) znižuje sa počet alternácií, určujúce členy zložených slov sa voľne spájajú aj so substantívami aj s adjektívami; c) viaceré koreňové morfémy fungujú aj v pozíciách prefixov, strácajú svoj pôvodný význam a utvárajú rozsiahly inventár tzv. „prechodných“ jednotiek (poloprefixov, polosuffixov); d) zložené slová sú prejavom intenzívneho procesu slovtvorného preberania a zdomácnovania cudzích slov, najmä internacionalizmov (zvýrazňuje sa členitosť slov, zvyšuje sa spájateľnosť domácich a cudzích prvkov a rozširuje sa tak inventár tzv. viazaných koreňových morfém); e) narastá počet kompozít utvorených juxtapozíciou, v „klasickej“ motivujúcej syntagme adjektívum + substantívum sa toto adjektívum často nahrádza substantívom (substantivizovanou podobou).

Zložené slová sú výsledkom vzájomného vzťahu (prieniku) lexiky a syntaxe. Uplatňujú sa pri nich viaceré charakteristiky „prechodnej“ povahy, ktoré protirečia aj samotnej systémovej povahe slovenčiny (narastanie aglutinačných javov, produktivnosť juxtapozície), chápaniu plnovýznamovosti a neplnovýznamovosti slov (plnovýznamové slová vo funkcii prefixu alebo sufixu), vymedzeniu jednotlivých typov morfém (samostatné — viazané) a pod. Navyše väčšina kompozít funguje v reči paralelne s viacslovnými (motivujúcimi) spojeniami, a tak ďalšie nové spojenia ešte viac dynamizujú už aj tak dosť „nepevnú“ oblasť voľných spojení, ustálených spojení a frazeologizmov. Narastanie počtu zložených slov v súčasnej spisovnej slovenčine je v zhode s internacionálnymi tendenciami a zároveň predstavuje rozvinutie vlastných slovtvorných možností slovenčiny.